

T.C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇERKES KIRSAL KÖLELİĞİ
(1866-1914)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Safa Asaf YORULMAZ

Danışman:

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL

2024

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇERKES KIRSAL
KÖLELİĞİ
(1866-1914)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Safa Asaf YORULMAZ

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL
2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı'nda 200321YL05 numaralı Safa Asaf YORULMAZ'ın hazırladığı “*Osmanlı Devleti'nde Çerkes Kırsal Köleliği (1866-1914)*” konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 02/07/ 2024 günü (14:00 – 15:00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Marmara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Safa Asaf YORULMAZ

02.07.2024

ÖZ

Bu çalışma, 19. yüzyılın ikinci yarısında kitleler halinde Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Çerkesler arasındaki kırsal köleliği konu edinmektedir. Tez boyunca Osmanlı hükümetinin kırsal köleliğe yönelik politikaları incelenmekte ve hükümetin muhacir köleler arasında uygulamak istediği çeşitli *mükâtebe* usulleri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Yaklaşık 60 yıllık sürecin ele alındığı bu çalışmada köle itaatsizliklerinin ardındaki sebepler, köle ve beylerin örgütlenme çabaları ve bunun taşrada ortaya çıkardığı asayişsizlik problemi de aynı zamanda tartışılan konular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: İtaatsizlik, Köle-Efendi çatışması, Mükâtebe, Türbedere, Silivri, Aziziye

ABSTRACT

This study focuses on rural slavery among the Circassians who migrated en masse to the Ottoman Empire in the second half of the 19th century. Throughout this thesis, the policies of the Ottoman government towards rural slavery are analysed, and the various *muqataba* procedures that the government wanted to implement among the immigrant slaves are discussed in detail. The reasons behind slave disobedience, the efforts of slaves and lords to organise themselves, and the problem of public disorder in the country are also among the topics discussed in this study, which covers a period of approximately 60 years.

Key Words: Disobedience, Slave-Master conflict, Muqataba, Türbedere, Silivri, Aziziye

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın konusu 1860'lı yıllardan sonra yoğun kitleler halinde Osmanlı topraklarına göç eden Çerkes muhacirleri arasındaki köle sınıfının ayaklanma süreçlerini incelemek ve Osmanlı hükümetinin kendilerine yabancı olan bu kölelik sistemine karşı ne gibi bir tutum sergilediğini göstermektir. Başlangıçta lokal bir nitelik taşıyan köle ayaklanmaları, sonraki yıllarda imparatorluğun birçok bölgesine yayılmış ve bu durum Osmanlı hükümeti için bir asayişsizlik kaygısı yaratmıştı. Bu nedenle *mükâtebe* usulünü, yani kölelerin belli bir bedel veya hizmetler karşılığında azat edilme uygulamasını yalnızca köle-efendi çatışması olan yerlerle sınırlı tutan ve sorun çıkmayan yerlere müdahale etmeyen hükümetin bu tavrı, son derece pragmatik ve esnektir. Başka bir ifadeyle hükümetin muhacirler arasındaki kölelik kurumuna yönelik yaklaşımı yere ve zamana göre değişiklik göstermekte ve bu noktada asayişin devamı hükümet politikasının temel belirleyicisi olarak gözükmektedir.

Köle ticaretinin yasaklanması ve köleliğin bir statü olarak kaldırılması konusunda her geçen yıl daha çok baskıya maruz kalan Osmanlı hükümeti, Afrikalı köle ticareti hususunda uluslararası beklentileri büyük ölçüde karşılamış ve tavizler vermiş olsa da aynı durum Çerkes köleliği ve ticareti konusunda geçerli değildi. Afrikalı köle ticaretine kıyasla aynı derecede müdahalelere maruz kalmayan beyaz köle ticareti, hükümetin ve Osmanlı sarayının hassas noktasını oluşturmuş ve bunu kendi iç meseleleri olarak görmek ve göstermek istemişlerdi. Ne var ki Çerkes kırsal köleliğinin göçlerden sonra yarattığı asayişsizlik sorunları, Osmanlı hükümetini bu kurumu uzun vadede kaldırmak gerektiğine ikna etmişti. Ancak bulunan çözüm önerileri ve günü kurtarmaya yönelik müdahaleler pragmatik bir nitelik taşımaktaydı. Başka bir ifadeyle köleliğin “tedrici” olarak kaldırılması veya köleliğe “şimdilik” müdahale edilmemesi gibi tabirler, geleceğe yönelik bir tasarı olduğunu akla getirse de bu yolda iyi düşünülmüş ve uzun vadeyi hesaba katan bir politikanın varlığı söz konusu olmamıştı.

Giriş bölümünde çalışmanın amacına yönelik bir girizgâh yapılmış ve tezde ele alınacak belli başlı konular kısaca özetlenmiştir. Bunun yanında bu tezde ele alınan konuya dair yazılan literatür hakkında kısa değerlendirmeler yapılmıştır. Tezde kullanılan belli

terimlerin neden kullanıldığı veya kullanımından imtina edinildiği açıklanmış ve ayrıca bu çalışmada detaylı bir şekilde ele alınmayan bazı konulara da değinilmiştir.

Birinci bölümde 1866 tarihinde köle ayaklanmaları ile başlayan ve 1868'deki mükâtebe uygulaması ile sonlanan süreç; ikinci bölümde imparatorluğun birçok yerine yayılmaya başlayan köle itaatsizlikleri, beyleri ile köleler arasında karşılıklı örgütlenmeler ve hükümetin yeni çözüm arayışları; üçüncü bölümde hükümetin başarılı bir mükâtebe uygulaması olan Silivri usulünü diğer kazalarda da uygulama çabasına karşı köle sahiplerinin kurdukları büyük ittifak ve hükümetin buna karşı sert tepkisi; dördüncü bölümde Aziziye kazasının Çerkes köleliği açısından istisnailiği ve II. Abdülhamid dönemi politikalarının kırsal kölelik ile olan ilişkisi; beşinci bölümde II. Meşrutiyet dönemi sonrasında Aziziye ve Çarşamba gibi yerlerde ortaya çıkan köle itaatsizlikleri sonucu Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirler ele alınmaktadır.

Tezin konusunu belirlememde yardımcı olup araştırma sırasında yaptığım değişikliklerde bana yol gösteren ve gönderdiğim taslakları büyük bir titizlikle kontrol eden değerli tez danışman hocam Prof. Dr. Ali AKYILDIZ'a; araştırma sürecinde içinden çıkamadığım belli konularda yardımına başvurduğum ve vaktini ayırıp tezle alakalı karşılaştığım sorunlarla ilgilenen kıymetli hocam Doç. Dr. Özlem ÇAYKENT'e; lisans ve yüksek lisans dönemlerinde derslerinden çok yararlandığım Prof. Dr. Feridun M. EMECEN hocama; tez savunmasına jüri üyesi olarak katılan ve eleştirileri ile bu çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU ve Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN hocalarıma; araştırmam sırasında destek ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR ve Dr. Öğr. Üyesi Sinan KAYA hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Tezimin büyük bir kısmını kaleme aldığım İSAM Kütüphanesi ve araştırma sürecinde sıklıkla uğradığım Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi çalışanlarına da yardımları için ayrıca teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinde TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB) 2210/A Yurt İçi Genel Yüksek Lisans Programı kapsamında destek alındığından program destekçilerine teşekkür ederim.

Araştırma sürecinde beni hiçbir zaman yalnız bıraktırmayan değerli arkadaşlarım Mustafa KOÇ ve Mehdi şAHİN'e; yalnızca eğitim hayatımda değil, hayatın her alanında bana olan desteklerini esirgemeyen başta annem Zehra YORULMAZ ve babam Hüseyin YORULMAZ olmak üzere bütün aileme gönülden teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
TABLolar.....	xii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM - ÇERKES MUHACİRLER ARASINDA KÖLE AYAKLANMALARININ BAŞLANGICI VE 1868 MÜKÂTEBESİ.....	9
1.1 İlk Ayaklanmalar: Mandıra Köyü Örneği	10
1.2 Meclis-i Vâlâ'nın Yapılacak Mükâtebeye Dair Mazbatası.....	12
1.3 Mükâtebeye Giden Yol.....	14
1.4 1868 Yılında Tekfurdağı Mükâtebesi.....	18
1.5 Sonuç.....	23
İKİNCİ BÖLÜM - KÖLE AYAKLANMALARININ ÜLKE GENELİNDE YAYILIŞI VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI.....	26
2.1 1868 Mükâtebesi Sonrası Dönem ve Fırtına Öncesi Sessizlik.....	26
2.2 Lokalden Genele: Köle İtaatsizliklerinin Yayılışı.....	31
2.3 Hububat Tohumundan “Tohum-ı Fesada”a: İsyen Eden Kölelerin Temel Argümanları.....	35
2.4 Osmanlı Hükümetinin Çözüm Arayışları.....	39
2.5 1868 Mükâtebesinin Ortaya Çıkardığı Sorunlar: Silivri Kazası ve Türbedere Köyü Örnekleri.....	45
2.6 Çerkes Köleler Arasında İttifak ve Örgütlenme Çabaları.....	48

2.7 Osmanlı Hükümetinin Pragmatik Tutumu.....	53
2.8 Sonuç.....	58
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM - ÇERKES BEYLERİNİN BÜYÜK İTTİFAKI VE OSMANLI HÜKÜMETİNE KARŞI GÖSTERDİKLERİ DİRENİŞ.....	60
3.1 Rumeli'deki Kölelerin Artan Şikâyetleri ve Çözüm Arayışları.....	60
3.2 Başarılı Bir Mükâtebe Örneği: “Kordon” veya Silivri Usulü.....	64
3.3 Yeni Usule Gösterilen Direniş: Türbedere Örneği.....	68
3.4 Asayişsizliğin Doruk Noktası: Türbedere Hadisesi.....	70
3.5 Kölelerin İskân Süreci ve Köle Sahipleri ile Yapılan Mükâtebe Görüşmeleri.....	77
3.6 1875 Yılı Sonrasında Diğer Bölgelerde Yaşanan Gelişmeler.....	85
3.7 Sonuç.....	87
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM - II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÇERKES KIRSAL KÖLELİĞİ.....	89
4.1 Dönemin İlk Yıllarında Rumeli'deki Durum.....	89
4.2 Aziziye'de Çerkes Kırsal Köleliği.....	91
4.3 Değişen Mükâtebe Politikası.....	96
4.4 Sarayın Politikası ve İmaj.....	98
4.5 Sonuç.....	114
BEŞİNCİ BÖLÜM - II. MEŞRUTİYET SONRASINDA ÇERKES KIRSAL KÖLELİĞİ.....	116
5.1 Çerkes Köle Ticaretinin Yasaklanışına Giden Süreç.....	117
5.2 Yeniden Mükâtebe ve İskân.....	127
5.3 Sonuç.....	139
GENEL SONUÇ.....	141
BİBLİYOGRAFYA.....	147
ÖZGEÇMİŞ.....	153

KISALTMALAR¹

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
Bkz./bkz.	Bakınız
ed.	Editör
s.	Sayfa
c.	Cilt
vb./vs.	Ve benzeri/vesaire
der.	Derleyen
haz.	Hazırlayan
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
çev.	Çevirmen
nr.	Numara

¹ Arşiv belgelerinin kısaltma açıklamaları Bibliyografya bölümünde verilmiştir.

TABLÖLAR

Tablo 1: Silivri Usulünde Belirlenen Mükâtebe Bedelleri (Kuruş).....65

Tablo 2: Silivri Usulünden Bir Mükâtebe Senedine Ait Veriler.....67

GİRİŞ

Bu çalışmada 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarına göç eden Çerkes muhacirler arasındaki kölelik kurumunun akıbeti ve Osmanlı hükümetinin bu kuruma yönelik değişen politikaları irdelenecektir. Literatürde müstakil ve ayrıntılı bir biçimde ele alınmamış olan yaklaşık 50 yıllık bu süreci, hükümet politikaları ile Çerkes köle ve beylerin temel iddiaları üzerinden ele alarak literatüre katkı sunulması hedeflenmektedir. Çerkes kölelerin isyan sebepleri, hükümetin kırsal köleliğe yönelik politikalarının yere ve zamana göre değişiklik gösterip göstermediği ve bu esnek politikanın ardında ne gibi faktörlerin baskın çıktığı gibi konular bu çalışma boyunca tartışılan temalardan birkaçı olacaktır. Bununla beraber cariyeye istihdamına olan ihtiyacı sebebiyle Saray-ı Hümayun'un hükümet politikaları üzerinde ne derece etki etmiş olduğu sorusunun muhacirler arasındaki kölelik kurumunun akıbetinin anlaşılmasında ne kadar önemli olduğuna dikkat çekilecektir.

Bu tezin içeriğinin ve temel argümanlarının daha iyi anlaşılabilmesi için birkaç noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. Öncelikle hem tez başlığında hem de bu çalışmanın içeriğinde Çerkes köleler için kullanılan “tarımsal” yerine “kırsal” tabiri, bilinçli olarak tercih edilmiştir. Çerkes muhacirler arasındaki kölelik kurumuna dair yazılan literatüre “tarımsal kölelik” (*agricultural slavery*) tabirini kazandıran Ehud R. Toledano'nun bu tercihinin ardında bu kölelik türünün şehirlerdeki ev-içi hizmet köleliğinden (*domestic slavery*) farkını vurgulama amacı yatar.² Ancak “tarımsal” ifadesi şehirlerdeki harem köleliliğinden farklılığı ifade etse de aynı zamanda plantasyon köleliğini de çağrıştırır. Çerkes kölelerin yaptıkları üretimin büyük çaplı ve köle-efendi arasındaki ilişkinin sadece emek sömürsüne bağlı olmadığını düşünmekteyiz. Nitekim bu çalışmada da görüleceği üzere köle sahiplerinin kölelerine ekonomik anlamda ne kadar bağımlı oldukları ve elde edilen üretimin ancak kendi temel ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanıldığı görülür. Bu nedenle “kırsal” tabirinin harem

² Ehud R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890*, Princeton 1982, s. 7-8. Toledano tarımsal köleliğin Batı'da uygulanan plantasyon tipinden farklı olarak küçük ölçekli bir tarımsal üretimi ifade ettiğini vurgular.

köleliğinden farkını vurgulamada yeterli olacağını düşündüğümüz için bu ifadeyi “tarımsal” tabiri yerine kullandık.

Dikkat çekmek istediğimiz diğer bir nokta ise son zamanlarda “köle” (*slave*) yerine “köleleştirilen” (*enslaved*) veya “köle sahibi/efendi” (*slave owner/master*) yerine “köleleştiren” (*enslaver*) ifadelerinin özellikle de Amerika’daki plantasyon köleliğine dair literatürde sıklıkla kullanılmaya başlamasıdır.³ 1982 yılında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki köle ticaretine dair yazdığı kitapta terminolojiyi büyük ölçüde köle-efendi dikotomisi ile sınırlandıran Toledano, 2007 yılında yayınladığı kitabında önceden kullanmış olduğu terminolojiyi köleleştirilen-köleleştiren şekline çevirir.⁴ Her ne kadar bu ifade değişikliğinin ardındaki amaç, köle olarak ifade edilen insanların bu statüye sonradan zorlandıkları gerçeğine vurgu yapmaksa da bu terminolojinin her kölelik türü için kullanılmaya çalışılması birtakım sorunlar yaratır. Hürlerin köleleştirilmesi birçok farklı yoldan gerçekleşebildi. Örneğin, bu çalışmada da bahsedileceği üzere, hür kökenli kızların Osmanlı Sarayı veya büyük şehirlerdeki konaklar için cariye olarak satılmasını ifade etmek amacıyla “köleleştirme” terimi kullanılabilir. Aynı şekilde Çerkes beylerinin Kafkasya’nın kuzeyinde yabancı halkların köylerine baskınlar düzenleyerek köle ve cariye toplaması da buna bir örnek olarak verilebilir. Ne var ki, birkaç kuşaktır kölelik statüsü devam eden bir köle ailesini “köleleştirilen” ve onların sahiplerini de “köleleştiren” olarak tanımlamak, kölelik ve sahiplik tecrübelerini anlamamıza yardımcı olmayacaktır. Bir baskın sonucunda köleleştirilen insanlar ile onların statülerini devralan sonraki kuşakların aynı “köleleştirme” tecrübelerine maruz kalmadıkları açıktır. Benzer şekilde kölelere zorlama yolu ile değil, satın alarak sahip olan köle sahiplerini de “köleleştiren” olarak tanımlamak tecrübe farklılıkları açısından sorunlu olacaktır. Bu çalışmanın esas odak noktası statüleri atalarından devrolunan

³ Bu terminolojiye dair sorgulayıcı ve daha kapsayıcı bir değerlendirme için bkz. James Robert Burns, “‘Slaves’ and ‘Slave Owners’ or ‘Enslaved People’ and ‘Enslavers’?,” *Transactions of the Royal Historical Society*, 2023, s. 1-18.

⁴ Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına – İslam Ortadoğusu’nda Kölelik Bağları*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 2010.

Çerkes köleleridir. Bu nedenden ötürü terminolojinin köleleştirilen-köleleştiren dikotomisi ile sınırlandırılması tercih edilmemiştir.⁵

Çerkes kırsal köleliğinden söz edilirken, onun ev-içi hizmeti veya harem köleliğinden oldukça farklı bir sisteme sahip olduğuna dikkat edilmesi gerekir. Özellikle de 19. yüzyılda harem köleliği büyük ölçüde kadınları kapsamaktaydı. Köle azadı bir hayırseverlik eylemi olarak sık sık teşvik edilse de İslam hukukunda belli bir süreden sonra kölelerin azat edilmesine dair bir hüküm söz konusu değildir. Bununla beraber Osmanlı toplumunda geleneksel olarak belli bir süreden sonra köle azadı yerleşik bir uygulama haline gelmişti.⁶ Öyle ki, kölelikten kurtulmak isteyen cariyelerin mahkemede en çok şikâyet ettikleri husus ya kötü muamele ya da belli bir süre geçmesine rağmen azat edilmemeleriydi.⁷ Kırsal kölelikten farklı olarak cariyeler daha çok ev işlerinde istihdam ediliyor veya *istifraş* edilerek, yani sahiplerinin yatağına alınarak kullanılıyorlardı. Kendi kendini üretemeyen bu sistemin varlığı köle ticaretine veya hür kızların köleleştirilmesine bağlıydı. Buna karşın azadın fazla teşvik edilmediği Çerkes kırsal köleliği kendi kendini üretebilen bir sisteme sahipti. Kırsaldaki Çerkes kölelerin istihdam şekilleri büyük ölçüde tarımsal üretime yönelikti. Bu nedenle bu köleler taşrada ve görece izole bir şekilde yaşarlardı. Bunun yanında köle aileleri olgusu, Çerkes kırsal köleliğinin şehirlerdeki kölelikten en farklı kılan özelliklerinden biriydi. Bu yüzden Çerkes kırsal köleliğinin çözülüş sürecinde köle aileleri olgusunun kölelerin örgütlenmesinde ne gibi bir rol üstlendiği önem kazanmaktadır.

Araştırma sürecinde dikkatimizi çeken; ancak doğrudan ve ayrıntılı olarak ele almadığımız bazı konulara değinmek gerekir. Çerkes kırsal köleliğinin neliğine, yani mahiyetine dair söylenebilecek çok şey vardır. Kafkasya'dan getirdikleri geleneklerin yanı sıra yeni yerleştikleri topraklara muhacirlerin nasıl uyum sağladığı konusu Çerkes köleler için de geçerlidir. Sözgelimi, kırsal köleliğin mahiyetinde nelerin değiştiği veya sabit kaldığı, kölelik tecrübelerini anlamamız açısından oldukça kritiktir. Ayrıntılı bir şekilde ele almadığımız diğer bir konu ise Çerkes kırsal köleliğinin harem köleliğinden farklarıdır. Bu

⁵ Bu konuda tercih edilecek makul bir yol bu dört farklı terim ve hatta daha fazlasının beraber kullanılması olacak ve bu da birçok farklı tecrübeyi anlamamıza imkan tanıyacaktır.

⁶ Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise 1800-1909*, Oxford 1996, s. 9-10.

⁷ Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 155.

iki ayrı sistem arasındaki farklılıkları detaylıca ve somut örneklerle vurgulamak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve hatta İslam dünyasındaki kölelik türlerine daha geniş bir perspektiften bakmamıza olanak sağlamasının yanı sıra kölelik konusunda tektipleştirici genellemeler yapmamıza da engel olacaktır. Araştırma konusunu 1866 ile 1914 arası ile sınırlandırmamızın nedeni, kitlesel köle-efendi çatışmaları ile Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirlerin bu dönem aralığında gerçekleşmesidir. Tespit edebildiği kadarıyla 1866 öncesinde ve 1914 sonrasında bu minvalde olaylar resmi yazışmalara yansımamıştır.⁸ Sözlü tarih çalışmalarından⁹ yararlanılarak 1914 sonrasında yaşananların takibine girilebilirdi. Nitekim Cumhuriyet döneminde kölelik büyük ölçüde resmiyetini yitirse de Çerkes muhacir toplumunda eski kölelik statülerinin olumsuz etkileri yıllarca varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak bu sözlü tarih çalışmalarında hükümet politikasından ziyade kölelik tecrübelerine odaklanıldığı ve kronolojik detaylar konusunda birtakım sorunlar mevcut olduğu için bu çalışmada sözlü tarih anlatımlarını tarihsel bağlama oturtma girişiminde bulunulmamıştır.

Bu çalışmada büyük ölçüde resmi makamlara ait yazışmalardan ve muhacirlerden gelen arzuhalardan yararlanılmıştır. Esas olarak muhacir kölelerin ayaklanmalarının ardındaki motivasyonlar ve hükümetin zaman zaman değişiklik gösteren politikalarına odaklanıldığı için harem köleliği veya hürlerin köleleştirilmesi konuları detaylı olarak tartışılmamıştır.¹⁰ Kırsal kölelik konusunda ise her ne kadar yeterli sayıda çalışma mevcut değilse de yapılan bazı çalışmalardan oldukça yararlanılmış ve çalışma boyunca tartışmaya girilmiştir.

⁸ Buna dair tespit edilebilen tek istisna örnek 1918 Ekim'inde Dahiliye Nâzırı'nın dönemin sadrazamı Talat Paşa'ya gönderdiği ve önceki yazışmaların bir tekrarı olan yazısıdır (5. Bölüm).

⁹ Elbruz Aksoy, *Beyaz Köleler & Son Sesler*, İstanbul 2022; Eiji Miyazawa, *Memory Politics: Circassians of Uzunyayla, Turkey*, Doktora Tezi, Londra Üniversitesi, Londra 2004; Ulaş Sunata, *Hafızam Çerkesçe Çerkesler Çerkesliği Anlatıyor*, İstanbul 2020.

¹⁰ 19. yüzyılda harem köleliği ve hür kızların illegal yollarla köleleştirilmesi konusunda bkz. Ali Akyıldız, "Belge Neyi Söylemez: Çürüksu'dan Yıldız'a Bir Cariye Ticareti Öyküsü," *Osmanlı İstanbulu VII: VII. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2019 İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, İstanbul 2021, 895-939; Ali Akyıldız, "Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Hareminde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler," *Journal of Turkish Studies*, c. 51, Cambridge 2019, 177-217; Ali Akyıldız, "Osmanlı Saray Cariyelerinin Evlilikleri Üzerine (19. Yüzyıl)," *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, ed. Ümit Ekin, İstanbul 2013, 41-59; Ceyda Karamürsel, *"In the Age of Freedom, in the Name of Justice": Slaves, Slaveholders, and the State in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic, 1857-1933*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Pennsylvania Üniversitesi 2015, s. 108-152.

Bunlardan ilki Toledano'nun *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890* adlı eseridir.¹¹ 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki köle ticaretini hükümet politikaları üzerinden anlatan ve özellikle de Afrikalı köle ticaretinin yasaklanışını İngiltere'nin baskılarıyla açıklayan bu kitapta, "Çerkes Köleliği ve Köle Ticareti"ni ayrı bir bölümde anlatma gereği duyulmuştur. "Bir Osmanlı Çözümü" (*An Ottoman Solution*) başlığının da imâ ettiği üzere Toledano, Çerkes köleliğine yönelik müdahalelerin büyük ölçüde Osmanlı hükümetinin kendi inisiyatifinden kaynaklandığını savunur.¹² Bu sav büyük ölçüde doğru olmakla birlikte İngiliz konsoloslarının bu konuya dair raporları¹³ ve zaman zaman kendilerine başvuran kırsal kölelere yönelik himayeci tutumlarını¹⁴ da unutmamak gerekir. Daha da önemlisi kendilerini konsolosluklara başvurmakla tehdit eden bir kitle karşısında, bazı hükümet temsilcilerinin kölelik konusunun yabancı konsolosluklara gitmeden çözülmesi gerektiğine yönelik vurguları,¹⁵ dış baskı unsurunu tamamen görmezden gelmememizi gerektirir. Toledano'nun Çerkes köleliğine dair yazdığı bölümde, hükümetin bu konuya yönelik politikasını belirleyen etmenler ciddiyetle tartışılmış olsa da kölelerin ayaklanma sebeplerine dair bir yorumda bulunulmamıştır. Benzer şekilde Çerkes kölelerin hükümete ne gibi şikâyetlerle başvurdukları, temel istekleri ve kullandıkları argümanlar tartışılmamıştır. Kitabının başlığından da anlaşılacağı üzere Toledano, 1890 yılındaki Brüksel Antlaşması'nı köle ticaretinin sonlanması yolunda son büyük adım görmekte ve bir sonraki bölümde genel bir değerlendirme yaparak kitabını bitirmektedir. Afrikalı köle ticaretini merkeze alan bu bakış, beyaz köle ticaretinin akıbetini dahil etmemiş; başka bir deyişle 1908 sonrasında Çerkes kölelerin ayaklanması, 1909 Ekim'inde Çerkes köle ticaretini yasaklanışına giden süreç ve hükümetin mükâtebe konusunu yeniden gündeme getirmesi süreci ele alınmamıştır.

Toledano'nun çalışmasında, 1870'li yıllarda Tekfurdağı'nda alınan mükâtebe kararları ile uygulamaları arasında farklılıklardan söz edilmemektedir. 1867 Mart'ında alınan

¹¹ Ehud R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890*, Princeton 1982.

¹² Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 148-191.

¹³ Bkz. 2. Bölüm.

¹⁴ Bkz. 4. Bölüm.

¹⁵ Bkz. 2. Bölüm.

kararların pratikte de uygulandığı sonucuna varan Toledano, bu nedenle bu tarihi bir milat olarak görmüştür. Ne var ki Osmanlı hükümeti sahadan gelen haberlerle alınan kararların uygulanabilir olmadığını görerek bir sene bile geçmeden farklı bir usul ortaya koymuş ve bunu uygulatmaya çalışmıştır. Bunun yanında Toledano'nun çalışmasında hükümetin gözetiminde yapılan uygulamaların yere ve zamana göre değişiklik gösterdiğine dikkat çekilmemektedir. Halbuki birbirlerine çok yakın kazalar olan Silivri ve Çorlu'da bile çeşitli nedenlerle farklı uygulamalar görülmüştü. Osmanlı hükümeti, birtakım yerel dinamikler sonucunda her bölgeye göre farklı usuller deneme esnekliğini göstermişti. Bunun yanında bazı bölgeler köle-efendi çatışmaları ve hükümetin önlemleri ile çalkalanırken, bazı bölgelerde bu konuya dair şikâyetler çok daha az görülmekteydi. Sözgelimi, yoğun köle nüfusunun yaşadığı bir yer olan Aziziye kazasında (bugün Pınarbaşı/Kayseri'de) kitlesel köle-efendi çatışmalarına dair haberler ancak 1908 sonrasında görülmeye başlamıştı.¹⁶

Bu tezde yararlanılan ve yeri geldiğinde tartışmaya girilen diğer bir kitap Y. Hakan Erdem'in *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* adlı çalışmasıdır.¹⁷ Kitabının ilk iki bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nda köle istihdamları ve Tanzimat öncesinde köleliğe dair geleneksel Osmanlı politikaları üzerine yazan Erdem, yazdığı 5. bölümün son kısmını Osmanlı Devleti'ndeki Çerkes köle ticareti ve köleliğine ayırmıştır. Toledano'nun İngiliz politikasının Afrikalı köle ticaretinin aksine Çerkes köleliği ve ticareti üzerinde aynı derecede etkili olmadığı yönündeki görüşlerine katılan Erdem, alınan mükâtebe kararındaki bazı tutarsızlıkları ve bu usulün beyler ile köleler için ne ifade ettiğini tartışmıştır. Hem Toledano hem de Erdem 1867'de alınan mükâtebe kararının uygulamadaki ile aynı olmalarını düşünmelerinden dolayı 1874'te Çorlu'da meydana gelen Türbedere Hadisesi'nde kölelerin mükâtebe usulünü istemedikleri ve köle sahiplerinin de tersine bu usulü uygulatmaya çalıştıkları sonucuna varmışlardır. Ne var ki kölelerin istemediği 1868'de uygulanan ve daha çok köle sahiplerinin lehine olan mükâtebe türüdür. Başka bir ifadeyle buradaki köle-efendi veya hükümet-köle sahipleri kavgası iki farklı mükâtebe türünden hangisinin tercih edileceği üzerine olmuştu.

¹⁶ Bunun olası nedenleri 4. Bölüm'de tartışılmış ve Aziziye'deki köle-efendi çatışmalarına dair detaylar 5. Bölüm'de aktarılmıştır.

¹⁷ Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise 1800-1909*, Oxford 1996.

Erdem'in çalışmasında Toledano'dan farklı olarak 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından 1909 Ekim'inde Çerkes köle ticaretini yasaklayan süreç de anlatılmıştır. Hükümetin neden köleliği değil de yalnızca köle ticaretini yasakladığını tartışan Erdem, Ekim ayındaki kararı detaylı bir şekilde açıklamıştır. Ne var ki Çerkes köle ticaretini yasaklayan karara giden yolu Çerkes aydınlarının ve Osmanlı hükümetinin inisiyatifleri üzerinden anlatmayı tercih eden Erdem, köle-efendi çatışmaları sonucunda taşrada ortaya çıkan asayişsizlik üzerine bir anlatı geliştirmemiştir.

Ele alacağımız son eser Ceyda Karamürsel'in "*In the Age of Freedom, in the Name of Justice*": *Slaves, Slaveholders, and the State in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic, 1857-1933* adlı doktora tezi çalışmasıdır.¹⁸ Geç Dönem Osmanlı'sından Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sine kadar Çerkesler arasındaki kölelik ve köle sahipliğini vatandaşlık kavramı üzerinden tartışan Karamürsel köle arzuallerini, köle sahipleri arasındaki mektuplaşmaları, polis sorgularını ve mahkeme kayıtlarını detaylı bir şekilde kullanarak kölelik meselesini köle veya köle sahipleri üzerinden okumaya çalışmıştır. Kölelerin itaatsizlik nedenleri ve mükâtebenin pratikte uygulanışı konularına doğrudan temas etmeyen Karamürsel, köle ve köle sahiplerinin gönderdiği mahzarlara ve satır aralarında yapılan imâlara oldukça dikkat etmiştir. Bunun yanında harem köleliğini özellikle de mahkeme kayıtları ve polis soruşturmaları üzerinden anlatan Karamürsel, 1908 sonrasını da ayrıntılı bir şekilde anlatmaya girişmiştir. Ancak bu konuda köle ve köle sahiplerinin gönderdikleri dilekçeleri vatandaşlık kavramı ve kanun önünde eşitlik prensipleri üzerinden okumaya odaklanan Karamürsel, sahada ortaya çıkan karışıklıkları ve bunun 1909 Ekim'indeki karara bir zemin hazırladığı vurgusunu yapmamıştır. Başka bir ifadeyle Karamürsel, sık sık değişen hükümet politikası ve yöneticilerin aldığı önlemler yerine anlatısını vatandaşlık, milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet üzerinden kurmayı tercih etmiştir.

Bu çalışmada 1860'lı yıllarda Kafkasya'dan gelen göçler sonrasında ortaya çıkan kırsal kölelik sorunu, kronolojik sıralamaya büyük ölçüde uyularak bütüncül ve müstakil bir şekilde ele alınmaktadır. Başka bir ifadeyle Çerkes kırsal köleliğinin akıbeti, Afrikalı köle

¹⁸ Ceyda Karamürsel, "*In the Age of Freedom, in the Name of Justice*": *Slaves, Slaveholders, and the State in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic, 1857-1933*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Pennsylvania Üniversitesi 2015).

ticaretinden ve harem köleliğinden bağımsız bir şekilde detaylandırılmıştır. Hükümet politikasının temelde pragmatik olduğu ve bu pragmatizmin ardındaki belirleyiciler örneklerle açıklanmıştır. Önceki literatürden farklı olarak hükümetin aldığı mükâtebe kararının sahada olanlar ile uyuşmaması durumu mükâtebe kayıtları üzerinden anlatılmış ve hükümetin aldığı kararları yer ve zamana göre esnetebildiği vurgulanmıştır. 1867 Mart’ında mükâtebenin nasıl uygulanacağı yönünde kararların sonraki yıllarda bir bağlayıcılığı kalmadığı ve bunun bilincinde olmaksızın köle-efendi çatışmalarını yorumlamanın araştırmacıları hatalı sonuçlara sürükleyeceği, 1874 yılında meydana gelen Türbedere Hadisesi üzerinden anlatılmıştır. Başka bir ifadeyle 1866 yılından 1874 yılına giden süreç belli bir bağlama oturtulmuş ve yaşanan her olayın o bağlam üzerinden okunması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanında Aziziye kazasının köle-efendi çatışmaları konusunda diğer bölgelerden farklı bir serüveni olması durumu, bölgenin istisnailiği üzerinden tartışılmış ve göç çalışmalarında yerel dinamiklerin rolüne dikkat çekilmiştir. Son olarak 1908 sonrasında hürriyetin ilanının taşrada köleler ve beyler açısından fiilî bir durum yarattığı ve bunun 1909 Ekim’inde Çerkes köle ticaretini yasaklayan karara giden yolu hazırladığı açıklanmıştır. Başka bir ifadeyle 1909 Ekim’i öncesinde Çerkes aydınlarının hükümetin kırsal köleliğe yönelik politikaları üzerinde bir etkisi olmadığı savunulmuştur. Bunun yanında Ekim’deki kararın muhacirler arasındaki kölelik sorununu çözmek yerine daha da artırdığı açıklanarak resmi yazışmaların bizi götürdüğü son nokta olan 1914 yılına kadarki süreç detaylı bir şekilde aktarılmıştır.

Çerkes kırsal köleliğine dair yazılan literatürün harem köleliğine kıyasla çok daha sınırlı olmasının birkaç nedeni vardır. Öncelikle harem köleliğinin şehre ait bir olgu olması, onun ön planda ve görünür olmasına yol açmıştır. 19. yüzyıla ait yabancı kaynaklarda harem köleliği bahsinin sık sık yer alması, onun “egzotik” çağrışımlara açık olmasından ötürüydü. Buna benzer bir şekilde yerli kaynaklarda da cariyelik ve harem köleliği, Batı’nın saldırılarına karşı korumacı bir amaç ile ele alınmıştı. Bu sebeplerden ötürü Çerkes kırsal köleliğine yönelik araştırmalar, harem köleliğine dair literatüre kıyasla daha kısıtlı kalmıştır. Bu çalışmanın Çerkes kırsal köleliğine dair literatüre katkı sağlaması ve bu konuya dair ileride yapılacak çalışmalara destek olması hedeflenmektedir.

1. BÖLÜM - ÇERKES MUHACİRLER ARASINDA KÖLE AYAKLANMALARININ BAŞLANGICI VE 1868 MÜKÂTEBESİ

1860'lı yılların ilk yarısında Osmanlı hükümeti zorunlu Çerkes göçünün yarattığı iaşe, iskân, asayiş gibi temel meselelerle ilgilenmek durumunda kalmış; muhacirlerin bu tür sorunlarının idaresini büyük ölçüde yeni kurulan Muhacirin İdaresi üstlenmişti. Çerkes muhacirlere aileleriyle birlikte yerleşip düzenlerini kurabilecekleri iskân yerleri gösterilmiş ve hane nüfusları nisbetince kendilerine ekip biçecekleri boş araziler verilmişti. Bu arazileri tarıma açıp bundan en yüksek düzeyde verim sağlamak isteyen Osmanlı hükümeti arazi dağıtımında hür-köle ayrımı yapmamış; gelen muhacirlerin tarımsal üretiminde kendilerine büyük pay biçilen ve nüfus bakımından azımsanmayacak bir miktarda olan Çerkes kölelere de hane nüfusları nisbetince araziler dağıtmıştı.¹⁹

Çerkes beylerinin kölelerin kendileriyle eşit ve hatta bazı durumlarda daha geniş arazilere sahip olmalarını nasıl karşıladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ne var ki bu hususta Çerkes beylerinin herhangi bir şikâyetine rast gelinmediğini de belirtmek gerekir. Aksine kölelerinin kendilerine ait bir mal hükmünde bulunmasından ötürü, onlara dağıtılan arazi ve hanelerin de kendi mülkiyetlerinde olduğunu varsaymış olmalıdırlar.²⁰ İlerleyen yıllara baktığımızda hükümet tarafından köle-hür ayrımı olmaksızın yapılan bu dağıtımın, resmi belgelerde kullanılan tabir ile “köle itaatsizliklerine” zemin hazırladığı görülecektir. Başka bir deyişle, 1860'ların ikinci yarısında ortaya çıkan ve 1870'li yılların ortalarına kadar devam edecek olan köle itaatsizlikleri ve beylerin bunlara karşı direnişlerinin ardında üretilen mahsulleri paylaşma kavgası olduğuna tanıklık edilecektir.

¹⁹ Ömer Şen, “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-1870)”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, no. 10, Temmuz 1997, s. 132; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara 2022, s. 169.

²⁰ Bununla beraber Çerkes beyleri, kölelere verilen bu arazi ve hanelerin kendi isimlerine yazılmasını istemişlerdir. Tuna vilayetinden bir grup Çerkes beyinin köle hanelerinin kendi isimlerine yazılmasını talep ettikleri ve aksi halde bu durumun kölelerin itaatsizliklerine sebebiyet vereceğini belirttikleri görülüyor (BOA, MVL, 1074/29, 11 Ocak 1868).

Meydana gelmesine sebep olan faktörler açısından 1866-1874 köle ayaklanmaları²¹ tek bir bütün olarak alınabilse de bu çalışmada ayaklanmaların ilk başladığı 1866 yılından mükâtebe uygulamasının gerçekleştiği 1868 tarihine kadar olan süreci ayrı bir bölüm olarak sunma gereği duyuldu. Bunun esas sebebi ayaklanmaların bu ilk aşamasının lokal nitelik arz etmesi, diğer bir ifadeyle ülkenin yalnızca belli bir yerinde ortaya çıkmasıdır. Bir sonraki bölümde ele alınacak olan ayaklanmaların ikinci aşamasında (1871-1873) ise kölelerin itaatsizlik hareketleri ülkenin farklı bölgelerini de kapsayacak şekilde yayılmış ve merkezi hükümeti tedirgen eden genel bir asayiş sorunu haline gelmişti. Çerkes beylerinin Rumeli’de kurdukları ittifakla başlayan ve hükümetin sert bir şekilde müdahalede bulunduğu Türbedere Hadisesi ile sonuçlanan üçüncü aşama (1873-1874) ise farklı bir bölümde anlatılmıştır.

1.1 İlk Ayaklanmalar: Mandıra Köyü Örneği

Kitlesel köle ayaklanmalarının ilk ortaya çıktığı yer olarak Tekfurdağı (Tekirdağ) sancağına bağlı Hayrabolu kazasındaki Mandıra köyü öne çıkmaktadır. Ağustos ayında Edirne Valiliği ile İstanbul arasındaki yazışmalarda Mandıra’daki muhacirlerin “yolsuz hareketlerinden” dem vurularak kölelerin “iddia-yı hürriyet” etmekte oldukları ve bu sorunun çözümü için vilayet merkezine getirtilmeleri emredilmektedir.²² Ehud R. Toledano’ya göre, Mandıra’daki bu karışıklıklar merkezi hükümeti alarma geçirir ve yaptıkları ilk iş, şer’i mahkemeler tarafından Çerkes köle ailelerinin çocuklarına azat kağıdı verilmesi uygulamasını durdurmak olur. Toledano’ya göre hükümet tarafından teşvik edilen bu uygulamadan, Çerkes beylerin ve ulemanın tepkisi sonucu vazgeçilip mükâtebe yolu tercih edilir.²³ Mandıra’daki

²¹ Selman Akı’nın Çerkezköy’e dair yazdığı kitabında her ne kadar yapılan köle ayaklanmaları anlatısı belli problemler içerse de “1866-1874 köle ayaklanması” ifadesindeki belirlenen tarih aralığının oldukça isabetli olduğunu ifade etmemiz gerekir. Yine de ortada yalnızca bir köle ayaklanması olduğu iması, mevcut durumun karmaşıklığını anlatmakta yetersiz kaldığı için birbirleriyle ilintili birden fazla köle ayaklanması olduğunu ifade edecek şekilde “köle ayaklanmaları” tabirini kullanmak daha uygundur (Selman Akı, *Çerkezlerden Çerkezköy’e*, İstanbul 2007, s. 40).

²² BOA, MVL, 1022/31, 20 Ağustos 1866. Toledano burada Edirne Valiliğinin sadrazama gönderdiği telgraf tarihi olarak 9 Eylül’ü verirse de atıfta bulunulan dosyada bu tarihe rastlanamadı (Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 162-163).

²³ Toledano, *a.g.e.*, s. 163-164. Köle ile efendi arasında gerçekleşen ve kölelerin belirli bir hizmet/bedel karşılığında kendilerini satın almasını ifade eden bu şer’i usulün fikhî boyutu için bkz. R. Brunschvig, “‘Abd’,”

karışıklıkların hükümetin bu uygulamaya yönelik teşvikleri sonucu ortaya çıktığını ve Çerkes beylerin tepkileri sonucunda hükümetin mükâtebeye yönelmek zorunda kaldığını iddia eden bu düşünceyi doğrulayacak herhangi bir veriye rastlanamadı. Yerel güç odaklarının -eğer varsa- bu konudaki teşviklerinin Çerkes köleleri itaatsizlik yolunda tahrik etmiş olabileceğini göz ardı etmemekle beraber Çerkes beylerinin gösterdiği tepkilerin hükümetten ziyade kendi kölelerine yönelik olduğu görülür. 3 Ekim tarihli olarak Edirne’den sadarete gönderilen bir telgrafta Mandıra köyünde, köleler ile efendileri arasında çatışmalar başgösterdiği ve ciddi yaralanmaların olduğu aktarılır. Valilik bu konuda gerekli tedbirlerin alındığını ifade etse de buradaki muhacirlerin silahlı olduklarını ve çatışma olmasa bile silahların toplatılması gerektiğini söyler.²⁴ Aynı gün Mandıra’daki kardeşi Hüseyin’in kölelerinin itaatsizlik ettiği ve bundan ötürü tarım işlerinin aksadığını ifade eden Hırka-i Saadet hademelerinden Ahmed’in yazdığı arzuhalde şikâyet edilen grubun yerel veya merkezi hükümet yetkilileri değil, kendi köleleri olduğu görülür.²⁵ Merkezi hükümetin mükâtebe usulüne yönelmesini bir “geri adım” olarak gören Toledano, hükümetin başlangıçta kölelerin yanında bir tutum almasına iki örnek verir: Birincisi hür olduğunu iddia eden beş çocuğun Mısır’a köle olarak götürülmeye çalışılması, diğeri ise birden fazla efendiye düşen bir köle ailesinin parçalanmak istenmesi.²⁶

Bu örneklerde hükümetin kölelerin lehine bir tavır alması, aynı zamanda hükümetin Çerkes kölelerin statülerine yönelik bir müdahalede bulunduğu anlamına gelmemektedir. Hür olanların köleleştirilmesi Osmanlıların klasik dönemden beri karşı çıktığı bir suç türüydü. Köle aileleri olgusu ise her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısında Çerkes göçü sonucunda ortaya çıksa da aile parçalanması vakalarında Osmanlı hükümeti çok net bir tavır ortaya koymuş; evladın ebeveynlerinden ayrılmaması prensibini dayatmıştı. Bu ise köleliğin bir

The Encyclopaedia of Islam, I, Leiden 1986, s. 30; Fahrettin Atar, “Mükâtebe”, *DİA*, c. 31, 2020, s. 530-532. Osmanlı Devleti’nde uygulanan mükâtebe usulü için bkz. Halil Sahillioğlu, “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”, *Atatürk Konferansları*, c. 8, 1983, s. 217-229; Rahmi Deniz Özbay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeginin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 17, 2009, s. 148-163.

²⁴ BOA, İ.MMS, 34/1407, 3 Ekim 1866.

²⁵ BOA, MVL, 510/38, 3 Ekim 1866. Burada ifade edilen ziraatlerinin yüz üstü kalması keyfiyeti, itaatsizliğin ne şekilde kendisini gösterdiği konusunda bize bir fikir vermektedir.

²⁶ Toledano, *a.g.e.*, s. 166.

statü olarak kaldırılması gibi bir çabanın ürünü değil, daha ziyade onu meşru olan koşullarda devam ettirilmesine yönelik bir tutumdur. Kısacası Osmanlı hükümetinin mükâtebe kararından önce kölelik statüsü aleyhine bir müdahalesi olmaması nedeniyle mükâtebe kararı ile bir geri adım attığı iddiası doğru gözükmemektedir. Bu bakımdan mükâtebe usulünü, merkezi yönetimin politikalarından bağımsız olarak ortaya çıkmış olan bir karışıklığa dair bulunmuş pragmatik bir çözüm olarak görmek daha yerinde olacaktır. Nitekim bu karışıklıklara sebep olanın merkezi hükümetin politikalarından ziyade kölelerin ürettikleri mahsulleri efendileri ile paylaşmak istememeleri olduğu sonraki kısımlarda daha açık bir şekilde görülecektir. Ayrıca bu noktada hükümetin muhacirlerin vergi muafiyet sürelerini kısaltmasının da köle itaatsizliklerini tetiklemiş olduğu söylenebilir. Göçün başlangıcında muhacirlere 10 sene vergi muafiyeti tanıyan devlet, çok geçmeden bu muafiyet süresini birkaç yıla indirmiş,²⁷ aşar vergisini hür muhacirlerin yanı sıra, köleler için de almaya başlamıştı. Bu durum hem efendilerine hem de devlete vergi vermekte sıkıntı yaşayacak olan köleleri zora sokmuş ve bu da efendilerine yönelik itaatsizliklerine neden olmuş olmalıdır.

1.2 Meclis-i Vâlâ'nın Yapılacak Mükâtebeye Dair Mazbatası (12 Mart 1867)

Edirne vilayetinin Mandıra köyündeki köle-efendi çatışmalarına yönelik uyarıları Meclis-i Vâlâ'yı konuyu esaslı bir şekilde ele almaya sevketmişti. Yazılan mazbatada ilk olarak hür olanların köleleştirilmesine dair Esirci Süleyman adlı kimsenin bu konudaki illegal faaliyeti örnek verilir. Buna göre, Esirci Süleyman aslen hür olan bazı çocukları köle diyerek satmak amacıyla Mısır'a götürmeye niyetlense de hükümet güçleri tarafından yakalanır.²⁸ Muhacirler arasındaki kölelik meselesine dair yazılan ilk resmi belgelerde, sonraki dönemlerden farklı olarak, hür olanların köleleştirilmesi ile hali hazırda köle statülerini kabul etmiş olan ancak yine de kölelikten kurtarılmayı isteyenlerin durumu birlikte alınmaktadır.

²⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 167-168; Fuat Dündar, *Hicret, Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İstanbul 2021, s. 193; Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara 2018, s. 275-276.

²⁸ Toledano, *a.g.e.*, s. 158-159. Bu hadiseye dair detaylı bir analiz için bkz. Yahya Araz, “‘Ben ‘hür’üm... Hayır, sen kölesin...’! 19. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde İstanbul’da Çerkesler, Kölelik, Hürriyet Arayışları ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, no. 62, 2023, s. 158-160.

Diğer bir ifadeyle Osmanlı hükümeti aslen hür olduklarını iddia eden köleler ile köleliklerini kabul edip ama aynı zamanda efendilerine itaat etmek istemeyenler arasında başlangıçta kesin bir ayrım yapmamaktaydı. Bu, yöneticilerin her iki grup arasındaki farkı kavrayamamasından ziyade, sorunlardan birinin çözümünün diğerine bağlı olduğunu düşüncelerinden ileri geliyor olmalıdır. Mazbatanın devamında konu hür olanların köleleştirilmesinden ayrılıp kölelik statülerini “itiraf” eden kölelerin ne olacağına gelir. Buna göre, Osmanlı ülkesine tâbi olmanın en değerli yönünün hürriyet olduğu ve dolayısıyla bu ülkeye iltica eden muhacirler arasında “esaret lafzının bir hükmü[nün] kalmaması” gerektiği teslim edilse de kölelik statüleri kesin olan ve 150.000’i aşan²⁹ bu köle nüfusunun eskiden beri istihdamlarına efendilerinin alışık olmasından ötürü köleliğin kaldırılamayacağı ifade edilir. Bu hadise aktarıldıktan hemen sonra Çerkes köleler ile efendileri arasındaki çatışmalara ve Mandıra köyündeki olaylara değinilir. Mazbatada efendi-köle çatışması olan yerlerde çözüm olarak mükâtebe usulü öne sürülüp buna bedel olarak ise kölelerin tasarrufu altındaki arazilerin yakınında bulunan boş mirî toprakların Çerkes beylere verilmesi öngörülmekte; ancak bunun için efendilerin rızalarının alınması gerektiği ayrıca belirtilmektedir.³⁰ Böylelikle hem boş arazilerin tarıma açılması hem de çatışmalara sebebiyet veren kölelerin azat edilmesi amaçlanmaktadır. Meclis-i Vâlâ bunun yanında kölelerin hürleştirilmesini sağlayarak aynı zamanda hür olanların da köleleştirilmesine engel olmak ister. İlginç olan ise “esaret lafzının bir hükmü kalmaması” gerektiği ifade edilirken, şehirlerdeki elit tabakayı besleyen harem köleliğine yönelik herhangi bir atıf yapılmadığı gibi, her iki kölelik biçimi arasında bir bağlantının da kurulmamasıdır.³¹ Meclis-i Vâlâ’nın bu mazbatası, sadrazam başkanlığında Meclis-i Vükelâ’nın onayından geçerek 31 Mart’ta padişahın iradesi ile beraber kesinlik kazanır.³²

²⁹ Toledano verilen bu sayıyı abartılı bulduğunu söylese de köle miktarının yine de oldukça geniş olduğunu teslim eder (Toledano, *a.g.e.*, s. 151).

³⁰ BOA, İ.MMS, 34/1407, 12 Mart 1867.

³¹ Harem köleliği (veya ev içi kölelik) ile Çerkes kırsal köleliği arasındaki bağlantı ve bunun hükümet politikalarında ne derecede belirleyici olduğu sorusu sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

³² BOA, İ.MMS, 34/1407. Yukarıda 12 Mart 1867 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası konuya dair literatürde hatalı bir şekilde Meclis-i Vükelâ mazbatası olarak geçmektedir (Toledano, *a.g.e.*, s. 164-165; Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise 1800-1909*, Oxford 1996, s. 117-118). Meclis-i Vâlâ mazbatasının ardından konunun sadrazama intikal edip daha sonra Meclis-i Vükelâ’da görüşülmesi ve ardından

Kölelerin mükâtebe bedellerini ödemekten aciz kalacakları ve bu kadar kölenin bedelini nakdî olarak ödemenin hazineyi zor durumda bırakacağını bilen Osmanlı hükümeti, Çerkes beylere bedel olarak mirî toprakları vermeyi öngörmüştü. Toledano burada söz konusu toprakların, kölelere devlet tarafından verilmiş olan ve o sırada kölelerce işlenmeye başlanan topraklar olduğunu ifade etse de³³ bahsi geçen kararda bunun böyle olmadığı açıkça görülmektedir. Buna göre, kölelerin ekip biçmeye başladığı topraklar değil, bu toprakların etrafındaki boş devlet arazilerinin mükâtebe bedeli olarak verilmesi uygun görülmüştü.³⁴ Böylelikle Osmanlı hükümeti asayiş tehdit eden bir soruna çözüm bulmakla kalmayıp aynı zamanda bunu bir avantaja çevirerek boş devlet arazilerini Çerkes beylerinin tasarrufu altında ziraate açmak istemişti.

Osmanlı köleliğine dair literatürde 1867 Mart'ındaki karar, ülkenin genelini kapsayan ve pratikte uygulanmış bir çözüm gibi aktarılır. Buna göre, 1867 kararından sonraki mükâtebe süreçleri hep bu karar temel alınarak şekillenmişti.³⁵ Ne var ki ileriki kısımlarda görüleceği üzere, yerel hükümetler tarafından yapılan geri dönüşler sonucunda bulunan bu çözümün belli bölgeler için pratikte bir karşılığının olmadığı anlaşılabilecek ve mükâtebe bedelinin ödenmesi hususunda daha farklı yöntemler benimsenmek durumunda kalılabilecekti.

1.3 Mükâtebeye Giden Yol

Mart sonlarında alınan kararın ardından konuya dair gelen şikâyetler daha da artar. Çerkes muhacirlerinden Hâce Hanım'ın 12 Haziran'da gönderdiği arzuhalde kocasından çocuklarına

da padişahın onayına sunulması, mazbatanın Meclis-i Vükelâ'ya ait olduğu yanlışlığına sebebiyet vermiş olmalıdır.

³³ Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 164-165.

³⁴ Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 118; BOA, İ.MMS, 34/1407, 12 Mart 1867. 1872'nin başlarına ait bir belgede bunun gerekçesini de görmekteyiz: “Muhacirine tahsis ve ita kılınmış olan arazi kendilerinin taayyüş ve idareleri için verilmiş olduğundan memlûkların taht-ı tasarruf ve ziraatlerinde bulunan tarlaları bedel-i mükâtebe ittihaz olunamayacaktır” (BOA, ŞD, 2396/18, Ek 34).

³⁵ Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 172-173. Hakan Erdem sonraki dönemlerde hükümetin alınan bu mükâtebe kararını uygulamada farklı tavırlar ve hatta uyumsuzluklar sergilediğini ortaya koysa da bu kararın geçerliliğini korumaya devam ettiği ve dolayısıyla hükümetin kendi kararı ile uyumsuzluk gösterdiğini ifade etmektedir (Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 119-120).

intikal eden 60 kölenin Türbedere köyünde³⁶ itaatsizlik gösterdikleri belirtilip hükümetin bunları itaate zorlamaları istenir. Meclis-i Vâlâ bu şikâyeti haklı bulup durumu Edirne Valiliğine bildirir.³⁷ İtaatsizliğin ne şekilde cereyan ettiği daha sonra detaylı bir şekilde ele alınacaksa da şimdilik bunun üretilen mahsulün paylaşılmaması ile bağlantılı olduğu ifade edilebilir.³⁸ Meclis-i Vâlâ'nın Hâce Hanım'ı haklı bulması, yani kölelerin itaat etmesinin gerekli görülmesi, Mart ayında aldığı mükâtebe ile alakalı karar ile çelişiyor gibi gözükebilir. Ancak hükümet, kendi gözetimi altında resmi senetlere bağlanacak olan mükâtebe usulünü uygulamaya koyuncaya kadar efendi-köle çatışmasını tahrik edecek bir politikadan uzak durmak istemiştir. Başka bir ifadeyle, alınan karar ve uygulanacak usul, hükümet memurları tarafından köle sahiplerine etraflıca bir şekilde anlatılınca kadar mevcut durumun devamından yana bir tutum alınır.

Hâce Hanım'ın arzuhalinde dikkat çeken diğer bir husus ise itaatsizlik hareketlerinin Mandıra'dan başka diğer köylere de yayılmaya başlamasıydı. Farklı bölgelerden kölelerin birbirlerini kısa bir sürede etkileyip örgütlenmiş olmaları bizi Çerkes kölelerin örgütlenme biçimlerine dair düşünmeye sevk etmesi gerekir. Çerkes kölelerin hem efendilerinin hem de hükümet odaklarının dikkatini çekecek şekilde örgütlenmeleri ve takip eden yıllarda itaatsizlik hareketlerinin Tekfurdağı'nın sınırlarını aşıp ülkenin nisbeten uzak bölgelerine doğru yayılması, Çerkes kırsal köleliğinin nevi şahsına münhasir bir özelliği olan köle aileleri olgusuna ve bunların efendilerinden ayrı olarak yaşamalarına bağlı olmasındandı. Şöyle ki, harem köleliğinden farklı olarak efendilerinin hanelerinde çalışmaktan ziyade kendilerine ait arazilerde çiftçilik yapıp kısmen de olsa ekonomik bağımsızlığa sahip olan Çerkes köleler, diğer insanlar ile irtibata geçmeleri konusunda daha avantajlıydılar. Efendilerinin engellemesiyle karşılaşmadan ailenin belli fertlerini dış dünya ile irtibat kurmaya gönderebilmeleri, kendilerinden farklı yaşayışlara sahip olan insanlardan haberdar olmalarına ve aynı zamanda kendileri gibi köle olan ailelerle de ilişki kurmalarına yol

³⁶ Tekfurdağı sancağının Çorlu kazasına bağlı bir köyü.

³⁷ BOA, MVL, 537/63.

³⁸ Selanik vilayetindeki Siroz şehrinde yaşayan Hasan adlı Çerkes beylerinden bir muhacirin gönderdiği arzuhalde, "adem-i itaatte" bulunan kölelerinin o sene husule gelen pamuk ve mısır gibi hububattan kendilerine bir şey vermediğinden şikayet edilir (BOA, MVL, 1027/46, 10 Ekim 1867).

açmıştı. Buna benzer bir şekilde köle ailesinin bazı fertleri bulundukları yerde işleri ile meşgul olurken, bazı fertleri ise kaza, sancak, vilayet merkezlerine ve hatta İstanbul'a gidip hükümete şikâyetlerini duyurabilme imkanına sahip gözükür.

Kölelerinin itaatsizliklerinden dem vuran diğer bir arzuhal ise muhacir beylerinden İsmail adlı birine aitti. Nereden gönderilmiş olduğunu bilemediğimiz bu arzuhalde, kölelerinin bazı insanların tahriklerine kapılıp bir seneden beri itaatsizlik gösterdikleri ve kölelikten kurtulmaya çalıştıkları söylenmektedir. Bu tahrikçilerin köleler arasında devletin köleliği ilga ettiği haberini yaydıkları ve bunu duyan kölelerin de itaatsizlik göstermeye başladıkları belirtilir. Köleliğin ilga edilmesi halinde Çerkes beylerinin isyan edeceğini ve köle sahibi olmayan insanların da bu durumu fırsat bilerek bu isyana katılacağını söyleyen İsmail, bunun hem Rumeli'de hem de Anadolu'da büyük ayaklanmalara neden olacağını belirterek tehditvârî bir üslup kullanır.³⁹ Kölelerin hangi gruplar tarafından tahrik edildiği belirtilmese de hükümetin aldığı mükâtebe kararının köleler arasında köleliğin kaldırılacağı düşüncesinin yayılmasına neden olduğu anlaşılır. Nitekim Muhacirin İdaresi'nin 2 Eylül tarihli yazısından, alınan mükâtebe kararını Çerkes beylerine bildirmek amacıyla Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası hulefasından Raif Efendi'nin görevlendirildiği⁴⁰ ve bunun üzerine muhacirler arasında köleliğin lağv edileceği haberleri ortaya çıkarak kargaşanın arttığı anlaşıyor.

Raif Efendi'nin 16 Eylül'de Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği yazı, Çerkes beylerinin alınan mükâtebe kararını nasıl karşıladığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Çerkes beylerini getirterek onlarla görüşen Raif Efendi, köle sahiplerinin talimata uygun hareketleri ve kölelerin onlara itaatleri sağlandıktan sonra mükâtebe usulünün uygulanacağını anlatmış ise de köle sahiplerinin buna yanaşmayarak şer'i yargılama talebinde bulunduklarını ve kölelerin ise itaatsizlikte bulunmayı sürdürdüklerini belirtmektedir.⁴¹ Durumu değerlendiren Muhacirin İdaresi ise cevap olarak ikna edilmesi mümkün olmayanların şer'î mahkemelere gönderilerek duruşmalarının görülmesini

³⁹ BOA, MVL, 1068/64, 30 Ağustos 1867.

⁴⁰ BOA, MVL, 1068/64, 2 Eylül 1867.

⁴¹ BOA, MVL, 1047/79, 16 Eylül 1867.

bildirmişti.⁴² Açıkça görülüyor ki, Mart ayında alınan karara yönelik Çerkes beyleri tarafından gösterilen bir direniş mevcuttu. Osmanlı hükümetinin ise mükâtebe usulünü birinci öncelik olarak benimsediği; ancak mümkün olmadığı takdirde kölelik maddesinin şer‘i mahkemelerce görülmesine razı olarak taviz verdiği anlaşıyor. Ne var ki hükümetin neticede mükâtebe usulünü kendilerine dayatacağının farkında olan Çerkes beyleri, kendi şartlarını öne sürerek hükümetin aldığı kararı gözden geçirip değiştirmek zorunda kalmasını sağlayacaktı.

1867 Mart’ındaki kararın uygulanamamasının ardındaki tek sebep köle sahiplerinin itirazları değildi. 1870’lerin başlarında hükümetin bu kararı Prizren ve Tuna vilayetlerinde de uygulamaya çalıştığı; ancak köle sahiplerine mükâtebe bedeli olarak verilecek boş mirî arazi olmamasından ötürü bunun gerçekleştirilemediği görülür.⁴³ Bu da toprak yetersizliğinin Tekfurdağı’ndaki bölgelerde de geçerli olduğunu ve bunun da hükümeti aldığı kararı yeniden gözden geçirmesine sebebiyet verdiğini düşündürmektedir.

Muhacirin İdaresi’nin 20 Kasım 1867 tarihinde Edirne Valiliğine gönderdiği yazıda, köle ile efendi arasındaki kavganın giderilmediği takdirde mükâtebe usulünün uygulanması için Raif Efendi’nin gönderildiği; ancak onun bütün çabalarına rağmen tarafların buna sıcak bakmadığı ifadeleri yer alır. Çerkes beylerinin ileri gelenleri ve Raif Efendi bunun üzerine İstanbul’a getirtilerek burada yerel memurlardan meydana gelen bir komisyon huzurunda kölelerin bedellerinin belirlenmesi kararı alınır ve köle sahipleri mükâtebe usulüne razı olur. Köle sahipleri, mükâtebe bedellerinin taksit ile ödenmesi halinde, tamamı ödeninceye kadar kölelerin kendilerine hizmet etmeleri gerektiğini belirtmişlerdi. Buna sebep olarak ise kendilerinin ziraatle meşgul olmamaları gösterilmişti. Buna göre, köleler bir yandan borçlarını öderken, diğer yandan efendilerine hizmetin bir gereği olarak ziraatlerinden elde ettikleri mahsulün yarısını onlarla paylaşmakla yükümlü olacaklardı. Ne var ki, Muhacirin İdaresi öncelikle kölelerin itaatine çalışılmasını; ancak bu mümkün olmadığı takdirde mükâtebe uygulamasına başvurulmasını önermekteydi. Böylelikle Meclis-i Vâlâ alınan bu kararı onaylayarak 1867 Mart’ındaki kararını büyük ölçüde terk etmiş olur.⁴⁴

⁴² BOA, MVL, 1047/79, 21 Eylül 1867.

⁴³ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 22 ve 24, 1 Nisan 1872.

⁴⁴ BOA, MVL, 1069/14, 20 Kasım 1867.

Çerkes beylerinin devletin boş arazileri mükâtebe bedeli olarak verme kararını benimsemedikleri ve bedelleri nakit olarak elde etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Köleleri olmaksızın tarımsal faaliyette bulunmaya alışık olmayan beylerin bu tutumu şaşırtıcı değilse de merkezi hükümetin mükâtebe bedellerini kölelerin sırtına yüklemeye karar vermeleri oldukça ilginçtir. Mükâtebe bedeli ile beraber kölelik müddetleri devam ettikçe elde ettikleri mahsulün yarısını efendilerine vermek durumunda kalan kölelerin bunun altından kalkamayacağının farkında olan hükümet, ihtimaldir ki, taraflar arasındaki kavganın geçici olarak sonlanacağı ümidiyle Çerkes beylerinin bu taleplerini onaylamak durumunda kalmıştır.

1.4 1868 Yılında Tekfurdağı Mükâtebesi

Meclis-i Vâlâ tarafından yazılan 3 Aralık 1867 tarihli emirname gereğince⁴⁵ Tekfurdağı ve civarında köleler ile efendileri arasında yapılacak mükâtebe için Edirne vilayeti merkezinde bir komisyon kurulacaktı. Buna göre, Çerkes beylerinin itaatsizlikte bulunan köleleri şikâyet etmesi üzerine tarafların uzlaşması konusunda ne kadar çaba sarfedilse de başarısız olduğu ve dolayısıyla “kitabe” (mükâtebe) usulünün uygulanmasının kararlaştırıldığı belirtilir.

Edirne Valisi Mehmed Hurşid Paşa’nın bildirdiğine göre mükâtebe usulünün uygulanışı Mayıs ayının sonlarına doğru başlamıştı. İlk önce itaatsizliklerinde ısrar etmelerinden ötürü Edirne’de gözetim altında tutulan 35 köle ile efendileri arasında komisyon aracılığıyla mükâtebe yapılmış ve daha sonra köleler velilerine teslim edilmişlerdi.⁴⁶ Bu şekilde mükâtebe usulü köleler ile efendileri arasındaki bağın kesilmesine değil, aksine hükümet gözetiminde senetleşmelerinden ötürü bu bağın güçlenmesine ve kölelerin mülk statüsünün devlet nezdinde tanınmasına sebebiyet vermişti. Böylelikle

⁴⁵ Söz konusu emirnameyi bulamadık ancak mükâtebe defterlerinde zikredilen emirnameye yapılan atıflar sayesinde içeriği hakkında bilgi sahibiyiz (BOA, ŞD, 1903/9; 1903/23; 1903/28; 1903/29).

⁴⁶ BOA, ŞD, 1903/9. Burada ilginç olan belirtilen 35 kölenin ciddi bir kısmının kadın ve çocuklardan oluşmasıdır. Yani mükâtebeye bağlanan bu köleler tek başına ve başı boş gezen köleler değil, çoluk çocuk sahibi olan köle aileleridir. Bu kadın ve çocukların erkek köleler gibi göz altında tutulmaları düşük bir ihtimal olup bunun yerine erkek kölelerin tutuklanmış olması ve mükâtebeye -hanelerinde bulunan- ailelerinin de dahil edilmesi daha mümkün gözükmemektedir.

mükâtebeye bağlanan köleler hür statüsü kazanmaktan ziyade, bu statüyü kazanmak için belirli bir miktar bedel ödemeye söz vermişlerdi.

Diğer kölelerin, yani gözetim altında tutulmayan ve Tekfurdağı sancağındaki köylere yayılmış olanların ise vilayet merkezine getirtilmeleri hem işin içinde çocuk veya yaşlılar olmasından hem de tarım faaliyetlerinin aksatılmak istenmemesinden dolayı mümkün gözükmemiş ve bu nedenle kaza meclislerinde mükâtebe usulünün uygulanması amacıyla bahsi geçen komisyon Tekfurdağı sancağına gönderilmişti. Komisyon, Çerkes beylerinden “bîtaraf” olan Süleyman ve Selamet efendiler ile Edirne meşayih ve ulemasından Seyfi Ali Efendi ve Kâtip Hüsnü Efendi’den oluşmaktaydı.⁴⁷

Komisyon, Haziran sonlarına doğru ayaklanmaların ilk olarak başladığı yer olan Hayrabolu’ya gitmiş ve köleler ile efendilerini kaza meclisine getirterek mükâtebe usulünü uygulamıştı. Burada ve diğer mükâtebe kayıtlarında da önemli olan bir husus mükâtebenin her köle için değil, yalnızca “iddiada bulunanlar,” yani itaatsizliklerini sürdürenler için uygulanmış olmasıdır.⁴⁸ “Velileri hidmetinde bulunmaktan hoşnud olanlar” ve dolayısıyla hürriyet talebinde bulunmadıklarını ifade edenler ise “temin senedine” bağlanmıştı.⁴⁹ Temin senedi kölelerden ziyade köle sahiplerini mağdur etmemek amacıyla yapılmış gibi gözüküyor. Başka bir ifadeyle temin senedine bağlanan kölenin isyan etmesi halinde buna hakkı olmayacağı gösterilmek istenmiş olmalıdır. Mükâtebe uyguladığı her kazada ortalama 20 gün vakit geçiren komisyon, sırayla Çorlu, Vize ve Silivri kazalarında bu işlemi

⁴⁷ BOA, ŞD, 1903/9.

⁴⁸ Burada “iddiada bulunma” tabiri hür olduğunu iddia etmeyi ifade etmekten ziyade kölelik statüsünü artık kabul etmemeyi anlatmaktadır. Nitekim hür olduğunu iddia edenler önce şer’i mahkeme huzuruna çıkartılır ve ancak köle olduğu sabit olursa mükâtebeye bağlanır. Köle olmadığı ortaya çıkar ise mükâtebeye, yani bir bedel vermelerine gerek kalmaz ve hür olarak kabul edilirler.

⁴⁹ BOA, ŞD, 1903/23. Dönemin tanıklarından biri Çerkes kölelerin hür olma arzusu konusunda farklı bir anlatı ortaya koyar. Buna göre, “kölelik” nefret uyandıran bir kelime olsa da Çerkes köleler için bu durum geçerli değildir. Osmanlı hükümeti, Çerkeslere kölelerini özgürleştirmeleri konusunda çağrı yapsa da bunu duyan köleler -kendi efendilerine değil- hükümete karşı isyan etmişler; hür olduktan sonra ne yapacaklarını ve kimin için çalışacaklarını sormuşlardı (S. G. B. St. Clair ve Charles A. Brophy, *Twelve Years’ Study of the Eastern Question in Bulgaria*, Londra 1877, s. 178). Yukarıdaki mükâtebe kayıtlarında gerçekten de sahiplerinin hizmetinde kalmak isteyenler bu anlatıyı kısmen doğrulamaktadır. Ne var ki mükâtebe kayıtları bu konuda bize orantısız veriler verdiği için ihtiyatlı olmak gerekir. Sözelimi, Vize kazasında bulunan 203 köleden yalnızca 3’ü ve buna karşılık Hayrabolu kazasında 152 köleden 49’u temin senedine bağlanmıştı (BOA, ŞD, 1903/23; ŞD, 1903/29).

gerçekleştirmiş ve böylelikle Eylül ayının başında Tekfurdağı kazalarındaki köle nüfusunun mükâtebelerini tamamlamıştı.⁵⁰

Önceki resmi yazışmalardan isimlerini gördüğümüz Hayrabolu ve Çorlu kazalarına sonradan Vize ile Silivri kazaları da eklenmiştir. Bahsi geçen dört kazanın birbirlerine komşu olmaları tesadüf değildi. Kazalar arasındaki bu yakınlık, kölelere iki senelik bir zaman zarfında dört kazayı dahil edecek bir biçimde birbirlerini etkileyip örgütlenmelerinde bir avantaj sağlamıştı. Elbette ki bu ayaklanmalar kazaların bütününe kapsamamakta ve Hayrabolu'da Mandıra, Çorlu'da Türbedere, Vize'de Sofular ve Sultanbahçe, Silivri'de ise Ali Paşa ve Yapağıçe köyleri öne çıkmaktadır.

Mükâtebe kayıtlarından neler çıkarılabileceği sorusu uzun uzun cevaplanmayı gerektirse de bu çalışmada detaylı bir analiz yapılmayıp yalnızca önemli görülen bazı noktalara değinmekle yetinilecektir. Yapılan mükâtebelere bakıldığında her beş veya altı köleye bir efendinin düştüğü; ancak tek tek bakıldığında beylerdeki köle sahipliği miktarının oldukça orantısız olduğu görülür. Örneğin beylerin bir kısmı yalnızca birkaç köleyi mülkiyeti altında bulundururken, bazısında bu sayı 50-60'a çıkmaktaydı.

Muhacir köylerinde efendilere itaatsizlik kıvılcımının önce akraba olan veya akraba olmasa da aynı efendiye hizmet eden köleler arasında başladığı ve ardından farklı efendilere ait ve nispeten daha yabancı kölelere sirayet ettiği ifade edilebilir. Burada vurgulanmak istenen şey, itaatsizlik hareketlerinde ailenin ve akrabalık bağlarının oldukça önemli olduğu hususudur. Teorik bir karşılaştırma yapmak gerekirse, farklı efendilere eşit bir şekilde yayılmış olan 60 kişilik bir köle grubunun, aynı efendinin sahipliği altında bulunan ve yine 60 kişilik başka bir köle topluluğuna kıyasla örgütlenme ihtimali çok daha düşük olacaktır. Çerkes kırsal köleliğine bakıldığında ise çok sayılı köle sahipliğinin oldukça yaygın olduğu ve dolayısıyla itaatsizlik örgütlenmelerinde az sayıda efendiye denk gelen yüksek miktartlı köle gruplarının çok daha avantajlı olduğu görülür. Özellikle de çok geniş köle ailelerini barındıran bir muhacir köyünde meydana gelen bir itaatsizlik hareketinin, köyün diğer köleleri arasında yayılması çok hızlı cereyan ediyor olmalıdır. Bu kölelerin hane içi kölelerine nazaran daha bağımsız ve dış dünya ile iletişime geçme konusunda daha avantajlı

⁵⁰ BOA, ŞD, 1903/28; 1903/29; 1904/7.

oldukları açıktır. Örneğin bir konakta yaşayan cariyenin özgürlüğünü istemesi durumunda aile veya akraba desteğinden yoksun olarak resmi makamlara başvurabilmesi nispeten zor bir durum iken, aile veya akraba desteğine ve İstanbul'a bizzat gidip özgürlüklerini isteyen iki erkek kardeşe sahip olan bir cariyenin özgürlüğe giden yolu çok daha açık gözükmetedir.⁵¹ Ne var ki, köle ailesi içinde ve aileleri arasında kurulan ittifaktan bahsederken, birlikte hareket etme kabiliyeti daha yüksek olan Çerkes beylerini unutmamak gerekir. İleriki kısımlarda görüleceği üzere, köleleri itaatsizlikte bulunan Çerkes beylerinin bir araya gelerek birlikte hareket edip hükümete başvurmaları ve hatta yeri geldiğinde hükümete karşı direnmeleri oldukça sık rastlanan bir durumdur.

Yukarıda bahsi geçen 35 kölenin hangi bölgeden geldikleri konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Bunların itaatsizliğinin daha büyük çaplı bir itaatsizlik hareketinden bağımsız olarak gelişmiş olması mümkünse de çok kısa bir zaman aralığında farklı farklı yerlerden gelen köle ayaklanması haberleri bir dış tesirin veya etkileşimin mevcudiyetini göstermektedir. Her halükârda bu 35 kölenin diğer kölelere kıyasla daha radikal hareket ettiği ve hükümet nazarında gözaltına alınması lazım gelen takımdan sayıldıkları açıktır.

Her ne kadar ülkeye göç eden toplam köle sayısı bilinmiyor olsa da her mükâtebe defterinin 100-200 kişilik bir grubu kapsamı ve toplamda 500-600 kölenin mükâtebeye bağlanması, mükâtebenin kavganın olduğu belli köylerle sınırlandırıldığını; başka bir deyişle Tekfurdağı yöresindeki bütün köleleri kapsamadığını düşündürmektedir.⁵² Bu da yalnızca sorunlu bölgeleri dikkate alan Osmanlı hükümetinin pragmatik tavrına bir örnek teşkil eder.

Mükâtebe kayıtlarına genel olarak bakıldığında kölelere biçilen değerler konusunda komisyonun belirli bir standart ortaya koyduğu; ancak birçok istisnayı da kabul ettiği görülür. Örneğin 15-30 yaş grubundaki erkek kölelerin çoğuna 5.000 kuruş fiyat biçilirken, aynı yaş grubundaki birkaç köleye ise 2.500 kuruş fiyat verilir. Bunun bir benzeri kadın kölelere verilen değerler için de söylenebilir. 15-30 yaş arasındaki genç kadın kölelere genellikle

⁵¹ Bu noktada daha ziyade taşradaki vilayetlerde yaşayan ve aile desteklerinden mahrum olan cariyeleri kastetmekteyiz. İstanbul'da yaşayan cariyelerin ise hürlik davalarında veya kaçma girişimlerinde daha avantajlı oldukları açıktır (Araz, “Ben ‘hür’üm...”, s. 163).

⁵² Zikredilen 35 köle haricinde, Hayrabolu'nda 103, Çorlu'da için 123, Vize'de için 203 kölenin mükâtebeye bağlanması veya azat edilmesi söz konusu olmuştur. Silivri kazasının mükâtebe defterine ulaşamadığımız için ne kadar kölenin mükâtebeye bağlandığını bilemiyoruz.

6.000 kuruş değer biçilirken, bazı kadınlarda bu sayı 4.000'e kadar gerileyebilir. Keza çocuklar söz konusu olduğundan erkeklere genelde 500, kızlara ise 1.000 guruş değer biçilir. 6.000 kuruşun üstünde ve 500 kuruşun altında değer biçilmediği göz önünde tutulursa, azami ve asgari limit belirleme konusunda belli bir standart yakalandığı; ancak bu aralıktaki fiyatların oldukça esnek bir şekilde değişebildiği anlaşılmaktadır. Bu değişkenlikte uygulanan kıstaslara dair bilgi sahibi değiliz.⁵³ Kölelerin dış görünüşleri, fiziksel dayanıklılıkları ve hatta ruhsal durumları dahi belirlenen değeri etkiliyor olabilir. Azami ve asgari limitlere bakıldığında erkeklere kıyasla kadınlara daha çok değer biçildiği açıkça görülmektedir. Burada erkekler için belirleyici olan çiftçilik yapmasını gerektirecek fiziksel kuvvet ve kadınlar için ise dış görünüş olmalıdır.

Yapılan mükâtebelerde 45-50 yaşın üstündekiler genellikle azat edilmekteydi. Her ne kadar kayıtlarda bu kölelerin “Allah rızası” için azat edildiği söylene de komisyonun yaşlı olan kölelerin azadını sağlama konusunda beylere baskı yapmış olabileceği ihtimali de gözden uzak tutulmamalıdır. Ne var ki genç olup da koşulsuz azat olan köle örneklerine de rastlanmaktadır. Bu da ortada gerçekten hayırseverlik eylemleri olduğunu gösteren işaretlerden biridir.⁵⁴ Bazı köleler ise kendi aile üyelerinin bedelini ödedikten sonra koşulsuz olarak azat edilecekti. Böylelikle bedellerini ödeme konusunda bu şekilde teşvik edilmekte ve bedeli ödedikten sonra da koşulsuz olarak azat edilip ödüllendirilmekteydiler.

Tarafların birbirlerine verdikleri senetlerden anlaşılıyor ki, köleler mükâtebe bedelini ödeyinceye kadar “ifa-yı hidmette” devam etmekle yükümlüydüler. Hizmet etme yükümlülüğü ise ürettikleri tarımsal mahsulün yarısını efendilerine vermeyi ifade etmekteydi.⁵⁵ Böylelikle mükâtebeyeye bağlanan köleler bir yandan mükâtebe bedeli için

⁵³ 3. Bölümde gösterileceği üzere, 1870'li yıllarda Silivri kazasında gerçekleştirilen mükâtebe uygulamasında köleler yalnızca yaş gruplarına göre değil, aynı zamanda evli olup olmama durumlarına göre de ayrılmıştı. Ne var ki, 1868 mükâtebesi kayıtlarına baktığımızda bekar-evli türünden bir ayrım göze çarpmamaktadır.

⁵⁴ Örneğin Hayrabolu'da Fatıma adlı kadın sahip olduğu beş kişilik köle ailesini karşılıksız olarak azat etmişti. Bu ailelerin üyelerinin çoğu ise genç veya çocuktı (BOA, ŞD, 1903/23).

⁵⁵ 1873 Aralık'ına ait bir belgede köleler ile efendileri arasında mükâtebe bedeli konusunda anlaşmazlıkların ortaya çıktığı ve buna karşın beyler tarafı 1868 mükâtebesindeki senetleri iddialarına delil olarak gösterdiği görülmektedir. Örnek gösterilen senet, 21 Mayıs 1868 tarihli Zeluk ve kızının mükâtebe senedidir. Senette tarafların rızalarıyla belirlenen bedeller yazmakta, meblağ tamamen ödeninceye kadar azat olunmayacağı ve o zamana kadar efendisine nasıl hizmet etmişse ondan sonra da etmeye devam edeceği belirtilmektedir. Senette önemli bir nokta da ödenmesi için belli bir mühlet veya kaç takside bölüneceğine dair bilgiler verilmemesidir. Komisyon üyeleri bu konuda -peşin veya taksitli olduğunu belirtmeyerek- esnek davranmışlarsa da yine de

gerekli miktarı toplamaya çalışırken, diğer yandan kazançlarının yarısını efendilerine vermek zorundadırlar. Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı hükümeti buradaki zorluğun bilincindedir. Nitekim mükâtebe işlemleri tamamlandığında, Şura-yı Devlet yapılan mükatebeyi onaylamış; ancak biçilen masrafları fazla bularak ileride yapılacak mükâtebelerde belirlenen miktarların aşağıya çekilmesini Edirne valiliğine bildirmiştir.⁵⁶

1.5 Sonuç

Büyük ölçüde 1860'ların ilk yarısında gerçekleşen zorunlu Çerkes göçüyle beraber Osmanlı hükümeti tarafından muhacirlere iskân yerleri gösterilmiş ve geçimleri için hane, arazi, tarım araçları, tohumluk gibi temel gereksinimlerini karşılayacak barınak ve malzeme verilmeye çalışılmıştı. İhtimaldir ki, Çerkes toplumsal yapısını pek tanımayan veya gerçekten de Osmanlılar nezdinde bütün tebanın eşit sayılması gibi Tanzimatçı bir düşüncenin tesiri altında olan Osmanlı hükümeti, muhacirlere köle-efendi ayrımı yapmaksızın sayılarına nisbetle arazi dağıtımını yapmıştı. Daha makul sayılabilecek bir açıklama ise kölelerin “şenlendireceği” boş tarım arazileri, devlet hazinesi için bir ek gelir kaynağı oluşturacağı için toplumsal statüler bu süreçte gözardı edilmişti. Kölelere verilen arazilerin gerçekte kendilerine ait olacağını düşünen Çerkes beyleri ise buna bir tepki göstermemişlerse de arazi ve hane yazımı, yani tapu senetleri söz konusu olduğunda bunların köleleri yerine kendi adlarına yazılmasını istemişlerdi. Köleler ise göçlerinden önce sahip olmadıkları düzeyde efendilerinden özellikle de ekonomik olarak özerk bir hale gelmiş; kendilerine ait arazileri ve bunun yaratacağı olanaklara sahip olmuşlardır. Öyle ki, aldıkları bu “ihsan”lar eski efendileri değil, yeni efendileri, yani Osmanlı padişahı tarafından sağlanmıştı. Efendilerine karşı kendilerini eskisi gibi borçlu ve bağlı hissetmeyen Çerkes köleler, kazançlarının yarısını

meblağın “tamamen” ödenmesi gibi bir vurgu yapıldığına göre bir taksitlendirme olacağı varsayılmaktadır (BOA, A.}MKT.UM, 1321/36, 7 Aralık 1873).

⁵⁶ BOA, ŞD, 1904/7, 15 Kasım 1868. Her ne kadar Şura-yı Devlet bu değerleri yüksek bulsa da 1867-1872 yılları arasında piyasadaki köle fiyatlarının 2.750-6.000 kuruş arasında gidip geldiği düşünüldüğünde, mükâtebede belirlenen bedellerin piyasadaki değerler ile uyumsuz olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır (Ömer Şen, “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Asıllı Kölelerin Ekonomik Değeri (1817-1872)”, *Toplumsal Tarih*, no. 36, s. 36-37).

paylaşmayı reddederek “itaatsizlik” göstermişlerdi. Devletin bir noktadan sonra kölelerin de içinde bulunduğu muhacirlerden vergi toplamaya başlaması, her iki tarafa da vergi ödemek zorunda kalan köleleri itaatsizliğe sevk eden diğer bir unsur olmuştu.

Mandıra köyünde başlayan itaatsizlik hareketleri kısa zamanda Tekfurdağı yöresi boyunca yayılmış; Çerkes beylerinden kölelerin itaatsizlikleri konusunda hükümete şikâyetler gelmeye başlamıştı. Meseleye oldukça pragmatik yaklaşan Osmanlı hükümeti, her iki tarafı da uzlaştıracak bir çözüm olan mükâtebe usulünü uygulamaya koymuştu. İslam hukukunda köle-efendi arasında sık uygulanan bu yöntem, esasında münferit olaylarda kendini göstermişti. Başka bir ifadeyle mükâtebe o zamana kadar toplu olarak ve devlet teşvikiyle yapılan bir usul olmayıp sahipleri veya kölelerin kendi inisiyatifleriyle gerçekleşen bir uygulama olmuştu. Ne var ki asayiş tehdit eden bu durum karşısında Osmanlı hükümeti, geleneksel ve şer‘i olanı da kullanarak kitlesel bir azat yöntemi uygulamıştı.⁵⁷ Birbirine bağlı ve çok nüfuslu köle aileleri olgusu da bunun toplu bir şekilde uygulanmasını kolaylaştırmıştı.

1866-1868 köle ayaklanmaları lokal bir nitelik taşımaktadır. Yapılan itaatsizlik eylemleri, yani mahsullerini efendileri ile paylaşmama tavırları, her ne kadar kitlesel ve örgütlü bir davranışın sonucu olsa da bu durum yalnızca Tekfurdağı yöresi için geçerli olmuş; muhacirlerin iskân edildikleri diğer bölgelerde o vakte kadar kendisini göstermemişti. Pragmatik davranan Osmanlı hükümeti ise itaatsizlik şikâyetlerinin olmadığı yerlere müdahale etmemiş ve mükâtebeyi yalnızca bu bölgedeki şikâyet eden köleler ile sınırlı tutmuştu.

Aldığı ilk kararda mükâtebe bedeli olarak kendi topraklarını vermeyi vaat eden merkezi hükümet, Çerkes beylerinin bu kararı beğenmemesi ve yerel yöneticilerden yeterli boş devlet arazi bulunmadığına dair bilgiler gelmesi üzerine gerçekleşmesi çok daha düşük olanı, yani kölelerin kendi bedellerini ödemelerini kabul etmek durumunda kalmıştı. Taraflar geçici olarak yatıştırılsa da yapılan iki önemli hata yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep

⁵⁷ Bu olağandışılık, Hülya Canbakal ve Alpay Filiztekin’in hazırladığı makalede de ifade edilmiş; 19. yüzyılın ikinci yarısında muhacirler arasında uygulanan mükâtebe usulünün, ciddi boyutlara varmış olan köle-efendi çatışmalarını çözme amacıyla İslam’ın köleliğe dair fikhî repertuarından alınmış ve “yeniden keşfedilmiş bir gelenek” olup olmadığı sorusunu sordurmuştu (Hülya Canbakal ve Alpay Filiztekin, “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880”, *International Labor and Working-Class History*, no. 97, Bahar 2020, s. 62).

olacaktır: Mükâtebe bedellerinin köleler için oldukça yüksek olması ve efendi-köle bağının koparılamaması. Köleler bir yandan mükâtebe bedelini ödemek için kazançlarını biriktirirken, diğer yandan da efendilerine olan bağlılıklarını devam ettirerek ürünlerinin yarısını efendilerine vermek durumunda kalacaklardı. 1868 mükâtebesinden birkaç sene sonra sorun çok daha şiddetli ve yaygın bir biçimde kendisini gösterecek ve beyleri, köleleri ve daha da önemlisi Osmanlı hükümetini yeni arayışlara sürükleyecekti.

2. BÖLÜM - KÖLE AYAKLANMALARININ ÜLKE GENELİNDE YAYILIŞI VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Tekfurdağı sancağında uygulanan 1868 mükâtebesinden sonraki gelişmeleri takip etmemize engel olan bir “sessizlik” dönemi vardır. 1871 yılına kadarki resmi yazışmalarda, yapılan bu mükâtebenin köle ile efendi arasında nasıl karşılandığı, aralarındaki kavganın dinip dinmediği, kölelerin bedellerini ödeyip ödemedikleri ve ödeyemediler ise bunun iki taraf arasında nasıl bir gerilim yarattığı sorusu somut bir şekilde cevaplandırılmamaktadır. Bu soruların cevaplanması ise sonraki yıllardaki yazılı belgelerin geçmiş yıllara yönelik yaptıkları atıf ve değerlendirmelere bağlıdır.

Bu bölümde ilk olarak bu sessiz dönemin (1869-1871)⁵⁸ nasıl yorumlanması gerektiği tartışılacak ve ardından 1872’in başından itibaren gittikçe artan bir şekilde ortaya çıkan köle ayaklanmaları, ittifakları ve buna tepki olarak köle sahiplerinin bir araya gelişleri ve asayiş tehdit eden hareketleri açıklanmaya çalışılacaktır. İki tarafı uzlaştıracak pragmatik bir yol bulmaya çalışan ve bu nedenle sabit bir politikası olmayan merkezi hükümetin bölgedeki hassasiyetleri de dikkate alarak aldığı tedbirler ile farklı farklı çözüm arayışları aktararak yoğun ve çatışmalı geçen bu dönemin (1872-1873) ayrıntılı bir dökümü verilmeye çalışılacaktır.

2.1 1868 Mükâtebesi Sonrası Dönem ve Fırtına Öncesi Sessizlik

Yukarıda kısaca değinildiği üzere, bu dönemin gerçekten de sessiz bir dönem mi olduğu yoksa bunu belgelerdeki suskunluğun yarattığı bir yanılsama olarak mı yorumlamamız gerektiği sorularının şimdilik kesin bir cevabını bilmiyoruz. Ne var ki sonraki yıllara ait şikâyetler ile bunlara dair yapılan yazışmalardan bir dereceye kadar fikir sahibi olunabilmektedir. Bu dönemdeki köle-efendi çatışmasına yönelik işaretler ilk olarak

⁵⁸ Bu birkaç senelik zaman zarfını “sessiz” olarak nitelememiz, tarihsel açıdan bir karşılığı olabileceği gibi tamamıyla dönemi aydınlatıcı belgelere şimdilik ulaşamamamız ile ilgili de olabilir. Bu noktada bu dönemi yorumlarken, erişemediğimiz veya şimdilik erişimde olmayan belgelerin anlatımımızı ve genel hikayeyi değiştirebileceğini ifade etmek gerekir.

Edirne'deki İngiliz konsolosundan duyulur: 23 Şubat 1871 tarihinde sadarete sunulan yazıda, yerel hükümetin Çerkes muhacirlerin refahının temini konusunda gerekli tedbirleri uygulamadığından şikâyet edilmekte; Çerkes beylerinin kölelerin arazilerine yönelik müdahaleleri ve onları ayrı ayrı veya toptan bir biçimde satmaya çalışmalarının yerel hükümet tarafından görmezden gelindiğinden dem vurulmaktadır. Buna göre, şikâyetçi olan köleler şer'î mahkemelere gönderilip sahiplerine itaate zorlanmaktaydılar. Yerel hükümetin bölgedeki Çerkes beyleri üzerindeki nüfuz eksikliği, bu beylerin “şekavetkârane” hareketlerine ve köleleri üzerinde öldürme veya hırsızlık gibi yollarla baskı yapmalarına sebep olmaktaydı. Bölgedeki muhacirlerin elinden silahlarının alınması ve kölelerine karşı suç işleyen beylerin en şiddetli bir biçimde cezalandırılması gerektiğini belirten konsolos, aynı zamanda kölelerden gelen taleplerin yok sayılmayıp bu yolda gerekli tedbirlerin alınmasını tavsiye etmektedir.⁵⁹

İngiliz konsolosu yerel hükümetin köleleri görmezlikten gelen tutumlarından bahsederken buna bir mutasarrıfın tutumunu örnek verirse de hangi bölgenin mutasarrıfından bahsedildiği bilinmemektedir. Bu nedenle bahsi geçen şikâyetlerin, bir önceki bölümdeki köle-efendi çatışması ve ardından mükâtebe uygulamasının gerçekleştiği Tekfurdağı sancağından mı geldiği kesin olarak tespit edilememektedir. Başka bir ifadeyle görmezden gelinen, şikâyetinde bulunan ve çatışmaların merkezinde olan bu kölelerin o zamana kadar mükâtebesi yapılmış köleler mi yoksa efendilerinin baskıları sonucu mükâtebe talebinde bulunan başka köleler mi olduğu açık değildir. Sonraki yıllara ait şikâyetlere bakıldığında her ikisinin de ihtimal dahilinde olduğu ifade edilebilir.⁶⁰ Ne var ki, her iki durumda da bir asayiş sorunu söz konusu olduğu ve bunun görmezden gelinmesinin ise ileride meydana gelecek daha büyük çatışmalara sebebiyet verdiği açıktır. Bu nedenle en azından 1870'li yılların başlarından itibaren bazı bölgelerde köle-efendi çatışması olgusunun konsoloslukların dikkatini çekecek ölçüde yaygınlaşmış olduğu düşünülebilir.⁶¹

⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, İstanbul 2012, s. 276-277; BOA, HR.TO, 246/3.

⁶⁰ Bu şikâyetlerin aynı yılın haziran ayında Prizren'den gelen şikâyetler ile bir alakası olabileceği gibi ileride görüleceği üzere 1868 mükâtebesine bağlanan ancak bedellerini ödeyemeyen köleler ile de bağlantısı olabilir.

⁶¹ 4 Temmuz 1872 tarihli Sinop sancağından gelen bir mazbataya bakılacak olursa, bu bölgeye mükâtebe usulünün icrası için gerekli emirler 13 Ekim 1870'te gelmişti (BOA, ŞD, 1641/15). Ne var ki belirtilen bu tarihe yönelik atfa Tuna Valiliğinden gelen bir yazıda da rast gelindiği düşünülecek olursa, bunun ülke genelini

Şura-yı Devlet'in 1869'un sonlarına doğru Anadolu'da bulunan muhacirler için gönderdiği talimatnamede, hükümetin kölelere tahsis edilen arazilerden elde ettikleri hasılatın beyler tarafından zorla alınması durumu karşısında sert bir üslup kullandığı görülmektedir. Bu muhacir beylerinin başka bir yere nakledilmelerinin Dahiliye Nezareti tarafından istendiğini belirten talimatname, köleler ile efendileri arasında mükâtebe usulünün uygulanması kararını tekrarlamaktadır.⁶² Talimatnameden anlaşıldığı kadarıyla, köle ile efendi arasındaki mahsul tartışması Anadolu'da da görülmeye başlamış ve ilk etapta bu durum, hükümet tarafından oldukça olumsuz karşılanmıştı. Bunun yanında 1867 tarihinde alınan mükâtebe kararı, geçerliliğini korumakta ve Anadolu'da bulunan vilayetlere bu karara uymaları hatırlatılmaktadır.

1871 yılının ilk yarısında Tuna ve Prizren vilayetlerinden gönderilen yazılara bakıldığında, bu vilayetlerde, Tekfurdağı örneği gibi, Çerkes muhacirler arasında mükâtebe usulünün uygulanmasına girildiği ancak 1867 Mart'ındaki kararın öngördüğü gibi boş devlet arazilerinin köle sahiplerine bedel olarak verilmesinin, zikredilen bölgelerde buna uygun boş arazilerin mevcut olmamasından ötürü mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. 6 Nisan 1871 tarihinde Tuna Valiliğinden gelen yazıda, kölelerin tasarrufu altında bulunan toprakların yakınında tarım ve imara açılmamış boş devlet arazileri bulunmamasından ötürü, hükümetin verdiği talimatın uygulanabilir olmadığı ifade edilir. Aynı şekilde mükâtebe bedeli olarak verilmeye uygun boş arazilerin, köle sahiplerine uzak bölgelerde yer alması durumu da Çerkes beylerinin uzlaşmaya mesafeli yaklaşmasına sebep olacaktı. Bu nedenle Tuna Valisi mükâtebe bedelinin toprak olarak değil, kendilerine uygun değerler biçilecek olan köleler tarafından üç taksit ile nakit olarak ödenmesi, ancak bu uygulamanın yalnızca şikayette bulunan köleler ile sınırlandırılmasını önerir.⁶³ Tuna vilayetinin gönderdiği yazıya benzer bir

kapsayan bir talimat olduğu anlaşılır (ŞD, 2079/15, 6 Nisan 1871). Bu talimatnameye yapılan atıflara bakılırsa, onun 1867 Mart'ındaki karar ile bir farkı olmadığı görülür. Ancak bu tarihten itibaren mükâtebe usulünün Tekfurdağı haricindeki bölgelere de genişletilmeye çalışıldığı ortaya çıkar.

⁶² BOA, İ.MMS, 38/1590, Ek 9, 4 Eylül 1869; Ömer Şen, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, no. 6, Mayıs 1994, s. 178.

⁶³ BOA, ŞD. 2079/15, 6 Nisan 1871. 1864-1868 yılları arasında Tuna'da valilik yapmış olan Midhat Paşa, hatıralarında, Çerkes beylerinin hükümetin 8-10 yaşın üstündeki kölelerin azat edilmesine yönelik teklifini reddetmeleri üzerine, ihtiyar olan kölelerin azat edildiği, 8-10 yaşından büyük olanların ise mükâtebeye bağlandığını ve beylerin de mecburen buna razı olmak zorunda kaldıklarını bildirmektedir (*Midhat Paşa'nın*

şekilde, 28 Haziran 1871 tarihinde Prizren vilayeti de 1867 Mart'ındaki kararın uygulanabilir olmadığını ifade etmişti. Kölelerin ekip biçtiği arazilerin yakınında boş devlet arazileri bulunmamasından ötürü vilayet yönetimi, 1868'deki uygulama gibi, mükâtebe bedellerinin köleler tarafından efendilerine ödenmesini önerdiyse de köle sahipleri buna karşı çıkmış ve kölelerinin bu bedelleri tek seferde ödeyemeyeceğinden ötürü taksitler halinde ödemek zorunda kalacakları ve buna da razı olamayacaklarını ifade etmişlerdi. İhtimaldir ki, kölelerin netice olarak bu meblağları ödeyemeyeceğinden korkmaktaydılar. Efendilerinin bu tavrına benzer bir şekilde köleler de bu usule karşı çıkmışlardı. Ekip biçtikleri arazilerin kendilerine devlet tarafından verildiği, göçlerinden önce efendilerinin arazilerinde çalıştıkları, ancak şimdi efendilerine ihtiyaçları olmadıklarını ifade ederek bir bedel vermeyi uygun görmemişlerdi.⁶⁴ Prizren vilayetine gidip gelen Erkân-ı Harbiye binbaşlarından Raşid Bey'in bu konuya dair düşüncesine göre, çeşitli sebeplerle her iki tarafın da bu mükâtebe usulüne yanaşmadığı, kölelerin çokluğu sebebiyle hazineye yük olacağı tahmin edilen bu bedelin devlet tarafından ödenmesinin de mümkün olmadığı ve taraflardan birine zorlama yapılmasının bölgedeki karışıklıkları daha da artıracığı anlaşılmaktadır.⁶⁵

Hükümetin mükâtebeyi Tuna ve Prizren vilayetlerine genişletmeye çalışması ortada herhangi bir şikâyet mevcut değil iken yapılmış bir girişim değildi. Aksine bu bölgelerdeki kölelerin efendilerine mahsullerinin yarısını vermemekte direterek itaatsizlik etmeleri, buna tepki olarak efendilerinin kölelerinin arazilerine yönelik müdahaleleri ve bunun üzerine kölelerin yerel hükümete yaptıkları müracaatların ardından uygulamaya çalıştıkları bir yöntemdi.⁶⁶ Mükâtebe bedelinin ne şekilde ödeneceği konusunda 1867 yılındaki Meclis-i Vâlâ kararının uygulanabilirliği mümkün gözükmediği için 1868'deki mükâtebe uygulamasına benzer bir şekilde kölelerin kendilerini satın almaları çözüm olarak sunulmuş ve bedellerini tek seferde ödeyemeyecek olan kölelere taksitle ödemek gibi bir kolaylık

Hatıraları Hayatım İbret Olsun, Haz. Osman Selim Kocahasanoglu, İstanbul 1997, s. 55). İlginç olan nokta, Midhat Paşa'nın köleler ile beyler arasındaki kavga ve çatışmalarından bahsetmemesidir. Başka bir ifadeyle, mükâtebe usulünü muhacirlerin refaha kavuşmaları adına yapılan bir yerel hükümet girişimi olarak göstermektedir.

⁶⁴ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 22 ve 24.

⁶⁵ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 14

⁶⁶ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 11. Hatırlanacağı üzere 1867 Mart'ındaki karar, hükümetin yalnızca şikâyet ortaya çıkan yerlerde mükâtebe uygulamasını öngörmekteydi.

sağlanmak istenmişti. Buna rağmen her iki taraf da önerilen bu çözüme yanaşmamış ve bu da meselenin ertelenmesine neden olmuştu.

Tulça sancağı mutasarrıfı İsmail Kemal Bey'in⁶⁷ hatıralarında anlattıkları, bu sancaktaki Çerkes kölelerin mükâtebeye bağlanış sürecinin anlaşılması açısından oldukça değerlidir. Göreve geldiğinde karşı karşıya kaldığı ilk sorunlardan birinin muhacirler arasındaki kölelik meselesi olduğunu belirten İsmail Kemal, sancağa ait topraklarda 20 binden fazla Çerkes muhaciri olduğunu ve bunların dörtte birinin kölelerden oluştuğunu ifade eder. Bu muhacirlerin hırsızlık gibi asayişsizlik yaratan hareketlerine karşı önlemler almaya çalışan mutasarrıfın çözmek istediği diğer bir sorun da muhacirler arasındaki köle ailelerinin varlığıdır. Osmanlı hükümetinin gelen Çerkes göçmenlere köle bulundurma hakkını tanıdığını; ancak bu kölelerin alım satımının yasaklandığını belirten İsmail Kemal, bu yasağın kontrol edilmesinin zor olmasını iki nedene bağlamaktaydı. İlk olarak kölelerin gizli olarak alınıp satılması ve ikinci olarak ise Kafkasya'dan köle ihracının yasak olması sebebiyle sarayın genç kız toplaması için muhacirlerin iskân olundukları taşra bölgelerine adamlar göndermesi, bu yasağın defalarca delinmesine sebebiyet vermişti. İsmail Kemal, bu kölelerin toplu bir şekilde hürleştirilmesine çalıştığını; ancak bunun Çerkes beylerinin sarayla kurdukları ilişkiler yüzünden oldukça zor olduğunu belirtir. Bununla beraber yerel otoritelerin köleleri korumaya yönelik faaliyetleri, kölelerin hür olma arzusunu da kamçılamış ve gittikçe efendilerine karşı daha az itaatkâr bir hale gelmişlerdi. İsmail Kemal Bey bölgede bulunan kaymakamlara kölelerin listesini çıkarmasını istemişse de bu operasyon Çerkeslerin en çok bulunduğu yer olan Babadağı kazasında gerçekleşmemiş, aksine oradaki kaymakam muhacir beylerinden kölelerin listesini istemek yerine her iki tarafı da yanına çağırıp “patavatsız bir şekilde” kölelere köle olduklarını ve sahiplerine itaat etmeleri gerektiğini anlatmıştı. Bu tutum köleleri oldukça kızdırmış ve iki taraf arasında çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştu. İsmail Kemal'in çabalarıyla köleler sakinleştirilip evlerine dönmüş ve kendilerinin hürleştirilmesi hususunda bir çözüm bulununcaya kadar sabırlı olmaları istenmişti. Sonuç olarak köle ailelerinin azatları gerçekleşmiş ve yetişkin erkeklere 2.000, kadınlara 1.500 ve çocuklara ise 500 kuruş değer biçilerek köleler mükâtebeye

⁶⁷ Avlonyalı İsmail Kemal Bey daha sonra Arnavutluk'un kurucu babası ve ilk başbakanı olacaktı.

bağlanmıştı. Belirlenen bu miktarlar ise kölelerin “tarım bankaları”ndan avans almaları sonucu ödenmişti.⁶⁸ 1868 mükatebesindeki değerler ile karşılaştırıldığında, burada belirlenen değerlerin (çocuklar hariç) oldukça düşük tutulduğu görülür. Görüldüğü üzere, yerel hükümetlerin konuyu ele alış biçimi değişiklik göstermiş ve sözgelimi, Tekfurdağı sancağı kölelerin ödeyemeyeceği miktarları bedel olarak kabul ederken, diğer yandan Tulça sancağı fiyatları mutedil bir seviyeye çekerek başarılı bir uygulama ortaya koymuştu.

2.2 Lokalden Genele: Köle İtaatsizliklerinin Yayılışı

Köle itaatsizliklerinin meydana geldiği yerler Prizren, Tuna ve Edirne vilayetleri ile sınırlı değildi. Toledano, 1872 Ocak’ında Trabzon valisinin Çarşamba’dan Samsun’a gelerek kölelikten kurtulmak isteyenler hakkında ne gibi bir siyaset izleneceğini sadrazama sorduğundan bahseder.⁶⁹ İleriki kısımlarda ele alınacak olan Haydar, Osman ve Zoş isimli kölelerin kölelikten kurtulmalarını talep eden arzuhalinde, kendilerinin hem Rumeli hem de Anadolu’daki Çerkes kölelerin vekilleri olduğu ifade edilir.⁷⁰ Bu, temsil gücünü artırmak isteyen kölelerin bir abartısı olarak görülse bile 1872 yılının başlarından itibaren Tekfurdağı dışında Anadolu ve Rumeli’nin belli yerlerinde köle itaatsizliklerinin yavaş yavaş başgösterdiği açıktır.

11 Mayıs 1872 tarihinde 56 ve dört gün sonra ise 130 mührün bulunduğu İzmid sancağından gönderilen toplu arzuhallerde, Çerkes beyleri memleketlerinde birçok kayba uğrayıp fedakarlıklarda bulundukları ve sahip oldukları mallardan ancak kölelerini getirebildiklerini ifade etmekteydi. Göçlerinden sonra padişahın iyiliğine mahzar olduklarını belirten Çerkes beyleri, tam işleri yoluna koymuş iken, bu sefer de bir “fitne” olarak “kölemenler” meselesinin ortaya çıktığından şikâyet eder. Eskiden beri atalarına ait olan bu kölelerin kendilerine miras kaldığını ifade eden arzuhal sahipleri, kölelerinin hem geldikleri

⁶⁸ *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, Londra 1920, s. 68-71.

⁶⁹ Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 123. Yukarıda bahsedilen Şura-yı Devlet’in 1 Nisan 1872 tarihli mazbatasının Trabzon’daki köle-efendi çatışmalarının arttığına yönelik tespiti de bunu doğrulamaktadır (BOA, ŞD, 2396/18, Ek 17).

⁷⁰ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 29, Aralık 1871.

memlekette hem de Osmanlı topraklarında tarımla meşgul oldukları için geçimlerinin bunların hizmetlerine bağlı olduğu, kendilerinin ziraat bilmedikleri ve dolayısıyla kölelerinin elden çıkarılması durumunda mağdur olacaklarını belirtirler. Bu kölelik meselesini İstanbul’da kurcayanlar ise ne bütün kölelerin vekilleridir ne de işleri güçleri başında olan kölelerin bunların davasından haberleri vardı. Bunlardan ellerine birkaç kuruş para geçenleri İstanbul’a toplanmış ve her tarafa itaatsizliğe yol açan kâğıtlar yollamaya başlamıştı. Köle sahipleri arzuahallerini, ziraat mevsimi olan bir zamanda itaatsizlik gösteren köleler cezalandırılmaz ise birçok muhacirin mahsulattan mahrum kalacağı ve bunun da devlet hazinesine zarar vereceğine belirterek sonlandırırlar.⁷¹

1868 öncesi durumdan farklı olarak itaatsizlik gösteren, yani mahsullerini paylaşmak istemeyen kölelerin artık yalnızca Rumeli’den değil, Anadolu taraflarından da İstanbul’a gelip şikâyetle bulunduklarını öğrenmekteyiz. Bu konuda karışıklık çıkartan bazı köleleri şikâyet eden Çerkes beyleri, bunların bir çeşit örgütlenme çabası içinde olduklarını ima etmekteydi. Ancak yukarıda bahsi geçen Haydar, Osman ve Zoş’un arzuhalinde yapılanın tam aksine, şikâyetle bulunan kölelerin temsil gücünü zayıf göstermeye dikkat eden köle sahipleri, onları sorun çıkarmaya çalışan “birkaç zararlı şahıstan” (*çend nefer eşhâs-ı muzırradan*) ibaretmiş gibi göstermek istemekteydi. Yine de bu kölelerin böyle bir ittifak içine girmesinin kendilerini mağdur edeceğini düşünen Çerkes beylerinin de aynı şekilde kendi aralarında örgütlendikleri anlaşıyor. Yalnızca İzmir sancağından 130 Çerkes beyinin tek bir arzuhale mühür basması, ortak çıkarlar doğrultusunda ittifak eden kölelerinden hiç de geri kalmadıklarını gözler önüne seriyor. Kendilerinin ziraatten hiç anlamadıkları ve dolayısıyla kölelerine ekonomik anlamda bağlı olduklarını ifade etmeleri de ayrıca önemli bir husustur. Burada söz konusu olan şikâyet, yaptığı yatırımlardan zararlı çıkan sermaye sahiplerinin kaygısından daha çok en temel geçim kaynaklarının dahi tükenme tehlikesi ile karşı karşıya kaldığına yönelik bir korkuyu ifade etmekteydi.

⁷¹ BOA, ŞD, 2872/30, Ek 9. Benzer bir hareketlenmenin Sinop sancağında da ortaya çıktığı varsayılabilir. 1870’lerin sonlarına doğru bu bölgede mükâtebe uygulanmasına yönelik emirler verilmişse de 1872 yılının Ağustos’unda bile köle sahipleri hâlâ mükâtebe konusunda ikna edilmeye çalışılmaktadır (BOA, ŞD, 1641/15, 29 Ağustos 1872).

15 Ağustos'ta muhtemelen Canik'ten gönderilen 49 mühürlü bir mahzarda “Çerkesistan”dan Canik’e göç ettiklerini belirten köle sahipleri, ilk olarak dinlerini, ikinci olarak ırzlarını ve son olarak ise kölelerini muhafaza için bu memlekete geldiklerini ifade ederler. Ancak kölelerinin daha sonra itaatsizlik göstermeye başladığını, her milletin bir zanaati varsa kendilerinin de köleleri olduğunu ve dolayısıyla bunlara ihtiyaç duyduklarını belirtirler. Çerkes beyleri, kölelerinin şer’i olarak değil de başka bir şekilde ellerinden çıkarılması durumunda bunun büyük bir kargaşaya yol açacağını ve devletin oldukça fazla sayıda nüfusa sahip olan muhaciri kaybetmesine sebep olacağını adeta tehdit gibi ifade ederek mahzarlarını bitirmektedirler.⁷² Burada dikkat çeken nokta, daha önceki arzuhalde “âdet-i kadime”lerine olan bağlılıklarına, devletin hukuklarını koruyacağına yönelik sözüne ve kölelerine olan zaruri ihtiyaçlarına dikkat çeken Çerkes beylerinin, dine atıfta bulunmalarıdır. Kölelerinin ellerinden alınacağı konusunda endişelenen ve bu eylemin bizzat hükümet tarafından yapıldığını ima eden Çerkes beyleri, bunun niçin olmaması gerektiğini dinî atıfta bulunarak açıklarlar. Şeriata dayanarak kölelerinin azat edilmesine karşı olmasalar da başka bir yol ile bunun denenmesini kesinlikle kabul etmediklerini ifade ederler.⁷³ Bu dinî vurgunun daha sonraki dönemlerde giderek artacağı ve 1908 devrimi sonrasında ise köle sahiplerinin kullandıkları temel dayanaklardan biri olacağı ileriki bölümlerde görülecektir.

Bu noktada 1872’de gönderildiği tahmin edilen⁷⁴ bir arzuhalde bahsetmek yerinde olacaktır. Arzuhalde muhacir beylerinin şikâyet ve dilekleri maddeler halinde sıralanmış ve son maddeler doğrudan köleleri ile alakalı hususlara ayrılmıştır. İlk olarak, eskiden beri kendilerine ait olan bu kölelerin Amerika, Avrupa ve Afrika’nın bazı yerlerindeki “kahredici köleliğe” (*esaret-i kahriyye*) benzemediğini; oradaki “insaniyete yakışmaz [ve] hakkaniyete sığmaz” muamelelerin kendi kölelerine uygulanmadığı ve şeriatın izin verip sınırlandırdığı şekilde kölelere iyi muamele edildiği ifade edilir. Kendi kölelik sistemlerinin, yabancıların

⁷² BOA, ŞD, 2872/30, Ek 11.

⁷³ Çerkes beylerinin şeriata uygun olanı kabul edebileceklerini belirtirken -aynı zamanda şer’i bir usul olan-mükâtebeyi kastetmiş oldukları düşünülebilse bile yine de daha ziyade şeriatın buna kesinlikle müsaade etmeyeceği ve dolayısıyla dini nedenlere dayanarak kölelerinin ellerinden alınmasının imkansızlığı üzerine bir vurgu yapıldığını ifade etmek daha doğru bir yorum olacaktır.

⁷⁴ Georgi Chochiev, “Some Aspects of Social Adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century (on the Immigrants’ Applications to Authorities)”, *XV. Türk Tarihi Kongresi*, Cilt II, Ankara 2006, s. 458-459.

karşı çıktıkları kölelik ile aynı olmadığını belirten köle sahipleri, kölelerine her defasında yardım edip ziraatleri için ihtiyaçları olan malzemeleri tedarik ettiklerini belirtirler. Buna göre, ortaya çıkan mahsulün ise önce vergi payı, daha sonra tohumluğu ayrılarak geri kalanı iki taraf arasında paylaşılır. Kölelerinin kendi şahsi menfaatleri için kazanç sağlayabildiklerini belirten muhacir beyleri, buna delil olarak kendilerinden daha zengin olan kölelerin varlığına dikkat çekerler. Metinde ısrarla vurgulanan bir nokta, beylerin kölelerini üretim, maişet ve birikim yapmaları bakımından her defasında destekledikleridir. Örneğin kölelerinden biri başka bir köle ile evlenmek istediğinde, onun başlık parasını beyler kendileri ödemektedir. Ne var ki tarımda çalışan bu köleler ile aynı usul ve şartlara bağlı olmayan bir başka kölelik türü daha vardır. “Ev içi cariyesi” olarak adlandırılan bu köleler, “Osmanlı gulâm ve cariyelerine” benzemektedir. Göçleri sırasında Osmanlı hükümetinin kendilerine eski âdetlerine dokunulmayacağına dair vaadi hatırlatılarak bazı yabancı ve yerli memurların kölelerin itaatsizliğine sebep olduğu anlatılır. Son madde ise oldukça ilginçtir: Uzun zamandır köleliğin kaldırılacağına ve köle satımının yasak olduğuna dair söylentiler duyduklarını ifade eden Çerkes beyleri, esasında köle alımının pek de engellenmediğini ifade ederler. Buna göre, önceki sene eski Serasker Hüseyin Avni Paşa “Aziziye sancağına” emir göndererek kendi hanesi için 5-10 tane cariyeye getirttiğini ve buna benzer birçok örnek olduğunu belirten Çerkes beyleri, yalnızca bu örnekle yetindiklerini bildirerek arzuhallerini sonlandırırlar.⁷⁵

Çerkes beylerinin köleliği ilga etmek istediği söylenen ve Avrupa’nın etkisi altında olan Osmanlı hükümetini ikna etmek gibi bir çaba içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle kendi kölelik türlerinin insaniyet dışı olan diğer örneklerinden farklı olan hususiyetlerine değinilerek kölelerinin devlet eliyle azat edilmesinin gereksizliği vurgulanır. Kölelik sistemleri hem devletin müdahale etmemeye söz vermiş olduğu kadim âdetler hem

⁷⁵ BOA, A.}DVN, 166/52. Arzuhal sahiplerinin zikrettiği diğer kölelik türüne, yani “ev içi cariyesi”ne yönelik atıflar, Çerkes köleler arasındaki “abd-i hür” ve “abd-i memlûk” arasındaki ayrıma benzemektedir. “Abd-i memlûk” olanlar, yani efendilerinin evinde hizmetçi olarak çalışanlar, herhangi bir töre (*Habze*) tarafından tanımlanmamakta ve dolayısıyla hakları bulunmamaktadır. “Abd-i hür” olanlar ise efendilerinden ayrı olarak yaşarlar, görece bağımsızdırlar ve en önemlisi de *Habze* hukuku tarafından korunmaktadırlar. Bu iki kölelik türü arasındaki farklar için bkz. Jabagi Baj, *Çerkesya’da Sosyal Yaşayış-Âdetler*, Ankara 1969, s. 113-115; Ufuk Tavkul, “Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, *Bilgi*, 17, Bahar 2001, s. 38-39.

de şeriat ile meşrulaştırılmaya çalışılır. Kısacası Çerkes beyleri köleleri olmaksızın geçimlerini sağlayamayacakları yönünde pratik nedenlerin yanı sıra, kültürel ve dinî nedenleri de hükümete bildirmekten çekinmemişti.

14 Eylül 1872 tarihinde Adapazarı'nda Şâdiye ve Sapanca civarından gönderilen 12 mühürlü bir mahzarda kendilerine haksız yere köle denildiğinden dem vurarak müracaatta bulunan muhacir köleler, beylerinin ürettikleri mahsullerin yarısına el koymak istediğinden şikâyet etmekteydiler.⁷⁶ Bu ve önceki mahzarlara bakıldığında muhacir beylerinin esas şikâyet noktası kölelerinin mahsullerinin yarısını vermemekte diretmeleri iken, köleler açısından ise efendilerinin kendi emekleriyle ürettikleri ürünlerin yarısını zabt etmeleri esas şikâyet konusudur. Başka bir ifadeyle köle sahipleri açısından “itaatsizlik” mahsulün yarısını vermemekte ısrar iken, “inkıyad” bunun kendileri ile paylaşılmasını ifade etmekteydi.

Yukarıdaki örneklere bakıldığında, 1872'nin ortalarına doğru köle itaatsizlikleri meselesinin Tekfurdağı, Prizren, Tuna, Sinop, Samsun ve İzmid gibi birçok bölgeye yayıldığı, her iki taraftan da şikâyetlerin geldiği ve bu şikâyetlerin ortak noktasının bir mahsul paylaşma meselesi olduğu açıktı. Yine de farklı farklı mükâtebe türlerini deneme yoluyla köle-efendi kavgasını bitirmeye çalışan hükümeti esas tedirgen eden bölge kavganın ilk başladığı yer olan Tekfurdağı olacaktı.

2.3 Hububat Tohumundan “Tohum-ı Fesad”a⁷⁷: İsyen Eden Kölelerin Temel Argümanları

Yukarıda zikredilen Haydar, Osman ve Zoş'un 1871 Aralık'ında gönderdiği arzuhal incelenerek kölelerin sesi kısmen de olsa duyulabilir. Birkaç seneden beri müracaatta bulundukları halde bir cevap alamadıklarını ve hem Anadolu hem de Rumeli'deki köleleri temsil ettiklerini beyan eden köle vekilleri,⁷⁸ bir statü olarak köleliklerinin geldikleri

⁷⁶ BOA, ŞD, 2872/30, Ek 5.

⁷⁷ BOA, ŞD, 2872/30, Ek 9, 11 Mayıs 1872.

⁷⁸ Buradaki “vekil” tabiri, köleleri hukuksal açıdan temsil eden yargı görevlilerinden ziyade kendileri gibi köle olan diğerleri da adına müracaatta bulunan temsilciler olarak anlaşılmalıdır. Başka bir ifadeyle -metnin içindeki kullanılan dilden anlaşılacağı üzere- vekil olduklarını söyleyenlerin kendilerini de bu köle takımına dahil ettikleri anlaşılmaktadır.

memleketin siyasi durumu ile bağlantılı olduğu, Osmanlı topraklarına göç ettikten sonra bu siyasi halin değiştiği ve dolayısıyla bundan sonra hür sayılmaları gerektiğini söylemektedirler. “Çerkezistanda” kabile kabile olup içlerinde bir adam işinde maharet ve liyakat gösterdiğinde insanların kendisine tâbi olmaya başladıklarını ve tâbi olanlara da köle nazarıyla bakıldığını aktaran köle vekilleri, Osmanlı memleketine göç ettiklerinde de kendilerine aynı şekilde bakılmaya devam edildiğini belirtirler. Onlara göre, efendilerinin amaçları Osmanlı devletinden “bedelât-ı memlûkiyye” adı altında kazanç sağlamaktı. Çerkes beyleri yüzünden tarımsal faaliyetlerde bulunamadıkları, ailelerinden bazı kimselerin cariye olarak satıldığı, mallarının gasp edildiği ve hatta içlerinden bazılarının katledildikleri gibi sorunları dile getirip şikâyet eden köleler, kendilerini satın almaya çalıştıklarında ise 70-80 yaşında olan ihtiyarlara bile değer biçilip bedel istendiğini ifade ederler. Köleler Osmanlı topraklarına göçle beraber karşılaştıkları medeniyete dayanarak (*saltanat-ı seniyyeye hicret ve dehaletle beraber görülen medeniyet-i insaniyyeye mebni*) hürriyeti öğrenmiş olduklarını ve bu hususta kendilerine yardım edilmesini isterler. Arzuhalin sonunda kendilerine yardım edilememesi durumunda “bizim müracaat edecek ma‘delet kapısı bundan başkasını bilmediğimizden” diyerek müracaatlarının devam edeceğini belirten köleler, bir bakıma başka müracaat yollarını bulmaları durumunda bu yolları da kullanacaklarını ima etmekte ve İngiliz konsoloslarının kölelik meselesine müdahale etmemesi konusunda oldukça hassas olan Osmanlı hükümetini üstü kapalı bir şekilde tehdit etmekteydiler.⁷⁹

Yukarıdaki arzuhali gönderen köle vekillerinin ifadelerine bakılırsa, içinde bulundukları konum, siyasi durumun değişikliği ve Osmanlı hükümetinin hassas noktalarından haberdar oldukları görülür. Aslen hür olduklarını ve sonradan köleleştirildiklerini iddia edenlerden farklı olarak kendilerinin geldikleri memlekette köle olduklarını kabul etmekte; ancak bundan sonra beylerine değil, Osmanlı padişahına bağlı olduklarını belirtmekteydiler. Bu tavrın Osmanlı hükümeti açısından kışkırtıcı bir yanı da vardır: Bu vurguyu özellikle yapan köleler, halkın bir teba olarak padişaha ve bir vatandaş olarak devlete tâbi olmasını isteyen Tanzimatçı bir anlayışa vurgu yaparak teba ile devlet

⁷⁹ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 29. Bu arzuhalde bir sene sonra gönderilen arzuhallere ve ardından yapılan sorgulamalara bakılırsa, Haydar’ın Sapanca’da ikamet eden 150 hanenin vekili ve Ubih kabilesinden olduğu görülür. Aynı şekilde Osman da Türbedere’den 300 haneyi temsil etmekteydi (ŞD, 1281/4, Ek 5).

arasına girecek başka bir “efendi”nin varlığının bu ilişkiyi zedeleyeceğini belirterek devleti tahrik etmeyi amaçlar.⁸⁰ Buna ek olarak tarımsal faaliyetlerini gerçekleştiremediklerini söyleyerek üretim yapıp vergi veren bir gruptan devletin yeterince istifade edemeyeceğini ima ederek hükümeti kışkırtmakta ve Osmanlıların alışık olmadığı üzere “yetmiş seksen yaşında” olan kölelerin varlığından dem vurarak devletin kendi toplumuna yabancı bu düzene müdahale etmelerini istemektedirler.⁸¹

Yukarıdaki arzuhalı gönderen Haydar ve Osman kendileri gibi beş köle vekili daha bulup 3 Şubat 1872 tarihinde yeni bir arzuhal daha gönderirler. İçeriğinde “Çerkestan Dağı’nda” tek bir hükümdar olmayıp düzenin sağlanması adına çiftçi takımı “birtakım silahşör ve harbe iktidarı olanların” himayesine sığınıp daha sonra bunların köle olarak adlandırıldıklarından bahsedilir. Bunlar “abd-i memlûk”tan ziyade “reaya”ya benzemekte ve tâbi oldukları beylere kendilerini korumaları karşılığında ürettiklerinin yarısını vergi olarak vermektedirler. Ancak kendi haneleri içinde hizmet ettirmek veya istemedikleri zaman onları satmak gibi uygulamalar eski adetlerine⁸² aykırıydı. Çerkes beyleri Osmanlı topraklarına göç ettiklerinde “bunlar kölelerimizdir” diyerek devletten bir fayda görme ümidine kapılmışlardı. Yalnızca padişahın kölesi ve reayası olduklarını belirten arzuhal sahipleri, her iki tarafa da hizmet edemeyeceklerini belirtmektedirler. Dahası “8.500 haneden”⁸³ ibaret olduğunu

⁸⁰ Karamürsel, “*In the Age of Freedom*”, s. 90-91.

⁸¹ Gerçekten de Osmanlı yöneticileri için Çerkes kırsal köleliğinin, kendi kölelik sistemlerinden ayırıcı ve yabancı olan vasıflarından biri de yaşlı insanların köle olarak beylerinin hizmetinde bulunmasıdır. Midhat Paşa, hatıralarında, Çerkes muhacirler arasında 40’ar, 50’şer yaşlarında ihtiyar köleler olduğu, onların çocukları, torunları ve ailesinin tamamının köle olarak addedilmesini, devlet idaresine, insaf ve insanlığa aykırı olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Çerkes beylerine, 8-10 yaşından büyük olan kölelerin azat edilmesi teklif olunmuş; kendilerine bu yaş grubunun altındakilerin satılmalarına göz yumulabileceği anlatılmıştır (*Midhat Paşa’nın Hatıraları*, s. 54-55).

⁸² Burada Ceyda Karamürsel’in köle sahiplerinin eski adet ve geleneklere yaptıkları atıflarla kölelik kurumunu meşrulaştırma çabası içinde olduğu ve kölelerin de bunun tam aksine hareket ederek “adât-ı kadime”leri ve şer’i hukuku sorgulayarak kendilerini hukuk önünde eşitlik prensibini kabul eden Osmanlı düzenine yaklaştırdıkları düşüncesine katılmakla beraber belli durumlarda köleler, efendilerinin kendilerini hane içinde hizmet ettirmek ve zorla başkasına satmak gibi uygulamalarını “adet-i kadime”ye aykırı olduğu gerekçesiyle kınamakta olduklarını ifade etmek gerekir. Dolayısıyla eski adetlerini tümünden reddetmek gibi bir durum söz konusu değildir. Aksine beylerinin zorbalığı “adet-i kadime”lerine aykırı hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır. Ne var ki, bunun yanında Osmanlı tebasına dahil ve dolayısıyla yeni bir hukuk düzenine bağlı olduklarını ifade ederek eski düzenden bir kopuş da ima edilir (BOA, ŞD, 2396/18, Ek 25; Karamürsel, “*In the Age of Freedom*”, s. 88).

⁸³ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 25. Burada “hane” tabirinin “aile” yerine kullanıldığını belirtmek yerinde olacaktır. Bir hanenin, yani ailenin ne kadar nüfusu kapsadığına yönelik yorumlar değişiklik gösterse de 19. yüzyılda bir hanedeki nüfus sayısı için ortalama 4.11 ile 4.17 arasında rakamlar verilir (Nejat Göyünç, “Hâne,” *DİA*, c. 15,

söyleyen kölelerin gayrimüslimliği bile kabul edebileceğini, ancak köleliği kesinlikle kabul etmeyeceklerini vurgularlar. Son olarak bu kadar nüfusun askeri kuraya dahil edilmediğini söyleyerek devletin bunlardan istifade edemediğini ifade ederler.⁸⁴

Gönderilen bu yeni arzuhalde ilginç olan bir nokta geleneğin önce benimsenip ılımlı olan yanlarının ortaya konması; ancak daha sonra yapılan göçün geleneksel olanı değiştirip yeni bir düzene tâbi olunması gerektiğinin vurgulanmasıdır. Başka bir ifade ile bir yandan geleneğin kendilerinden yalnızca mahsullerinin yarısını vermek gibi bir mesuliyet yüklediği belirtilmekte, diğer yandan ise değişen siyasi koşullar ile birlikte bu mesuliyetin de ortadan kaldırılması istenmektedir. Kısacası diğer kölelerden farklı olarak hür olduklarını iddia etmekten ziyade, hür olmayı talep etmektedirler. Başka bir önemli nokta ise ordunun, sayıları azımsanmayacak bir miktarda olan köle nüfusundan mahrum kalacağını ifade etmeleri idi. İlk şikâyetlerin ortaya çıktığı yıllardan oldukça farklı olarak Çerkes köleler bu kez çok daha bilinçli, iyi düşünülmüş ve aynı zamanda tahrik edici bir dil kullanmaktaydı.

Mükâtebe usulü daha ziyade köleler tarafından talep edilmekte veya onaylanmaktaydı. Hükümet mükâtebeyi çözüm olarak sunduğunda kabul eden taraf genelde köleler olurken, buna mesafeli yaklaşanlar ise köle sahipleri olmuştu.⁸⁵ 30 Ekim 1872 tarihinde Çerkes beyleri tarafından gönderilen bir arzuhalde, 1868 mükâtebesine atıf yapılırken, “zaten hiçbir kimesne mülk-i meşruu olarak yedinde bulunan kölesini her ne suretle olur ise olsun hiçbir vakit elden çıkarmasını katiyyen tecviz etmeyeceği derkâr olduğu halde *ol vakit* zaruret-i hâl ilcasıyla def‘an li’l-niza *kitab-i şerîyye usulüne bi’l-mecburiyet muvafakat gösterilerek iş*”in bitirildiğinden söz edilmekte ve köleler ile aralarındaki kavganın bitirilmesi amacıyla bu usule razı gelmek zorunda kaldıkları belirtilmektedir.⁸⁶

Bu noktada Hakan Erdem’in Çerkes kölelerin itaatsizlik gösterme nedenlerine yönelik görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. James Baker’in muhacir kölelerin yerleştikleri ülkenin kanunları önünde hür olduklarını farkettilerine yönelik tespitine ve

1997, s. 552-553). Bu çalışma sırasında edinilen izlenimlere göre, köle ailelerini 5-6 kişilik olarak hesaplamanın daha uygun olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle “8.500” olarak belirtilen köle nüfusunun 50.000’e yakın bir sayıyı ifade ettiği söylenebilir.

⁸⁴ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 25.

⁸⁵ BOA, A.}MKT.UM, 1319/85; BOA, ŞD, 2396/18, Ek 14.

⁸⁶ BOA, ŞD, 2872/9. Vurgular bize ait.

Lady Blunt'un kölelerin içinde bulundukları koşulların değiştiğinin farkında olduklarına dair ifadesine atıfta bulunan Erdem, Osmanlılardaki elit sınıfın kölelerini belli bir zaman aralığından sonra azat etme geleneğine dikkat çekerek muhacir kölelerin, seçkinlerin düzenli olarak azat ettikleri bu ev içi köleler ile aynı muameleyi görmek istemelerinin oldukça doğal olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ Gerçekten de, Baker ve Blunt'un belirttikleri gibi, Çerkes köleler değişen koşulların farkına varmış gözükmekte ve yerleştikleri bu yeni memleketin tebasından sayıldıkları için hür olmaları gerektiğine inanmaktadırlar. Ne var ki bu farkındalığın geldikleri ülkenin kölelik sistemi ile bir mukayese sonucu olduğu tespiti doğru gözükmemektedir. Şehirlerdeki seçkinlerin konakları ile özdeşleşmiş olan harem köleliği, taşradaki kölelerin doğrudan gözlemleyebildiği bir olgu değildi. Büyük ölçüde kırsal bölgelerde görece tecrit altında yaşayan ve şehirlerle teması birtakım şikâyetler söz konusu olduğunda gerçekleşen kırsal Çerkes köleleri, harem köleliğinin “avantajlarından” habersiz gözükmektedir. Bunun en büyük göstergesi, muhacir kölelerin gönderdikleri arzuhallerde harem köleliğinin farklılıklarına dair herhangi bir atfa rastlanmamasıdır. Aradan belli bir süre geçmesine rağmen, efendilerini kendilerini azat etmemekle suçlayan ve böylelikle harem köleliğinin kendilerine sağladığı “avantajdan” yararlanmak isteyen cariyelerden farklı olarak muhacir köleler uzun yıllardır köle olmalarına rağmen bu argümanı kullanmamaktaydılar. Bunun yerine, siyasi koşulların değişmesine paralel olarak artık beylerine bağlı olmayacakları, geldikleri ülkenin padişahına tâbi oldukları ve bu nedenle efendilerine ihtiyaçları kalmadıkları yönünde argümanlar ön plandadır.

2.4 Osmanlı Hükümetinin Çözüm Arayışları

Resmi yazışmalarda mükâtebe usulünün “tedricen imhası” ve bu usulün “şimdilik” belli yerlerle sınırlandırılması gibi ifadeler Osmanlı hükümetinin Çerkesler arasındaki kölelik

⁸⁷ Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 120. Hakan Erdem'in, Çerkes kölelerin geldikleri ülkede “kalıcı” bir kölelik sistemi ile karşılaşmadıkları için isyan ettiklerine dair görüşleri, 2014 yılında verdiği bir söyleşide de tekrarlanır (Hakan Erdem, “Çerkesler ve Kölelik”, *Guşups*, 1 Ekim 2014, Söyleşi: Kaban Kural, *Sözden Kalanlar*, İstanbul 2019, s. 275).

meselesini tamamen kaldırmayı amaçladığı izlenimini vermektedir.⁸⁸ 1871 Mayıs’ında gerçekleşen Şura-yı Devlet toplantısında muhacirler arasındaki köleliğin tamamen ve ülke çapında yasaklanmasının tedrici olarak gerçekleştirileceği öngörülmüştü.⁸⁹ Başta Edirne valiliği ve Muhacirin Komisyonu olmak üzere bazı yerel ve merkezi hükümet kurumlarının bu konudaki tavrı, asayiş ve aynı zamanda vergi gelirlerini tehdit eden bu köle-efendi çatışmasının ortadan kalkması adına hem efendileri hem de köleleri memnun etmeyi amaçlayan mükâtebe uygulamasının tercih edilmesidir. Ne var ki sahadan gelen tepkiler ve muhacirlerin meselelerine hakim olan devlet adamlarının layihaları, hükümetin öngördüğü mükâtebe usulünü gözden geçirmesi ve yeni usuller öne sürmesine sebep olmuştu.

Yukarıda bahsi geçen layihaların ilk örneği Selanik Valisi Nusret Paşa’ya aitti. Kendisinin muhacirler arasındaki kölelik sorunu ile alakalı görüşlerinin sorulduğu ve buna cevap olarak bu layihayı yazdığını belirten vali, mükâtebe usulü her ne kadar hükümetçe uygun görülmüş olsa da kölelerin bu meblağı toplayacak gücü olmadığı ve beylerin ise geçimlerinde kölelerine olan bağılıkları göz önünde tutulursa, bu usulün yeni sorunlar yaratacağını ifade eder. Göçleri sırasında Çerkes beylerine mülkiyetlerinde olan kölelere müdahale edilmemesi hususunda teminat verildiğine dikkat çeken vali, bu durumun Rusya tarafından kışkırtılarak Osmanlı memleketine henüz göç etmemiş olan muhacirleri de olumsuz anlamda etkileyeceği ve göç etmekten vazgeçmelerine neden olacağını düşünür. Bu durumun Osmanlı topraklarına daha önceden göç etmiş olan muhacirlerin geri dönüşüne de sebebiyet vereceği gerekçesiyle köle bedellerinin hazine tarafından ödenmesinin şart olduğunu belirtir ve bunun da Anadolu ve Rumeli’deki muhacirlerin gelecek birkaç senede verecekleri vergilerden ödenmesini önerir. Ancak bu ödeme süreci tamamen sonlanıncaya kadar kölelerin efendilerine olan itaatlerinin devam etmesi gerektiğini de vurgular.⁹⁰

⁸⁸ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 24; MVL, 879/75, 4 Şubat 1867. Bürokrasinin Çerkes kırsal köleliğine yönelik bu tutumu, elit tabakanın harem köleliğine olan bağılılığı ile çelişmektedir. Çünkü aynı zamanda harem köleliğini de besleyen kırsal köleliğin kaldırılma arzusu, esasında bu elit tabakanın temel ihtiyaçlarına saldırı anlamına gelmektedir. Bu bakımdan harem köleliğinin en büyük müşterisi olan sarayın bu tartışmada nerede durduğuna, köleliğe yönelik olan genel politikayı etkileyip etkilemediğine ve sarayın yapmış olabileceği müdahalelere 4. Bölümde dikkat çekilecektir.

⁸⁹ Şura-yı Devlet mazbatasında “bu babda arzu olunan memnuiyet-i külliyyenin medeniyet-i mülkiyyenin harekât-ı tedriciyyesi nisbetiyle tedricen ta‘mimi” ifadeleri yer alır (ŞD, 2394/3, Ek 16, 12 Mayıs 1871).

⁹⁰ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 28, 13 Ocak 1872.

Sahibini tespit edemediğimiz başka bir layihada ise kölelerin mükâtebeye bağlanmasına karşı çıkılmamakla beraber bunların yaş gruplarına göre sınıflara ayrılarak bedellerinin belirlenmesi tavsiye edilir.⁹¹ Layiha sahiplerinin önerilerinden bir diğeri ise mükâtebesi yapılan kölelerin, bedellerini ödemeyi kolaylaştırmak için “bedelen silk-i celil-i askerîye” yazılmak istediklerinde, sahiplerinin kefâletine muhtaç bırakılmamalarıdır. Başka bir ifadeyle, köleler askerlik hizmeti karşılığında elde ettikleri para ile mükâtebe bedelini bu şekilde ödeyebileceklerdi.⁹²

Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi’nin 1 Nisan 1872 tarihli mazbatasına bakıldığında, konu hakkında görüşleri istenen devlet adamları ve verdikleri layihaların ayrıntıları hakkında daha fazla bilgi sahibi olunabilir. Tuna ve Prizren vilayetlerinde neden mükâtebenin uygulanmadığına dair gönderilen yazıların ardından merkezi hükümet, hem mükâtebenin uygulanması hem de taraflar arasındaki kavganın giderilmesi için önce Muhacirin İdaresi Reisi Veliüddin Paşa⁹³, daha sonra muhacirlerin iskanı işinde bulunmuş olan Selanik valisi Nusret Paşa, Kars mutasarrıfı Veysi Paşa⁹⁴ ve Miralay Kazım Bey’i layihalarını değerlendirmek üzere çağırtmıştır. Bu layihalarda muhacirlere göçleri sırasında haklarının korunacağına dair verilen söz hatırlatılmakta ve Çerkes köleleri hakkında tanımlayıcı bilgiler verilmekteydi.⁹⁵ Çerkes kırsal köleliğinin kaldırılması durumunda iki tarafın da perişan olacağı ve bunun yeni gelecek olan muhacirlerin göçten caymasına sebep olacağı vurgulanır.⁹⁶ Layihalarda iki çözüm önerisi sunulur: Hazine tarafından Çerkes beylerine “yüz

⁹¹ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 36. İleriki kısımlarda görüleceği üzere bu layihada kölelerin sınıflara bölünerek bedellendirilme tavsiyesi dikkate alınmış; ancak layihada belirtildiği üzere dört yerine beş kısma bölünmesi yoluna gidilmişti (BOA, A.ŞMKT.UM, 1319/85, 11 Mart 1874).

⁹² BOA, ŞD, 2396/18, Ek 38.

⁹³ Aralık 1871’den itibaren bu görevde olduğu anlaşıyor (Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 116).

⁹⁴ Sonraki günlere ait bir belgede “Kıbrıs mutasarrıfı Veysi Paşa” olarak sözü edilen paşa (BOA, ŞD, 2401/38), gerçekten de yukarıdaki mazbatadan bir hafta sonra Kars’tan Kıbrıs’a tayin edilmiştir (BOA, İ.DH, 649/45075, 7 Nisan 1872).

⁹⁵ Muhacirler arasındaki köleleri “abd-i hür” ve “abd-i memlûk” olarak ikiye ayıran bu layihalarda, birinci tür kölelerin tam olarak bir “memlûkiyet” muamelesi görmediği ve yalnızca efendilerine mahsullerinin bir kısmını vermekle yükümlü oldukları vurgulanırken, ikinci tür kölelerin istihdam edilmeleriyle beraber ayrıca alınıp satılabileceklerini belirtilmektedir. Yukarıda 23 Şubat 1871 tarihli İngiliz konsolosun gönderdiği tahriratta da buna benzer bir ayırım yapılmaktadır. Ancak konsolosun tahriratında “abd-i hür” olan kölelerin mensub oldukları arazi ile birlikte ayrı olarak değil, toptan satılabilecekleri belirtilir (*Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, s. 276-277; BOA, HR.TO, 246/3).

⁹⁶ Osmanlı hükümetinin köle sahiplerini de tatmin edici bir usul bulmaya çalışması, dışarıdan gelme ihtimali olan diğer muhacirleri korkutmamak gibi bir amacı da taşımaktadır. Kölelerinin zorla azat edileceğini düşünen

bin kese miktar para”, yani 500.000 lira verilmesi; ancak eğer bunun verilmesinde zorluk çıkarsa, Rumeli ve Anadolu’daki muhacirlerden alınan birkaç senelik vergilerle bu miktarın karşılanması gerektiği (başka bir deyişle, birkaç sene boyunca muhacirlerden gelecek olan vergilerden feragat edilmesi) ve köleler bu şekilde azat ettirilerek kendilerine ayrıca arazi, ziraat araçları vs. verilmesi önerilir. Diğer bir çözüm olarak ise bütün muhacirlerin nüfusu kayıt altına alınarak köle erkeklerin yaşının 45’i, kadınların ise 35’i bulması halinde köleliklerinin sona erdirilip hür kabul edilmesi ve hür olduktan sonra doğacak olan çocuklarının da otomatik olarak hür sayılması öngörülür. Hür olmadan önce doğan çocukların ise beylerinin rızasıyla özel bir komisyon tarafından belirlenecek bedel ile mükâtebeye bağlanmaları tavsiye edilir. Böylelikle bedel verecek olan köle nüfusta büyük bir düşüş olacağı için bedellerin ödenmesi kolaylaşacaktı. Bu konuda bulunan diğer bir çözüm ise üretilen mahsulün geleneğin öngördüğü gibi yarısının değil, üçte birinin köle sahibine verilmesiydi.⁹⁷

Şura-yı Devlet önerilen bu önlemlerin yapılan şikâyetleri bir dereceye kadar sonlandıracağını teslim etse de mevcut kölelerin kitabet bedellerinin hazinece karşılanmasının mümkün olmadığını ve vergi ile ödenmesi yönteminin ise vakit kaybına yol açacağını belirtir. Trabzon Valiliğinden gelen telgrafnameler, gerçekten de köle ile efendi arasındaki çatışmaların gittikçe artmakta olduğunu ve bu yüzden alınacak önlemlerin bir an önce kararlaştırılması gerektiğini gösterir. Bunun için de eski Sivas Valisi İzzet Paşa ve Veliüddin Paşa tekrardan davet edilip konu görüşülmüş ve eski karar olan mükâtebe usulünün icrasından başka bir yol olmadığı sonucuna varılmıştı. Bu usule razı olmayan köle sahiplerinin temel kaygısı, kölelerinin bedellerini tedrici olarak ödeyemeyecekleri düşüncesi idi. Bu yüzden bedellerin ödenmesi konusunda köle sahiplerini tatmin edecek bir usulün bulunması elzemdi. Alınan karar köle ile efendi arasında anlaşmazlık ortaya çıkan yerlerde şer‘i mahkemeler aracılığı ve hükümetin gözetimi ile kölelerin piyasadaki alım-satım değerlerine bağlı olarak mükâtebe bedelinin ve tek seferde ödeyemeyecek olanların

ve devletin de verdiği sözü tutmadığını gören Çerkesler, Osmanlı ülkesine göç etmekten vazgeçeceklerdir. Bu nedenle hükümet Çerkeslerin mülkiyet haklarını zedeleyip olumsuz bir imaj vermeyi istememektedir.

⁹⁷ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 16.

ürettikleri hasılat nisbetince kaç taksit ve ne kadar süre ile ödeyeceğinin belirlenmesini öngörür.⁹⁸

Şura-yı Devlet'in aldığı kararda, muhacirlerin göçleri sırasında kendilerine verilen arazi tapu senetleri her ne kadar bazı yerlerde köleler adına verilmiş ise de diğer yerlerde “nasıl olmuşsa toptan malikleri adına verilmiş” olduğundan bahsedilir. Köleler adına düzenlenip de efendileri elinde olan tapu senetleri, beylerin elinden alınıp mükâtebe bedeli ödeninceye kadar hükümet tarafından korunması ve ancak bedel ödendikten sonra kölelere verilmesi kararlaştırılır. Tapu senetlerinin efendileri adına yazıldığı durumlarda ise yeni baştan tapu senedi hazırlanıp bedelleri ödendikten sonra kölelere verilmesi öngörülür.⁹⁹ Böylelikle bir yandan kölelere bedellerini ödedikten sonra mensup oldukları arazi üzerinde mülkiyetlerinin resmen tanınacağı vaat edilerek bedellerini ödemesi teşvik edilirken, diğer yandan da kölelerin mükâtebe bedelini ödemedikleri durumda hür sayılmayacakları söylenerek kendilerine bedellerini ödemekten başka bir seçenek bırakılmamaktaydı. Aynı şekilde kölelerin bu durumu, yani bedellerini ödemediği hür olamayacakları ve kendi arazilerini mülk edinemeyecekleri kararı hükümet tarafından köle sahiplerine iletilerek mükâtebe bedeli konusunda kendilerine garanti verilmiş olur.

Alınan kararın devamında kölelerin bedellerini ödemesi konusunda büyük bir engel teşkil eden “nısf-ı mahsul” meselesine de çözüm bulunur. Köle sahiplerinin mükâtebe yapıldıktan sonra hem doğacak çocuklar hem de üretilen hasılat üzerindeki hakkının düşeceğini (*hakk-ı iştirak ve temellükleri sâkıt olacağı*) belirten Şura-yı Devlet, bu tarihten sonra kölelerin meydana getireceği hasılatlarına ve doğacak olan çocuklarına müdahale edilemeyeceğini belirtir. Mükâtebeye bağlanmayacak olanlar için ise “şirket-i müzaraa” usulünün uygulanmasına karar verilir: Çerkesler arasındaki “nısf-ı mahsul” usulüne oldukça benzeyen bu usule göre, tohum ve hayvan gibi ziraî vasıtaları tedarik etmiş olan beylerin o arazideki mahsulatta hakkı olacağından üretilen hasılatın yarı yarıya efendi ile köle arasında paylaştırılması öngörülür. Böylelikle Çerkes kölelere ya mükâtebeye bağlanıp (yani hür olup) yalnızca bedellerini ödemeleri ya da müzaraa usulünü kabul edip (yani köle olarak kalmaya

⁹⁸ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 17. Şura-yı Devlet ilginç bir şekilde önerilen ikinci çözüm hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir görüş belirtmemektedir.

⁹⁹ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 17-18.

devam edip) mahsullerinin yarısını paylaşmaları seçenekleri sunulmuş olur. Yukarıda zikredilen kölelerin bedellerini ödeyebilmek için askerlik hizmetinde bulunması ve bunun için de sahiplerinin kefâletine muhtaç olmaması önerisi, burada da yinelenir.¹⁰⁰ Şura-yı Devlet son olarak bu karar karşısında taraflarca bir tereddüt gösterilirse ikna edilmeye çalışılmalarını ve eğer asayişsizliğe sebebiyet verecek hareketlerde bulunulur ise bunların cebren yatıştırılmaları gerektiğini belirtir.¹⁰¹

Hem söz konusu layihalar hem de Şura-yı Devlet'in mazbatası hükümetin Çerkes kırsal köleliği konusunda oldukça pragmatik davrandığını gösteriyor. Asayiş konusunda oldukça hassas olan hükümet, verilecek olumsuz tepkileri minimize edecek bir çözüm bulmayı amaçlıyor ve şikâyetlerin söz konusu olmadığı yerlerde ise bu usulün uygulanmasına yanaşmıyor. Aksine mükâtebeye bağlanmayan köleler ile efendileri arasında “nısf-ı mahsul” uygulamasını “şirket-i müzaraa” adı altında resmen tanıyor. Bazı hükümet yetkililerinin işin sonunda muhacirler arasındaki köleliğin tamamen kalkmasını istemiş olsa bile asayişin bozulması ve gelecek vergilerin akamete uğraması düşüncesi o kadar ağır basıyor ki, şikâyet ve kavganın olmadığı yerlerde hükümet tarafından böyle bir işe girilmesi, kendi eliyle asayişin bozulması anlamında değerlendiriliyor.¹⁰² Şura-yı Devlet Genel Kurulu tarafından yazılan 13 Nisan 1872 tarihli talimatnameye bakıldığında, merkezi hükümetin muhacirler arasındaki kırsal köleliğe olan bakışını anlayabilmemiz veya tutarlı bir politik tavır bulabilmemiz iyiden iyiye zorlaşır. Talimatnamede köle olarak kalmaya devam edecek olanlar için “müzaraa” usulünün uygulanacağı vurgulanırken, kölelerin vereceği mahsul miktarını sınırlandırmanın “şikâyet-i vâkıanın ve belki bundan münba‘is olan hürriyet iddiasının önünü alacağından” bahsedilir. Başka bir ifadeyle Şura-yı Devlet'in temel arzusu Çerkes kırsal köleliğini tamamen ortadan kaldırmak veya bunun devamını

¹⁰⁰ Ceyda Karamürsel Şura-yı Devlet'in kölelerin askerliğe yazılmaları için sahiplerinin iznine muhtaç olduğunu belirttiğini ifade ediyorsa da mazbatada böyle bir ifade mevcut değildir. Aksine kölelerin askerliğe yazılmak için efendilerinin kefâletine muhtaç olmadığı ve “hariçten” bir başkasının kendilerine kefil olabileceği belirtilir (BOA, ŞD, 2396/18, 13 Nisan 1872; Karamürsel, *In the Age of Freedom*, s. 102).

¹⁰¹ BOA, ŞD, 2396/18, Ek 18-21. Burada ilginç olan nokta hükümetin buradaki temel sorunun köle sahiplerinin üretilen mahsullerin tamamını almaya çalışmasında olduğunu düşünmesidir. Ne var ki yapılan şikâyetlere ve arzuhallere bakıldığında, köle sahiplerinin -gelenek üzere- üretilen mahsulün yalnızca yarısını almak istedikleri ve kölelerin ise buna razı olmadıkları görülür (BOA, ŞD, 2872/30, Ek 5, 14 Eylül 1872).

¹⁰² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 198.

sağlamaktan ziyade, yapılan şikâyetlerin önüne geçmek, yani idare-i maslahattı. Bu bakışa göre, asıl önemli olan Çerkesler arasındaki köleliğin devam edip etmemesi değil, mevcut düzenin veya bu düzeni yıkmaya yönelik teşebbüslerin asayişi ve vergilerin ödenmesini etkileyip etkilemeyeceğiydi. Bu nedenle hükümet bir yandan mükâtebe usulü ile şikâyet eden kölelerin azadını sağlamaya çalışırken, diğer yandan ise şikâyetlerin önüne geçecek yolları arar.¹⁰³

Alınan bu kararlar daha önce 1868’de Tekfurdağı’nda mükâtebesi yapılan köleler ile bağlantısız görünmektedir. Henüz bu bölgede yapılan mükâtebe konusunda bir sorun ortaya çıkmış değildi. Yukarıda aktarılan layihalar ve Şura-yı Devlet’in mazbatası daha ziyade Tuna ve Prizren’deki kölelerin durumu ile alakalıdır. Boş devlet arazisi bulunamadığı için başka bir yol aranmış ve 1868’deki mükâtebe uygulamasına benzer bir çözüm öngörülmüştür. Bu çözüme göre, kölelerin kendi bedellerini ödemesi ve bunu kolaylaştırması için hükümetin elinden geleni yapması kararlaştırılmıştı.

2.5 1868 Mükâtebesinin Ortaya Çıkardığı Sorunlar: Silivri Kazası ve Türbedere Köyü Örnekleri

1868 mükâtebesinin yarattığı sorunlar 1872’nin başlarında kendisini göstermeye başlamıştı. Kendilerine yüksek bedeller biçilmiş olan kölelerin büyük bir kısmı, hem bu bedelleri hem de ellerindeki mahsulün yarısını vermek zorunda kaldıkları için bedellerini ödeyip hürriyetlerine kavuşamamıştı. Türbedere köyünde, vefat etmiş olan Hacı Alemgiray’ın oğlu Hacı Ömer ve diğer üç kız kardeşinin gönderdiği bir arzuhalde kölelerinin itaatsizlik gösterdiklerinden şikâyet edilmekteydi. Muhacirin İdaresi’nin bu meseleye dair yazısından, bahsi geçen kölelerin 14 haneden ibaret olduğu¹⁰⁴ ve bu köleler ile efendileri arasında mükâtebe yapıldığı; ancak bu kölelerin ne bedelleri için gereken parayı ne de elde ettikleri mahsullerin yarısını verdikleri anlaşılmaktadır. Muhacirin İdaresi, bu köle ailelerinin reislerini getirterek efendilerine itaat etmelerini ve ödemeleri gereken miktarın uygun

¹⁰³ BOA, ŞD, 2396/18, 13 Nisan 1872.

¹⁰⁴ 1868’deki mükâtebe kayıtlarından Hacı Alemgiray Bey’den evlatlarına miras kalan köle sayısının 48 olduğunu öğreniyoruz (BOA, ŞD, 1903/28).

taksitlere bağlanmasını ister.¹⁰⁵ İlerleyen aylarda başta Türbedere olmak üzere mükâtebesi yapılmış birçok Çerkes köyünden buna benzer şikâyetler gelecekti.

1868 mükâtebesine dahil olan yerlerden biri de Silivri kazasıydı. Burada da 1872'nin ortalarından itibaren şikâyetler gelmeye başlar. Yapağıçe köyündeki köleler adına Mehmed'in gönderdiği bir arzuhalde, bir seneden beri dava için İstanbul'da bulunmalarına rağmen, ürettikleri mahsulatın yarısını beylerinin zabt etmeyi sürdürdüğünden bahsedilip bu konuda Çatalca mutasarrıflığına bir emir verilmesi istenir.¹⁰⁶

Köleler ve efendileri arasındaki mahsul kavgası sürerken, hükümetin bulduğu geçici bir çözüm sorunu daha da büyütür. 29 Ekim 1872 tarihinde sadarete gönderilen bir yazı, silahlı Çerkes beylerinin toplanıp kölelerine saldırmakta olduklarını ve yerel kuvvetlerin bunların toplanmasını engellemeye yönelik çabalarına rağmen, sükunetin sağlanamadığını ortaya koyar. Beyleri kızdıran esas şey, kölelerin ürettikleri mahsullerin aralarındaki bu mesele çözümleninceye kadar hükümet tarafından el konulmasına dair karardı. Metinden anlaşıldığı kadarıyla, hükümet bir yandan mükâtebe usulünü uygularken, diğer yandan da tartışma konusu olan mahsulleri koruma altına alıp paylaşım işini üstlenmeyi amaçlamaktaydı.¹⁰⁷ Köleler ile efendileri arasındaki mahsul kavgası bazı yerlerde ciddi boyutlara ulaşmış olacak ki, hükümet bu mahsullere geçici olarak el koyma kararı almıştı.

Mahsullerini paylaşmayan kölelerini sindirmek amacıyla köle sahiplerinin silahlı bir şekilde toplanması hükümete karşı değil, kölelere karşıydı. Ancak bu durum genel asayiş tehdit ettiği için yerel hükümet güçleri bu grupları dağıtmaya çalışır. Merkezi hükümet ise meselenin kesin bir şekilde çözüleceği zamana kadar tartışma konusu olan mahsullere el koymak gibi geçici bir çözüm bulmuştu. Ne var ki bulunan bu çözüm sorunu erteleyecek veya ortadan kaldıracak yerde daha fazla alevlenmesine neden olur.

¹⁰⁵ BOA, A.}MKT.UM, 2044/101, 25 Şubat 1872. Burada “adem-i itaat”ten bahsedilirken, kölelerin bedellerini ödememesi değil, daha ziyade kölelik süreleri devam ettiği için -efendilerine hizmetlerinin bir gereği olarak- vermek zorunda oldukları mahsullerin yarısını efendilerine vermemesinin kastedildiğini belirtmeliyiz.

¹⁰⁶ BOA, ŞD, 2872/30, Ek 1, 23 Temmuz 1872. Bu arzuhalden bir gün evvel ise köle sahiplerinin gönderdiği bir dilekçede İstanbul'a gelip ayaklanan kölelerinin itaat ettirilmesi istenir (ŞD, 2872/30, Ek 3).

¹⁰⁷ BOA, A.}MKT.UM, 2045/79. “Nısf-ı mahsul”e alınacak karara değin el konulması 3 Ağustos 1872 tarihinde kararlaştırılır (ŞD, 1280/50, Ek 5). Sadarete gönderilen bu yazıda meselenin nerede geçtiğine dair bir bilgimiz yoktur. Bu yerin sonraki aylara ait şikâyetlerde görüleceği üzere Silivri olması büyük olasılık ise de ileride aktarılacağı üzere hükümetin aldığı “nısf-ı mahsul” kararı başka bölgeleri de kapsadığı için söz konusu yerin Silivri dışında başka bir yer olması da mümkündür.

22 Kasım 1872 tarihinde Silivri kaymakamlığına gönderilen 10 mühürlü bir dilekçede, âdetleri gereği kölelerinin elde ettikleri mahsullerin yarısını kendileri aldıkları halde bu sene kendilerine muhalefet gösterildiği ve daha sonra devletin söz konusu mahsulün yarısını bir yere “der-anbar ederek” el koyduğu anlatılır. Ancak ziraat mevsimi geçmiş olduğu, tohumlarının kalmadığı, eğer bu mahsuller kendilerine verilmez ise bir kargaşanın ortaya çıkmasının muhtemel olduğu; çünkü beylerin korumaya alınan bu ürünleri zorla almaya girişeceği tehditvâri bir şekilde ifade edilerek el konulan mahsul konusunda gerekenin yapılması istenir.¹⁰⁸ Üç gün sonra Erbaa sancağından¹⁰⁹ gönderilen telgrafnamede Silivri’ye tâbi Ali Paşa köyünde köleler ile beyleri arasındaki mahsul tartışmasından bahsedilmekte ve kölelik meselesine dair henüz bir irade çıkartılmadığı için söz konusu mahsulün ne yapılacağı Zabtiye Nezareti’nden sorulmaktadır. Muhacir beylerinin bu konu hakkında gönderdiği arzuhallere değinilerek ziraat zamanının geçmekte olduğu, söz konusu mahsul bu haliyle durdukça böcekleneyeceği ve bir an önce bunların ektirilmesi gerektiği ısrarla vurgulanır.¹¹⁰ Sonraki haftalarda da bölgeden buna benzer uyarılar gelmeye devam etmiştir.¹¹¹

Sadareten Zabtiye Müşirliği’ne gönderilen 8 Ocak 1873 tarihli yazıda konunun Şurayı Devlet’e iletilmesi ve Tuna vilayetinde kararlaştırılan usule benzer bir şekilde mahsullerin kölelerle efendiler arasında paylaştırılmasına karar verildiği belirtilir.¹¹² Buradan anlaşıldığı kadarıyla Tuna vilayetinde de Silivri’dekine benzer bir şekilde mahsul paylaşımı meselesi tartışma konusu olmuştu. Tuna Valisi Ahmed Hamdi’nin sadarete gönderdiği yazıda o zamana kadar vilayette şikâyet gelen yerlerde mükâtebenin uygulandığı, kölelerini satma ihtiyacında olanların evladın ebeveyninden ayrılmaması şartı ile yine “hemcinslerine,” yani Çerkeslere satmalarına izin verildiği ve beyler tarafından kölelere verilmiş olan öküz ve

¹⁰⁸ BOA, ŞD, 1280/50, Ek 9-11

¹⁰⁹ Zabtiye Nezareti’nin sadarete gönderdiği tezkirede “kaza-i Erbaa mutasarrıflığı” ifadesi kullanılır. Buranın Tokat sancağındaki Erbaa kazası ile karıştırılmaması gerekir. Çatalca merkezli olan bu kaza mutasarrıflığı Silivri’yi de kapsadığı için konu ile kaza mutasarrıfı (Mehmed Reşad) ilgilenmek zorundadır (BOA, ŞD, 1280/50, Ek 3).

¹¹⁰ BOA, ŞD, 1280/50, Ek 5. Bu yazışmalarda, olayın geçtiği -ikisi de Silivri’ye tâbi olan- Ali Paşa ile Yapağış köyleri örnek olarak verilmektedir.

¹¹¹ BOA, ŞD, 1280/52, Ek 7, 5 Aralık 1872.

¹¹² BOA, ŞD, 1280/52, Ek 1.

ziraat araçları ile meydana getirilen mahsullerin efendileri ile paylaştırıldığı ifade edilir.¹¹³ Hem Tuna vilayeti hem de Silivri kazası örneklerine bakıldığında hükümetin mahsul paylaşımı konusunda köle sahiplerinin yanında yer aldığı görülür.¹¹⁴ Bunun temel nedeni maişetleri kölelerinin ürettiklerine bağlı olan köle sahiplerinin temel hassasiyetleri olmalıdır. Ne var ki hükümetin köle sahipleri lehinde aldığı bu tavır geçici, başka bir ifadeyle kölelerin azat olmalarını sağlayacak mükâtebe usulünün uygulanacağı vakte kadardı.¹¹⁵

2.6 Çerkes Köleler Arasında İttifak ve Örgütlenme Çabaları

1872 yılının sonlarında bazı kölelerin gönderdiği arzuhaller ve ardından yapılan sorgulamalar, farklı bölgelerde yaşayan kölelerin örgütlenme çabalarını ve hükümet yetkililerinin bu çabaların arkasında “iğfal ve tahrik” edici grupların olduğuna dair düşüncelerini göstermeleri bakımından oldukça önem taşır. 11 Aralık’ta Şura-yı Devlet’ten Zabtiye Müşiriyeti’ne gönderilen bir yazıda, Bolu sancağına bağlı Düzce’de bulunan Çerkes beylerinden gördükleri baskılardan şikâyet eden Çaç’ın arzuhalinden¹¹⁶ bahsedilmekte ve bu kölelerin İstanbul’a gelerek şikâyetinde bulundukları ve aslında bunların birileri tarafından kışkırtıldıkları belirtilerek meselenin aydınlatılması istenmekteydi.¹¹⁷ Yapılacak

¹¹³ BOA, ŞD, 2081/24, 7 Aralık 1872. Muhacir kölelerinin yine “hemcinslerine” satılmalarına izin verilip bu ticaretin görmezlikten gelinmesi (*iğmaz*), hükümetin Çerkes esir ticareti konusunda genel politikasının bir parçasıdır (ŞD, 1828/26; A.}MKT.UM, 1283/14; A.}MKT.UM, 1292/6).

¹¹⁴ Çerkes beylerinin hükümetin aldığı önlemlerden dolayı teşekkürlerini içeren bir metinden bahsedilmektedir. Bu teşekkür metninin Canik’ten gönderilip hükümetin mahsul meselesinde kendilerinden yana tavır almaları ile alakalı olduğu yüksek ihtimal olsa da yine de teşekkür metnine ulaşamadığımızdan kesin bir yargıda bulunamamaktayız (BOA, ŞD, 2401/38, Ek 7).

¹¹⁵ Hükümetin bu hususta mahsullerin yarısını geçici olarak “der-anbar” etme uygulamasının genel bir politikanın parçası olduğu, Canik örneğinde daha açık bir şekilde görülür: Aynı tarihlerde Canik mutasarrıflığından sadarete gönderilen telgrafnamede 2.000’den fazla Çerkes beyinin bir araya geldiği aktarılır. Bunların bir araya gelme sebebi ise -Silivri örneğindeki gibi- hükümetin kölelerin ürettikleri mahsulü “esaret maddesine netice verilinceye değin” muhafaza altına alması ve her iki tarafa da henüz pay etmemesidir. Dolayısıyla iki taraf da mağdur olmayacak şekilde bu mahsuller taksim edilip köle sahipleri dağıtılmıştır (BOA, ŞD, 1827/47, Ek 8, 26 Aralık 1872).

¹¹⁶ Aralık ayının başlarında gönderildiğini tahmin ettiğimiz Çaç’ın arzuhalinden, kendisinin Fatih’teki Arap Hanı’nda kaldığı anlaşılıyor. Beylerinin ürettikleri mahsullerin yarısını zorla aldıkları ve evlatlarını satmaya çalıştığından şikâyet eden Çaç, atadan beri Müslüman olduğu halde “hiçbir mezhebe böyle iki tarafa kölelik etmek caiz olamadığı”ndan bahseder. Burada “iki taraf’a kölelik etmekten kastın, hem efendilerine hem de devlete vergi verme keyfiyeti olduğu” açıklı (BOA, ŞD, 1281/4, Ek 21).

¹¹⁷ BOA, ŞD, 1281/4.

sorgulamaların farklı farklı bölgelerden gelen köle vekillerini kapsamaları dolayısıyla oldukça geniş çaplı olduğu söylenebilir. Birbirleriyle bağlantısız gözükten yerlerden gönderilen köle arzuhallerinin aralarındaki ortak noktalar hükümetin de dikkatini çekmiş olacak ki, sorgulama yoluyla bu grupları tahrik eden birilerinin olup olmadığı belirlenmeye çalışılır.

Zabtiye Müşiriyeti'ne gönderilen yukarıdaki yazıdan bir gün sonra bahsi geçen Çaç'ın sorgusu yapılır. İfadesinde İzmid civarında köle cinsinden 500 kadar hanenin yerleştiği, Anadolu ve Rumeli'de toplamda 8.500 hane kölenin mevcut olduğunu söyler.¹¹⁸ Memleketlerinde olduğu gibi köle olarak istihdam edilmeye devam ettiklerini belirten Çaç, hür olmak için dilekçeler yazdırıp tüm kölelere vekâleten 50 kişinin İstanbul'da bulunduğu bilgisini verir. Muhacirin İdaresi ve Bâbîâlî'ye defalarca dilekçe yazdıkları halde “işinize bakılacaktır” diyerek Fatih'te Taş Han'da kalacak yer göstermenin dışında bir şey yapmadıklarını söyler. Öte yandan kendileri İstanbul'da bu işlerle uğraşırken, beylerinin hanelerini yaktırıp yağma ettiklerine dair haberler aldıklarını açıklar. Ayrıca Düzce'deki 85 hane köleye vekâleten İstanbul'da bulunduklarını ve aynı şekilde Kastamonu ve Rumeli'den gelen köle vekillerinin Arab ve Taş Hanı'nda ikamet ettiklerini belirtir. Kendisini sorgulayan memurun Osmanlı topraklarına göçmelerinden bu yana neden isyan etmediklerine dair sorduğu soruya açık bir cevap vermez; sadece “Çerkesde” köle olduklarını, buraya geldikten sonra kendilerine arazi verildiğini ve dolayısıyla çiftçilik yapıp ürettikleri mahsulün bir kısmını devlete vergi olarak vereceklerinden dolayı beylerine hizmet etmeyeceklerini ifade eder.¹¹⁹ Çaç bu cevabında devletin belirli bir süre geçtikten sonra kendilerinden vergi almaya başladığını ve bunun sonucunda efendilerine itaatsizlik göstermeye, yani vergi vermek istemediklerini ifade etmeye çalışır. Beylerin bu saldırıları karşısında yerel hükümet yetkililerin ne yaptığını soran memura, beylerin kimseyi dinlemedikleri, kaymakamın ve

¹¹⁸ Yukarıda Haydar, Osman ve arkadaşlarının kullandığı sayıyı, bir süre sonra onlarla birlikte hareket etmeye başlayan Çaç'ın da kullanmaya başladığı görülür. Açıkça görülüyor ki, farklı bölgelerde yaşayan köle gruplarını temsilen İstanbul'a gelen köle vekilleri birbirlerini daha etkili bir şekilde örgütlerken, aynı zamanda iddialarını güçlendirmek için kullandıkları bilgileri ve argümanları ona göre düzenlemektedirler.

¹¹⁹ Devamında Çaç, “Çerkesde takım takım beyler ile ortaklaşa çalışır, mahsulatın nısfını beylere verirdik, beylerin dahi bizlere para ve tohum gibi yardım ederlerdi. Şimdi burada her şeyi bize devlet veriyor, beylerin bize faidesi yoktur. Onun için hürriyet isteriz, bize kumanda istemeyiz. Devleti ve devletin zabıtını isteriz” ifadelerini kullanmaktadır (BOA, ŞD, 1281/4, Ek 5).

zâbitların bunlarla başa çıkamadıkları cevabını verir. Çaç'ın bu itaatsizlik işinin kim tarafından başlatıldığı yönündeki soruya verdiği yanıt ise oldukça dikkat çekicidir. Samsun'dan "Berzakların" kölesi Ahmed'in Rumeli ve Anadolu'yu "lakırdı ederek" gezdiğini, kendilerine de geldiğini ve beylerin bu tür saldırılarını hükümete bildirmeyi aralarında kararlaştırdıklarını ifade eder.¹²⁰

Yine Çaç gibi dilekçe yazıp şikâyetle bulunan ve bir sene önce yukarıda görüldüğü gibi Osman ve Zoş ile birlikte ortak bir arzuhalde mührü bulunan Haydar'ın da ifadesi alınır. Haydar 6 Aralık'ta gönderdiği dilekçede, Çerkes beylerinin 200'den fazla "eşkıya takımı" ile köylerini bastıklarını, eşyalarını gasp, hayvanlarını telef ve ambarlarındaki ürünleri yağma ettiklerinden şikâyetçi olur.¹²¹ Sapanca'da yaşayan 150 köle hanesinin vekili ve Ubih kabilesi mensubu olan Haydar, kendisinden önce sorgusu yapılan Çaç'ın söylediklerini onaylayıp kendilerine saldıran beylerin isimlerini açıklar. Osmanlı topraklarına göç ettikten sonra Rusya'nın orada kalan kölelere hürriyetlerini verdiklerini belirterek kendilerinin de aynı şekilde kölelikten kurtarılmaları gerektiğini ve her iki tarafa da (devlete ve beylere) çiftçilik edip vergi veremeyeceklerini söyler.¹²² Bir gün sonra Türbedere'den 300 köle hanesini temsilen İstanbul'a gelen ve bir sene önceki dilekçede de mührü bulunan Osman ile Silivri'ye bağlı Ali Paşa köyünden 6 hane ahalisine vekalet eden Ziş Mehmed de önceki köle vekillerinin ifadelerini onaylar ve kendilerine saldıran beylerin isimlerini verir.¹²³ Aynı gün Osman, Haydar ve Çaç'ın üçü beraber sorguya alınıp kendilerinin 1868 yılında Edirne'de oluşturulan komisyonda bulunup bulunmadıkları öğrenilmek istenir. Cevaplarında orada bulunduklarını, beylerinin kendilerini dava ettiklerini ve kölelerin her birine 3.500 kuruş fiyat biçildiğini belirten köle vekilleri, kendilerinin o zaman komisyonun bu kararını kabul etmemiş olduklarını söylerler. Diğer bir ifadeyle, kölelerine artık hiçbir şey tedarik etmeyen beylere hem mükâtebe bedeli hem de mahsullerinin yarısını vermeyeceklerini ve yalnızca

¹²⁰ BOA, ŞD, 1281/4, Ek 5.

¹²¹ BOA, ŞD, 1281/4, Ek 19.

¹²² BOA, ŞD, 1281/4, Ek 5, 15 Aralık 1872. Aynı gün Adapazarı'nda Abazalardan 60 hanenin vekili olan Ahmed Efendi'nin de sorgusu yapılır. Kendisi aynı zamanda Tophane'de Kılıç Ali Paşa Medresesi'nde okuyan Ahmed Efendi, zorbalık yapan ve köle olmadıkları halde kendilerine köleleriymiş gibi muamele eden beyleri şikâyet eder.

¹²³ BOA, ŞD, 1281/4, Ek 5, 16 Aralık 1872.

kendilerine tohum, öküz, tarla vs. veren devlete hizmet edeceklerini belirtirler.¹²⁴ Kölelerin komisyonun bu eski kararını kabul etmemiş olduklarına yönelik söylemlerinin geriye dönük olduğu düşünülebilir. Birkaç sene önce bir senede bağlanmış olduğu halde bedellerini ödeyemeyen kölelerin, geçmişteki bu uygulamayı en başından beri reddetmiş olduklarını savunmaları ihtimal dahilindedir.

Bir liderleri olup olmadığı ve komisyonun kararını 7 sene önce kabul etmedikleri halde bu süre zarfında niçin hiç ayaklanmadıklarını soran memura, bir liderlerinin ve ayaklanmamalarının bir sebebi olmadığını ancak arada sırada zâbitlere şikâyetle bulunmak isteseler de beylerinin buna izin vermediğini ifade ederler.¹²⁵ Farklı bölgelerden gelen kölelerin benzer şikâyetlerde bulunması keyfiyetini ortak bir kısıktıcıya yoran hükümet yetkilileri bekledikleri cevabı alamaz. 23 Ocak 1873 tarihinde sorgulamaları özetleyen Zabtiye Nazırı, Çerkes kölelerin Osmanlı topraklarına göç ettiklerinde tebânın “bilâ-istisna mazhar olageldikleri nimet-i hürriyet ve asayişini anlamaya başladıkları cihetle haklarında hayvanât-ı müfterise gibi muamele etmekte bulunan ümeralarının taaddiyâtından” kurtulmak istediklerini ve artık yalnızca kendi işleri ve geçimleri ile meşgul olmak niyetinde olduklarını ifade belirtir.¹²⁶ Bununla birlikte Zabtiye Nezareti’nin kölelerin lehine bir karar aldığı söylenemez. 25 Şubat 1873 tarihinde Osman, Haydar, Ahmed¹²⁷ ve Çaç’ın gönderdiği dilekçede Zabtiye Nezareti’nin “bila-sebeb [ve] bila-muhakeme” kendilerinin İstanbul’dan ayrılıp evlerine dönmelerini emrettiği ve ayrıca arkadaşlarından üç kişinin Silivri’ye gitmek üzere vapura binerken, 10’dan fazla Çerkes beyinin üzerlerine saldırıp fena halde dövdüğü,

¹²⁴ Verilen bu bilgi meseleyi oldukça karmaşıktır. 1868 mükâtebesinin Tekfurdağı’ndaki bazı köyler için geçerli olduğu düşünülürse, burada muhatap olan taraf yalnızca Türbedere’den Osman olmalıdır. Ancak İzmir ve Sapanca’daki köleleri temsilen İstanbul’da bulunan diğer iki köle vekili de bu komisyonda bulundukları ve taraflardan biri olduklarını ifade etmektedirler. Bu bakımdan 1868’de Edirne’de kurulan komisyonda yalnızca Tekfurdağı’ndaki köleler değil, başka bölgelerden gelen kölelerin de hazır bulunmuş olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

¹²⁵ BOA, ŞD, 1281/4, Ek 6. 18 Aralık 1872 tarihinde yapılan sorguların genel bir özeti veriliyor (ŞD, 1281/4, Ek 7).

¹²⁶ BOA, ŞD, 1281/4, Ek 3.

¹²⁷ Burada ismi geçen Ahmed’in, Samsundan gelip diğer köleleri örgütlemeye çalışan kişi ile aynı olup olmadığı bilinmemektedir.

üstelik arkadaşlarından birinin göz altına alındığı ve serbest bırakılmaları gerektiği ifade edilir.¹²⁸

Ülkenin farklı bölgelerinden (Düzce, Adapazarı, Silivri, Çorlu gibi) gelen köle temsilcilerinin dilekçeleri daha önce görülmedik bir seviyede ortak noktalara sahiptiler. Temel iddiaları efendilerinin mahsullerinin yarısını zorla zabtetmeye kalkıştılarıydı. Devlete de artık vergi vermeye başladıkları için kendilerine artık bir yararı olmayan beylerine hizmet etmeyeceklerini ifade ederler. Burada dikkat çekici olan nokta, köle temsilcilerinin İstanbul'daki hanlarda birbirlerinden haberdar oldukları ve ortak hareket etmeye başladıklarıdır. İstanbul, temsil ettikleri kölelerin hukukunu savunma amacıyla gelen köle vekilleri için farklı bölgelerdeki kölelerin iletişimini sağlayan bir yere dönüşmüştü.¹²⁹ Aylar boyunca İstanbul hanlarında yaşayan köle vekilleri birbirlerini tanımaya, başka kölelerin deneyimleriyle kendi yaşadıkları arasında ortak noktalar bulmaya ve bu şekilde şikâyetlerini tutarlı bir hale getirip bunları tek ve güçlü bir ses olarak merkezi hükümete ifade etmeye başlamışlardı. Çorlu'daki köleler bu yol ile Düzce'deki kölelerin davalarını destekleyip doğrular hale geliyor ve aynı şekilde bunun karşılığını da alıyorlardı. Temsil ettikleri köleler için ayrı ayrı dilekçeler göndermeye alışmış olan kölelerin yeri geldiğinde ortak arzuhaller de yazıp göndermeleri ilginç ve ileri bir aşamaydı. Bu noktada bu farklı grupları tahrik edip bir araya getiren bir kişi veya grup olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Çaç'ın ifadesine bakıldığında, kendilerini harekete geçiren bir köleden (Ahmed) bahsedilmektedir.¹³⁰ Hem Anadolu hem de Rumeli'deki kölelerin tek bir köle tarafından örgütlenmiş olduğunu ifade etmek abartılı bir iddia sayılacaksa da her halükârda farklı köy, sancak ve hatta vilayetlerdeki

¹²⁸ BOA, ŞD, 2874/15, Ek 3. Anadolu'dan gelen köle vekillerinin Silivri'den olan başka köle vekillerin hakkını savunma ve korumaya yönelik bu tutumu, aralarındaki ittifak ve hatta ünsiyeti göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Buna benzer bir bağ -ileriki kısımlarda- Çerkes beyleri arasında da görülecektir. Burada kısaca belirtmek gerekir ki, bu kölelik meselesinde kurulan ittifakların, salt bir çıkar birliğini mi yoksa aynı kaderi paylaşmaktan gelen bir gönül birliğini mi veya her ikisini de mi ifade ettiği oldukça muğlaktır.

¹²⁹ İstanbul'un kölelere sağlamış olduğu bu fonksiyon, küçük ölçüde kaza, sancak ve vilayet merkezleri için de düşünülebilir. Sözelimi Çorlu, Hayrabolu, Vize ve Silivri gibi kazalara bağlı olan köylerde yaşayan köleler, bu kaza merkezlerine giderek birbirlerinin davalarından haberdâr olabilecekleri ve hatta birbirlerini teşvik edebilecekleri gibi Edirne vilayet merkezi de aynı işlevi, bu kazalar arasındaki bağlantıyı kurarak görebilir.

¹³⁰ Sorgulamaların özetinde ve Zabtiye Nazırı'nın yazısında, Samsun'dan gelen bu köleye yönelik herhangi bir ifade kullanılmamasına bakılırsa, hükümet Ahmed'i köleleri tahrik edici bir dış unsur olarak görmemektedir. Kendisinin de bir köle olduğu düşünüldüğünde taraflardan biri gibi hareket etmesinde bir mahzur olmadığı sonucuna varılmış olmalıdır.

köleleri efendilerine karşı örgütlemek isteyenlerin mevcut olduğu sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte İstanbul'da aylarca ikamet etmiş olan köle vekillerinin bu örgütlenmedeki payının daha büyük olabileceğini yeniden belirtmemiz gerekir. İronik olan bir nokta ise ortak ve tahrik edici bir akıldan şüphe eden ve bu akılı bulma amacı doğrultusunda köle vekillerini sorguya çeken hükümetin bizzat bu girişimi, kölelerin bir araya gelip ortak bir plan yapmaya teşvik edecek yeterli zemini kendilerine sağlamış olmasıdır. Yukarıdaki arzuhal ve sorgulamalardan çıkarılabilecek diğer bir sonuç ise Çerkes beylerinin konuya dair tavrı ile alakalıdır. Hükümetten kölelerinin itaat ettirilmesi konusunda medet ummaktan vazgeçen Çerkes beyleri, aralarında ittifaklar kurarak kölelerini kendi başlarına itaat ettirmeye çalışmaktadırlar. Yapılan şikâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, bu itaat ettirme çabaları korkutma, gasp ve hatta fiziksel şiddeti de içermekteydi.

Köle örgütlenmelerine dair diğer çarpıcı bir örnek ise iki farklı bölgeden gönderilen dilekçeleri kıyaslarken ortaya çıkar. 27 Ocak 1873'te günümüzde Balıkesir'e ait bir ilçe olan Manyas'tan gönderilen 50 mühürlü bir ortak dilekçe ile bir gün sonra "Tekirdağı kazasından" gönderilen 35 mühürlü bir başka mahzar şekil, dil ve içerik bakımından birbirinin aynısı olup yalnızca yer isimleri farklılık gösterir. Her iki metinde de iki seneden beri İstanbul'da vekillerinin bulunduğu, bir netice alınamadığı, beylerinin mallarını yağma ettikleri ve buna rağmen efendilerine asla itaat etmeyecekleri belirtilir.¹³¹ Bu iki metnin tek bir kişinin elinden çıkmış olduğu açıktır. Bu noktada önemli olan, başka bölgelerde yaşayan kölelerin kullandıkları iddia ve argümanların kendi arzuhalleri için de geçerli olduğunun düşünülmesi ve bütün kölelerin şikâyetlerini bir araya getiren tek bir "ses" bulma çabasının hükümet nezdinde daha büyük bir karşılık bulacağının varsayılmasıydı.

2.7 Osmanlı Hükümetinin Pragmatik Tutumu

Silivri kazası ve İzmir sancağında ittifak yaparak kölelerini itaat ettirme çabasına giren Çerkes beylerinin bu faaliyetleri yalnızca zikredilen bölgelerle sınırlı değildi. 26 Aralık

¹³¹ BOA, ŞD, 2874/15, Ek 5 ve 9.

1872’de Canik mutasarrıflığından sadarete gönderilen telgrafnamede 2.000’den fazla Çerkes beyinin bir araya geldiği, güvenlik kuvvetlerinin bunları dağıttığı ve tekrar bir araya gelmelerinin mümkün olduğu vurgulanır. Canik mutasarrıfı Ahmed Aziz, sahipleri ölen kölelerin azat edildiğini ve kendilerine şikâyetle bulunan kölelerin mükâtebeye bağlandığını ifade etse de hem beylerin hem de kölelerin çokluğundan ve hatta bazı yerlerde muhacirlerin yerel ahalden daha fazla olmasından ötürü daha ileri gidilemediğini belirtmektedir.¹³² Canik mutasarrıfının, tasarrufu altında bulundurduğu bölgeyi bir istisna olarak gördüğü, Çerkes bey ve kölelerinin çokluğu ve çoğunluğundan ötürü o bölgede mükâtebe uygulamasının asayiş bozacağını düşündüğü anlaşılmaktadır.

1873’ün Haziran ayında Canik mutasarrıflığına getirilen Mehmed Emin’in de kölelerin aleyhinde bir tavır içinde olduğu¹³³ kullandığı dil ve üsluptan da anlaşılmaktadır. Mutasarrıf, kölelerin rahat durmadıkları, birbirlerini “iğfâl” ile her defasında hükümeti meşgul ettikleri ve hatta mutasarrıflık binasının önünde toplanıp efendilerine itaat etmeyeceklerini söylediklerini belirtmektedir. Mahsullerinden “değil nısfını, bir dirhemini bile vermeyeceklerini” sert bir biçimde ifade eden köleler hakkında “te’dib ve terbiye gerektiği”nin açık olduğunu belirten Canik mutasarrıfı, yine de “madde-i esaret terviç olunuyor dedirtmemek ve şimdiye kadar alışmadıkları mahallere müracaatla işin içine bir de ecnebi girdirilmemek için” yalnızca kendilerinin sert bir şekilde uyarılmaları ile yetinildiğini söylemektedir. Köle sahiplerinin de çeşitli sözler ile geçirildiğini belirten mutasarrıf, bu durumun fazla süremeyeceğini ve bölgenin yerli ahalisinden bile fazla olan bu muhacirlerin asayiş ciddi anlamda tehdit edeceğini belirterek bir tedbir alınmasını istemektedir. Son olarak muhacirler hakkında genel talimatın dışına çıkılabileceğini belirten mutasarrıf, “mevki’ ve maslahatın icabına göre bunun haricine çıkılmak da câiz olabileceğinden” esas olan ve aranan şeyin iki taraf arasındaki arbedenin sonlandırılması olduğunu yazmaktaydı.¹³⁴

¹³² BOA, ŞD, 1827/47, Ek 8.

¹³³ Bu tavrın somut sonuçları da olmuştu. 7 Ekim 1873 tarihli Canik Livası İdare Meclisi mühürlü yazıda Bafra, Çarşamba ve Kavak’ta Trablusgarp’a veya başka bir yere sürgünleri kararlaştırılan birinci dereceden “asi ve müfsid” köleler ile Samsun’da iki sene hapislerine karar verilen ikinci dereceden “asi ve müfsid” kölelerin isimleri yazmaktadır. 9 Ekim tarihinde Canik mutasarrıfından sadarete gönderilen yazıdan anlaşıldığı kadarıyla muhacir beylerinden ise yalnızca “talimat-ı seniyyeye ve evamirname-i samiyye ahkâm-ı âlisine” uygun hareket edeceklerine dair senet almakla yetinildiği görülmektedir (BOA, A.}MKT.UM, 1292/53).

¹³⁴ BOA, A.}MKT.UM, 1282/17, 5 Ağustos 1873.

Kölelik konusuna oldukça pragmatik yaklaştığı anlaşılan Canik mutasarrıfı, genel olarak uygulamaya konmak istenen mükâtebe usulünün bölgesinde uygulanabilir olmadığını belirterek asıl istenenin kölelerin azat edilmesinden ziyade asayişin korunması olduğunu söylemekteydi. Önemli olan diğer bir nokta ise mutasarrıfın konunun başka mecralara çekilmesi ihtimalinden duyduğu rahatsızlıktı. Kölelere sert bir şekilde muamele edilmesi gerektiğini ifade etse de kendisini bunu yapmaktan alıkoyan, onların yabancı konsolosluklara yapacağı müracaatlardı. Dolayısıyla köleler için hükümet haricinde başka bir başvuru alternatifi ortaya çıkması istenmemekteydi.

Hem köleler hem de beyler tarafından gelen şikâyetlere ve yapılan ittifaklara rağmen, hükümetin 1868'deki Tekfurdağı'ndaki mükâtebe uygulamasına benzer bir girişimde bulunmadığı görülür. Bu bekleme ve oyalama siyaseti yalnızca merkezi hükümet tarafından değil, Canik örneğinde olduğu gibi, yerel hükümetlerce de uygulanmıştı. Silivri ve İzmid'de mahsul meselesinden dolayı kavga halinde olan köle ve efendilerin talepleri, kesin bir karar alınmaksızın geçici tedbirlerle geçiştirilmeye çalışılır. Bu tutumun bir iktidar eksikliğinden mi kaynaklandığı yoksa bilinçli ve iyi düşünülmüş bir politikanın parçası mı olduğu sorusu önemlidir. Toledano bu hususta Osmanlı hükümetinin muhacirler arasındaki kölelik meselesine dair kesin bir tutumu olmamasının yöneticilere belli bir esneklik sağladığı ve kölelik meselesi kızıştığı anlarda hükümetin manevra kabiliyetini artırdığı görüşündedir.¹³⁵ Diğer bir ifadeyle bu konuda sabit bir politikayı benimsemeyen Osmanlı yöneticileri, kendilerinin o vakit asayiş, vergi toplama, köleliğe dair dış baskılar gibi konularda gösterdikleri hassasiyetlere bağlı olarak taraflardan birini tercih ederek pragmatik bir yol izlemişlerdi. Bu tutum, bizi Osmanlı hükümetinin muhacirler arasındaki köleliğe dair hiçbir niyet gözetmediği ve devletin temel çıkarları ile tutarlı denebilecek bir sonuç öngörmediğini düşünmeye sevketmemelidir. Osmanlı yöneticilerinin kullandığı “şimdilik maslahatın ta'mimine [...] gidilmeyerek”, “tedricen”, “alınacak karara değin”, “mükâtebeye değin” gibi

¹³⁵ Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 177. Chochiev de bu konuda hükümetin -belli spesifik durumlara bağlı olarak- iki taraf arasında bir tercih yaptığı ve dolayısıyla da sabit bir politika gütmeyi düşünmektedir (Chochiev, “Some Aspects of Social Adaptation”, s. 455).

ifadeler,¹³⁶ kölelik meselesinin hükümetin temel hassasiyetlerini zedelemeyecek bir noktaya getirilmek istendiğini göstermektedir. Hükümet içinde belli odakların, sarayın veya bazı yerel yöneticilerin köleliğin devamını arzuladığı varsayılsa bile genel tavrın kölelerin şikâyetlerine büyük ölçüde duyarlı ve nihayetinde onları hürleştirmekten yana olduğu söylenebilir.¹³⁷ Hakan Erdem'in belirttiği üzere, muhacirler arasındaki köleliğe yönelik olumsuz bakışın ardında kendilerine “yabancı” olan bu kölelik türünü ortadan kaldırma isteği olduğu kadar, Çerkes beylerinin gücünü azaltma arzusu da etkili olmuş olabilir.¹³⁸ Osmanlı yönetiminin Çerkes kırsal köleliğine yönelik olumsuz tutumunun ardında çok daha pratik kaygılar ön plana çıkar.

Osmanlı hükümetinin sorun çıkan yerlerde mükâtebeyi en ehven çözüm yolu olarak görmesi yalnızca asayiş ile alakalı kaygılardan dolayı değildi. Üretimin devamlılığı ve bundan elde edilecek vergi gelirleri konusundaki hassasiyetlerin de bu konuda uygulanan politikalar üzerinde çok büyük bir etkisi vardı. Buna dair iki çarpıcı örnek verilebilir: Osmanlı hükümetinin muhacirlerin iskânının tamamlanması ve tarım yapmaya başlamaları akabinde muhacir mobilizasyonuna karşı bir tavır aldığı bilinen bir şeydi.¹³⁹ Hükümet aynı şekilde taşınmak istenen hür muhacirler değil de köle aileleri olduğunda da yine aynı tavrı ortaya koyar. 1874 yılının Şubat ayında Tuna vilayetinin Tulça sancağına bağlı Maçın kazasında Abaza muhacirlerinden Nuri, gönderdiği bir dilekçede karısı Katarina'nın Niğbolu kazasında bulunan biraderinin vefat ettiğini belirtir ve karısı tek varis olduğundan ötürü köle ve mallarının kendilerine intikal etmesi için Rusçuk valisine hitaben bir yazı gönderilmesini ister. Muhacirin İdaresi ise bu nakil işlemine karşı çıkıp iki yol önerir: Kölelerin yerlerinden

¹³⁶ Örneğin mahsul paylaşımı meselesinde beyler lehine tavır alan Osmanlı hükümeti, bunun geçici olduğu ve ancak mükâtebe uygulanıncaya kadar geçerli olacağını ifade etme ihtiyacı duymaktadır (BOA, ŞD, 2081/24).

¹³⁷ Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 178-179; Osmanlı hükümetinin bu yıllarda şikâyet gelen bölgelerde mükâtebenin uygulanmasını sürekli teşvik ettiğine dair bazı örnekler için bkz. Merzifon'un Tavşandağı köyünde (BOA, A.}MKT.UM, 1275/96; 1275/91; 1281/50; 1282/1), Amasya'daki Zile kasabasında (A.}MKT.UM, 1277/33), Çorlu kazasındaki Türbedere'de (A.}MKT.UM, 1295/11), Tulça (Tolçi) sancağındaki Babadağı kazasında (A.}MKT.UM, 1297/42), İzmid sancağındaki Hendek kazasında (A.}MKT.UM, 1299/69) ve Balıkesir sancağında (A.}MKT.UM, 1343/76) bir teşvik siyaseti güdülür. Bu örneklerde dikkat edilmesi gereken husus, bu mükâtebe teşviklerinin bir veya birkaç köle ailesi için geçerli olmasıdır. Başka bir deyişle hükümet, her ne kadar şikâyet olduğunda mükâtebeyi teşvik etse de 1868'dekinden farklı bir şekilde, toplu olarak (en az 100-200 nüfuslu) köleleri mükâtebeye bağlamaktan sakınmaktadır.

¹³⁸ Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 120.

¹³⁹ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları*, s. 275.

kaldırılmadan toplu olarak (yani aile fertleri birbirinden ayrılmayarak) orada bulunan “tâlibine”, yani başka bir alıcıya satılması veya “usul-ı müttehîde” gereğince mükâtebe usulünün uygulanması.¹⁴⁰ Diğer bir örnek ise aynı yılın ortalarında cereyan etmişti. 26 Haziran’da gönderdiği dilekçede ailesi ve köleleriyle birlikte Batum’a göç edip birkaç sene orada kaldıktan sonra önce kendisinin Adapazarı kazasının Küçücek köyüne geldiğini ve daha sonra ailesini getirttiğini belirten Guşe, Batum’da kalan dört kölesinin de Adapazarı’na nakline ruhsat verilmesi için Trabzon Valiliğine hitaben bir yazı gönderilmesini talep eder. Bunun üzerine Muhacirin İdaresi sancakta yaşayan muhacirlerin iskan işlemleri tamamlanmış olup “âşar” vergisiyle de yükümlü oldukları için bu kölelerin yerlerinden ve birbirlerinden ayrılmayarak ya toplu olarak bölgede bulunan başka birine satılması ya da mükâtebe usulünün uygulanmasını önerir.¹⁴¹

Bu iki örnekte köle-efendi çatışması söz konusu olmayıp sahipleri kölelerini yanlarına getirmek istemekteydi. Ancak iskanlarını tamamlamış, ziraate ve vergi vermeye başlamış olan kölelerin yerlerinden edilmesi üretimi ve vergileri aksatacağı nedeniyle bu nakil işlemi uygun görülmemişti. Bu nedenle hükümet ya mükâtebe ile bu kölelerin azat edilmelerini ya da bölgede bulunan başka birisine satılmasını önerir. Bu iki seçenekten birinin seçilmesi kölelerin ve hatta efendilerinin hayatlarını büyük ölçüde değiştirebilecekken, hükümet için değişen bir şey yoktu. Her iki durumda da köleler ziraate devam edecek ve vergiler aksamayacaktı. Başka bir deyişle, hükümet mükâtebe edilen köle ile başkasına satılıp¹⁴² ziraatlerine devam eden köle arasında bir fark görmemekteydi. Üretime devam edilip vergiler ödendikçe ve aynı zamanda köle-efendi çatışması gibi asayiş bozan hadiseler vuku bulmadıkça, köleliğin devamında bir sakınca yoktu. Bu durum hükümetin genel mükâtebe politikasını da açıklar. Köle-efendi çatışması yalnızca asayiş tehdit etmiyor, aynı zamanda vergileri de aksatıyordu. Hem efendilerine hem de devlete aynı anda vergi ödemek konusunda direniş gösteren köleler, iki seçenekten birini tercih

¹⁴⁰ BOA, A.}MKT.UM, 1324/78, 25 Nisan 1874.

¹⁴¹ BOA, A.}MKT.UM, 1335/95, 1 Temmuz 1874. Ziraate başlamış olan kölelerin başka bir yere nakline müsaade verilmemesi durumuna dair başka örnekler için bkz. ŞD, 2395/18; A.}MKT.UM, 1344/76.

¹⁴² Bu durum kölelerin “hemcinslerine” satılmasının görmezden gelinmesi durumunu da kısmen açıklamaktadır. Nitekim Çerkesler dışında başka gruplara toptan köle satılması, onların yer değiştirme ihtimalini artırmaktaydı.

ediyorlardı. Köle sahiplerinin “nısf-ı mahsul” konusunda kölelerine baskı yaptıklarını bilen hükümet, bunun devlete verilen vergileri de aksatacağının farkındaydı. Bu nedenle mükâtebe seçeneği yalnızca köle ve beyleri uzlaştıran bir orta yol değil, aynı zamanda devletin de yararlanabileceği faydalı bir yöntemdi. Ne var ki bunun asayişin bozulmaması niyetiyle tek seferde değil de tedricen uygulanmak istenmesi, kölelik meselesini yıllarca süren bir soruna dönüştürmüş ve her iki taraftan gelen şikâyetler eksik olmamıştı.

2.8 Sonuç

1868’de Tekfurdağı’nda yapılan mükâtebe sonrasında köle-efendi çatışmalarına yönelik çözüm arayışları iki yönde gelişmişti: Birincisi itaatsizliklerin ülke geneline yayılması sonrasında Tekfurdağı örneğinin sorunlu olan diğer bölgelere de uygulanması ve ikincisi de 1868’de mükâtebesi yapılmış olan kölelerin bedellerini ödeyemeyip mahsullerini sahipleri ile paylaşmamaları sonucunda ortaya çıkan kargaşada hükümetin alternatif çözüm arayışları.

Tekfurdağı haricinde Canik, İzmid ve Tuna gibi bölgelerde ortaya çıkan köle itaatsizlikleri büyük ölçüde mahsul paylaşımı meselesinden kaynaklanmıştı. Hükümete müracaatta bulunan köle sahipleri “adem-i itaat”ten bahsederken, kölelerin ürettikleri hububattan kendilerine bir şey vermemesini; köleler ise “zulm u taaddiyât”tan şikâyet ederken, efendilerinin mallarının yarısına el koymalarını kastediyordu. Her iki tarafın da hükümetten beklentileri farklıydı. Köle sahiplerinin birinci tercihi kölelerin itaatlerinde devam etmeleri ve böylelikle her sene üretilen mahsullerden hisselerini almalarıydı. Bu gerçekleşmediği takdirde mükâtebe usulünü ehven-i şer bir çözüm olarak kabul ediyor ve bu usulde de kölelerine yüksek değerler biçilmesini istiyorlardı. Mükâtebe usulüne daha meyilli olan köleler ise bir yandan mükâtebe bedelinin ödenebilecek bir miktarda tutulmasını isterken, diğer yandan ürettikleri mahsulü paylaşmayı reddediyorlardı. Bu uyuşmazlığı 1868 mükâtebesinde gideremeyen hükümet, yeni çözüm yolları denemek zorundaydı. Bunun için bir yandan konuyu bilen devlet adamlarına layihalar yazdıran hükümet, diğer yandan mahsul meselesinden ötürü gittikçe artan köle-efendi çatışmalarına geçici çözümler bulmakla uğraşıyordu.

Osmanlı hükümeti köle-efendi çatışmalarına çok daha farklı ve pragmatik bir perspektiften bakıyordu. Çerkes muhacirlerin silahlı bir şekilde bir araya gelişlerinin asayiş açısından tedirgin ettiği hükümet, bunun önüne geçmek için her türlü yolu deniyordu. Muhacirler arasında hür insanların yanı sıra, kölelerden de toprak vergisi alan hükümet için diğer bir kaygı ise vergilerin aksama ihtimaliydi. Efendilerine mahsullerinin yarısını ödemek durumunda olan kölelerin devlet tarafından da vergiye tâbi tutulması, geçimlerini iyiden iyiye zorlaştıracak ve bu da kölelerden istenilen verimin alınmasına engel olacaktı. Bu nedenle sorunlu olan yerlerde mükâtebe uygulanması ve şikâyet gelmeyen yerlere ise karışılmamasına yönelik bir politika izlendi. Böylelikle asayiş zedelenmeyecek ve devletin toplayacağı vergiler akamete uğramayacaktı.

3. BÖLÜM - ÇERKES BEYLERİNİN BÜYÜK İTTİFAKI VE OSMANLI HÜKÜMETİNE KARŞI GÖSTERDİKLERİ DİRENİŞ

Osmanlı hükümetinin muhacirler arasındaki kölelik konusunda gösterdiği pragmatik politikaları karşısında umduğu karşılığı bulamayan Çerkes beyleri, 1873 yılında inisiyatifi ellerine almayı ve bu yolda geniş bir ittifak kurmayı planlamışlardı. Edirne merkezli kurulan bu ittifak, Tuna'da ve İzmir'de bulunan muhacirleri de kapsamayı ve oluşan bu büyük ittifakla Osmanlı hükümetini kendi lehlerine bir tutum aldirmayı amaçlamaktaydı. Osmanlı hükümeti ise tutumunda bir değişiklik görülmesi bir yana mükâtebe usulünün etkili bir şekilde uygulanması yönündeki çözüm arayışlarını sürdürmekteydi. Silivri kazasındaki başarılı bir uygulama, hükümeti muhacirler arasındaki kölelik meselesini sağlıklı bir şekilde neticelendireceği konusunda ikna etmiş ve bu uygulamayı diğer sorunlu bölgelerde de uygulamaya itmişti. Ancak Çorlu'da bulunan Çerkes muhacirleri tarafından gösterilen direniş, hükümeti zor kullanmaya mecbur etmiş ve Rumeli'de kölelik meselesini büyük ölçüde sonlandıracak olaylar silsilesinin etkin aktörlerinden biri olmuştu. 1874 Ağustos'unda gerçekleşen bu olayı Türbedere Hadisesi olarak adlandırabiliriz. Çalışmanın bu bölümünde yukarıda kısaca özetlenen süreç ayrıntılı bir şekilde aktarılıp tartışılacaktır. II. Abdülhamid dönemine kadar olan sürecin de özetleneceği bu bölümde, Rumeli dışında kalan muhacirlerin yaşadıkları diğer bölgelerde kölelik meselesinin ne durumda olduğu, buralarda mükâtebenin başarılı bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı ve ülke genelinde ortaya çıkan genel resim ortaya konulacaktır.

3.1 Rumeli'deki Kölelerin Artan Şikâyetleri ve Çözüm Arayışları

11 Mart 1873 tarihinde 100 hane halkı adına kölelerin gönderdiği bir ortak dilekçede, Çorlu kazasından Hacı Elbus ve Silivri'deki Ali Paşa kasabasından Hacı Mehmed'in kendilerine zulmettikleri ve İstanbul'a vekil olarak gönderilen kişilere türlü iftiralarla eziyet ettikleri belirtilerek artık dayanamadıkları için başka bir yerde iskân edilmeleri istenmektedir. Muhacirin İdaresi, daha önce de şikâyetle bulunan bu kölelerin alınacak karara değin sabır

göstermelerini ve Hacı Elbus ve Mehmed'in etrafına insanları toplayıp kargaşa çıkaran şahıslar olduğunu ve topladıkları insanları "tarık-i şekavete" sürüklediklerini ifade eder; ayrıca bu beylerin İstanbul'a getirilerek sorgulanmaları gerektiğini, aileleriyle birlikte İstanbul'a gelmek isteyen kölelerin de engellenmesini ve bunun da kölelere yapılan zulmü önlemekle mümkün olacağını belirtir.¹⁴³ Bu örneklerle beraber Silivri ve Çorlu'dan şikâyetler de dikkate alınır, 1868 mükâtebesinin ardından bir süredir durulmuş olan Rumeli'deki kölelik meselesinin yeniden canlanmaya başladığı söylenebilir. Hacı Elbus ismini 1868'deki Türbedere'de yapılan mükâtebe kayıtlarında da görmemiz,¹⁴⁴ şikâyetinde bulunan bu kölelerin o vakte kadar mükâtebesi yapılmış köleler olduğunu düşündürmektedir. Vermek zorunda oldukları mükâtebe bedellerini ödeyemeyen, buna ek olarak mahsullerinin yarısını efendileri ile paylaşmak zorunda kalan ve bu görevi yerine getirmekte direndikleri için de türlü baskılara uğrayan köleler, çözümü başka bir yere iskân edilmekte bulur. 1868 mükâtebesinin beklenen sonuçları vermediği yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı. Diğer bir önemli nokta ise İzmir ve Canik sancaklarında ittifak yapıp toplanan ve asayiş dolaylı olarak tehdit eden köle beylerinin Rumeli'de de görülmeye başlamasıdır. İleriki aylarda asayiş ciddi anlamda tehdit edecek olan bu bir araya gelişler, hükümetin de dikkatini çekip bu grupların tekrar tekrar dağıtılması gibi önlemler almaya sevk etmişti.

Meclis-i Vükelâ'nın 1 Ağustos 1873 tarihinde Silivri'de yaşanan köle-efendi kavgasının yatışması için bulduğu çözüm ilginçtir. Sadareten Zabtiye Müşiri Ali Bey'e gönderilen yazıda kölelerden mükâtebe bedelini ödeyememiş olanların bedellerinin birinci taksidi ödünç olarak mal sandığından ödenmesi önerisinin, diğer köleler arasında da duyulacağı için uygulanabilir olmadığı ve kölelerin bedellerini ödemeleri için yerel hükümet tarafından yapılacak kolaylaştırmanın daha lüzumlu olduğu belirtilir. Kölelerin geçen seneden kalan mahsulleriyle o sene elde edilen mahsulün yarısını mükâtebe bedeline sayılması gerektiğini ifade eden sadaret, bu bedelin aynî olarak veya mahsulün satılması yoluyla nakdî olarak köle sahiplerine verilmesini öngörür.¹⁴⁵ Gerçekten de bu öneri kölelerin bedellerini ödeyebilmeleri için oldukça kolaylaştırıcı olacaktı. Ancak bu kez de mükâtebe

¹⁴³ BOA, ŞD, 95/51, Ek 11, 13 Mart 1873.

¹⁴⁴ BOA, ŞD, 1903/28, Ek 9.

¹⁴⁵ BOA, A.}MKT.MHM, 461/26.

bedeli ile mahsulün yarısının ayrı ayrı alınmasını öngören senetleri ellerinde bulunduran köle sahipleri mağdur duruma düşecekti. İleriki aylarda yapılan yazışmalardan da anlaşılacağı üzere bu kararın uygulanabilir olmadığı ve yeni bir usul bulunması gerektiği ortaya çıkmıştı.

1874'lerin sonlarında meydana gelen Türbedere Hadisesi'nin ardından yapılan sorgulamalarda 1873 yılında gerçekleşen bir olaydan söz edilir. Kölelerin itaatsizlik göstermelerinin ardından yapılan mükâtebenin bir faydası olmadığını, yani kölelerinin sonuç olarak bedellerini ödeyemeyip mahsul vermekten de sakındıklarını gören Edirne'deki Çerkes beyleri, gizli bir şekilde Mandıra köyünde toplanarak "akd-i ittifak" etmişlerdi. Hükümete göre beylerin bu hareketi, kölelerini yağmalamak ve katletmekten ibaretse de muhacir beyleri, temel amaçlarının kölelere karşı ortak hareket etmek olduğunu, köleleri ile olan sorunlarının şeriatın gereklerine göre çözmeye çalıştıklarını ve kölelerin şer'î hükümlerin uygulanmasına yanaşmaması durumunda hükümete başvurmayı düşündüklerini belirtirler. Temel amaçları her ne olursa olsun, Mandıra'da toplanan muhacir beylerinin, Tuna vilayetindeki ve İzmir sancağındaki beyleri de yapılan bu ittifaka dahil etmeye çalıştıkları kesindi. Sonuç olarak ittifak 20 muhacir beyinin imza ve mührünü taşıyan bir "kararname"ye dönüşür.¹⁴⁶ Yapılan bu ittifak, Çerkes beylerinin taviz vermeyeceklerini ve bu yolda hükümeti de karşılarına alabileceğini göstermesi bakımından önemli olup daha sonra hükümetin kendilerine yaptığı dayatmaya karşı gösterdikleri silahlı direnişin başlangıcını oluşturur.

1873 yılının sonlarına doğru Tekfurdağı sancağındaki köle-efendi çatışması doruk noktasına ulaşmış ve Edirne vilayeti kavganın sebebini öğrenmek ve tarafların taleplerini dinlemek için her iki taraftan da birkaç kişiyi İdare Meclisi'ne getirtmişti. Türbedere, Sultanbahçe ve Sofular köylerinden gelmiş olan köle vekillerine kavganın sebebi sorulduğunda 4-5 sene önce mükâtebeye bağlandıklarını, bu süreçte efendilerine hizmetlerine devam ettiklerini, her yıl ürettikleri hububatın yarısını efendilerine vererek mükâtebe bedelini ödemiş olduklarını ve bundan böyle efendilerine hizmet etmeyip mahsullerini paylaşmayacaklarını beyan etmişlerdi. Beyler ise verilen senetlerde¹⁴⁷ eskisi

¹⁴⁶ BOA, İ.DA, 15/603, 8 Ekim 1874.

¹⁴⁷ Burada -bir önceki bölüme ait bir dipnotta kısaca bahsi geçen- Zeluk ve kızının azat şartlarını gösteren 21 Mayıs 1868 tarihli bir mükâtebe senedi örnek olarak verilmektedir. 1868'deki mükâtebe kayıtlarına baktığımızda da bu iki ismin mükâtebesine dair detayları görebiliriz: Bu köleler Edirne'de hapsedilip daha sonra

gibi “ifa-yı hidmet,” yani kölelere verdikleri hayvan ve tohumlar ile hasıl olan hububatın yarısının kendileri ile paylaşılması şartını hatırlatarak o zamana kadar kölelerden bir kısmı bunu yerine getirse de bir kısmının birkaç seneden beri ürettikleri mahsullerden bir hisse vermediğini ifade etmekteydiler. Aynı zamanda kölelerden birçoğunun ödemekle yükümlü oldukları mükâtebe bedelinden de bir ödeme yapmadıkları ve vermiş oldukları mahsulleri bu bedele saydıkları belirtiliyor. Edirne vilayetinin gönderdiği yazıda kölelerin yalnızca hububatın yarısını vererek hürleşemeyecekleri; çünkü kölelerin elinden alınan senetlerde “hidmet ifası” ile mükâtebe bedelini ayrı ayrı ödemek zorunda olduklarının belirtildiği ifade edilmektedir. Bu nedenle bundan böyle kölelerin ürettikleri mahsullerden efendilerine hisse vermemeleri, yapacakları bu birikim ile belli bir zaman zarfında ve taksitlerle mükâtebe bedelini ödemeleri ve bu bedeli ödeyinceye kadar da köleliğe devam etmeleri kararlaştırılır.¹⁴⁸

1868 mükâtebesinde yapılan bazı hatalar, kölelerin mükâtebe bedellerini ödeyememelerine sebep olmuş ve köleler bir an önce hür olmak istedikleri için de verdikleri mahsulleri bu bedele saymak gibi mükâtebe kontratına aykırı bir harekette bulunmuşlardı. Dolayısıyla senetlerdeki ifadelerine aykırı hareket etmişler ve bu da 1868 öncesine yeniden ve daha şiddetli bir biçimde dönülerek bölgedeki köle-efendi çatışmasını hızlandırmıştı. Merkezi hükümet bu duruma karşılık kölelerin bundan böyle ürettikleri mahsulden pay vermeyeceklerini ve buradan biriktirdikleri ile bedellerini ödemelerini önermektedir. İşin ilginç olan yönü ise bu kararın beyler nezdinde tepki çekmesi beklenirken çeşitli nasihatler yolu ile kabul görmüş olmasıdır. Buna karşın, Edirne vilayeti kölelerin geçmiş senelerde verdikleri mahsulleri mükâtebe bedeli olarak saydıkları için bu karara rıza göstermediklerini

vilayet merkezinde mükâtebeye bağlanan kölelerdir. Zeluk 35 yaşında ve kendisine 4.000 kuruş değer biçilmiş olup kızı 3 yaşında ve kendisine 1.000 kuruş değer biçilmiştir. Ayrıca Zeluk’un validesi de 50 yaşına varmış olup bedelsiz olarak azat edilmiştir (BOA, ŞD, 1903/9, Ek 3). Zeluk’un efendisine vermiş oldukları senette ise her iki tarafın da rızasıyla mükâtebe uygulandığı, kendisine ve kızına ayrı ayrı değerler biçildiği, meblağı tamamen ödedikten sonra azat edilecekleri ve bu meblağı ödeyinceye kadar o zamana kadar nasıl hizmet etmişse, efendisine o şekilde hizmet etmeye devam edeceği belirtilmektedir (A.}MKT.UM, 1321/36, Ek 7, 21 Mayıs 1868).

¹⁴⁸ BOA, A.}MKT.UM, 1321/36, 7 Aralık 1873.

belirtmekte ve bunlara kesin bir emir verilmedikçe ikna edilmemelerinin mümkün olmadığı konusunda sadareti uyarmaktadır.¹⁴⁹

1874'ün başına gelindiğinde hükümetin gözünde zorluk çıkaranlar köle sahiplerinden ziyade, köleler olduğu görülür. Edirne Valiliğinden Muhacirin İdaresi'ne gönderilen bir yazıda, Silivri ve Çorlu kazalarında 23 kölenin İstanbul'a getirtilmek istendiği; ancak bunlardan Türbedere kölelerinden olan 14 kişinin zorluk çıkardığı belirtiliyor. Tekfurdağı mutasarrıflığının valiliğe gönderdiği telgrafnamede ise bu kölelerin İstanbul'daki vekillerinin de hapsedildiğini öğreniyoruz. Tutuklanmak istenen bu 14 kölenin kendi aralarında ittifak yaptıkları ve aralarından bir kişiyi bile vermeyeceklerini bildirdikleri anlaşılıyor. Bu kölelerin ele geçirilmesinin zor kullanmaya muhtaç olduğunu belirten mutasarrıflık, buna dair ne yapılması gerektiğini sorduktan bir gün sonra Muhacirin İdaresi cevap olarak bu kölelerin başıbozuk hareketlerinin görmezden gelinemeyeceği ve ileride bu hareketlerinin başkalarına da sirayet edeceği düşüncesinden yola çıkarak bunların zor kullanarak dahi olsa İstanbul'a getirtilmelerini ister. İdarenin cevabından bu kölelerin beyleri tarafından "ehl-i fesaddan" oldukları gerekçesiyle şikâyet edilmiş oldukları ve bunun üzerine 23 kölenin Trablusgarp'taki Fizan'a sürgünlerinin kararlaştırıldığı anlaşılıyor. Bir hafta sonra Edirne'ye gönderilen yazıda ise bunların toplu olarak değil, tek tek tutuklanmaları gerektiği ifade edilir.¹⁵⁰ Asayiş tehdit eden grupların daha ziyade kölelerden oluştuğu izlenimini veren bu belgelerin odak noktası ileriki aylarda bütünüyle değişecek ve silahlanarak bir araya gelen ve kölelerinin zorla itaatini sağlamaya çalışan Çerkes beyleri hükümetin hedef tahtasına oturacaktı.

3.2 Başarılı Bir Mükâtebe Örneği: "Kordon"¹⁵¹ veya Silivri Usulü

¹⁴⁹ BOA, A.}MKT.UM, 1321/36, 7 Aralık 1873.

¹⁵⁰ BOA, A.}MKT.UM, 1307/34, 16 Ocak 1874.

¹⁵¹ Döneme ait resmi belgelerde Silivri'de uygulanan mükâtebe usulüne atıf yapılırken, "Kordon hârici" ve "Kordon dâhili" gibi ifadeler kullanılır. Kordon, Silivri-Çatalca-Çekmece üçgeni arasındaki bölgeyi ifade etmektedir.

1874 Mart’ında Silivri’deki yerel hükümet ve Çerkes beyleri tarafından gerçekleştirilen bir girişim, muhacirler arasında yıllardır süren köle-efendi çatışmasının nihayete erdirilmesi noktasında en başarılı mükâtebe usulünü meydana getirecekti. Bâb-ı Zabtiye’nin oluşturduğu bir komisyon ile beyler arasında yapılan bir uzlaşma sonucunda,¹⁵² 1868 mükâtebesi geçersiz sayılmış ve kölelere ayrıldıkları sınıflara göre değerler verilip ödeyecekleri mükâtebe bedellerinin azami olarak kaç takside bağlanacağı belirlenmişti.¹⁵³ Köleler yaşlarına ve medeni durumlarına göre sınıflara ayrılıp ödeyecekleri mükâtebe bedelleri belirlenmiş ve “mekadir-i bedelât-ı mükâtabe” adı altında aşağıdaki gibi tablolastırılmıştı:

Tablo 1
Silivri Usulünde Belirlenen Mükâtebe Bedelleri (Kuruş)

	Evli erkek	Bekar erkek	Evli kadın	Bekar kadın
4 – 10 yaş arası	...	840	...	1.200
11 – 20 yaş arası	2.000	2.500	2.400	4.000
21 – 30 yaş arası	1.500	2.000	2.100	2.500
31 – 40 yaş arası	720	960	1.200	1.800
41 – 50 yaş arası	600	720	720	960

Kaynak: BOA, A.}MKT.UM, 1319/85

Tabloda görüldüğü üzere 4 yaşından küçük olanlar ile 50 yaşından büyük olanlar otomatik olarak hür addedilmişti. 1868 mükâtebesi ile kıyaslandığında azami bedellerin yarı yarıya veya üçte bir oranında düşürüldüğü görülmektedir. Örneğin önceki usulde genelde genç erkeklere 5.000 ve genç kadınlara 6.000 kuruş değer biçilirken, bu sayı sırasıyla 2.500

¹⁵² Bu beylerin Yapağçe köyünden olduğu belirtilmektedir.

¹⁵³ BOA, A.}MKT.UM, 1319/85, 11 Mart 1874. 1868’de yapılan mükâtebede köleler sınıflara ayrılmamış ve ödeme konusunda herhangi bir taksitlendirme yapılmamıştı. Başka bir ifadeyle bedelin ödenme süresi, taksitlendirme ve hangi sınıfın ne kadar bedel ödeyeceği kesin bir biçimde belirlenmemiş olup mükâtebeyi gerçekleştiren komisyonun iniyasitfine bırakılmıştı. Bu durum da komisyon üyelerini, kölelere ait birçok hususiyeti hesaba katarak değer biçmesini ve dolayısıyla esnek olmalarını sağlamıştı.

ve 4.000'e kadar düşürülmüştü. Ne var ki burada esas farklı olan kölelerin evli olup olmadıklarına göre ayrılmasıdır. Buradaki mantık, evli olan kölenin ailesinden ayırlamayacağı için tek başına satılamaması ve bu yüzden düşük bir bedelde tutulmasıydı.

Kölelere verilen değerlerde belirlenen asgari tutara baktığımızda ise tam tersine bir artış görmekteyiz: Önceki mükâtebede 10 yaşın altında olan kölelere genelde 500-1.000 kuruş arası fiyat verilirken, burada bu sayı 840-1.200 kuruşa yükselmişti. Diğer bir dikkat çeken durum ise 40 yaş üstü olan kölelerin bedellerindeki dramatik düşüştü. 1868'de 40 yaş üstüne verilen bedeller genelde 3.000-4.000 arasında değişirken, bu kez 600-960 arasına kadar gerilemişti.

Kölelerden bu bedelleri ödeyenler hemen hür olacak, diğerleri ise mali durum ve kazançlarına göre bir seneden beş seneye kadar takside bağlanacak ve bedellerinin tamamını ödeyinceye kadar köle olarak kalmaya devam edeceklerdi. Bu süre zarfında kölelerin ürettikleri mahsullerin yarısını efendilerine vermeye devam edip etmeyecekleri ise metinden anlaşılamamaktadır. Her kölenin ödeme mühleti tek tek senetlerde belirtilecek, ödenen ve ödenecek miktarlar hükümet nezdinde de ayrıca kaydedilecekti. Çerkes beyleriyle birlikte Silivri'deki köleler de bu şartları kabul etmişlerdi.¹⁵⁴

Silivri'nin Yapağıçe ve Ali Paşa köylerinde gerçekleşen bu uygulama çeşitli senetler üzerinden de örneklendirilebilir: Örneğin, Ali Paşa köyünden Abdullah Ağa ile köleleri Kadri, eşi Ayşe ve kızları Esmâ arasında gerçekleştirilen mükâtebeye göre, evli, 40 yaşında ve dolayısıyla 4. sınıfa giren Kadri ile 2. sınıfa giren 15 yaşındaki kızı Esmâ'ya 1.200 kuruş değer biçilmiş; yaşı 52 olan eşi Ayşe ise sınıf dışında kaldığı için bedel ödemeksizin hür sayılmıştı.¹⁵⁵ Başka bir senet ise aşağıdaki gibi tablolştırılmıştır:

¹⁵⁴ BOA, A.}MKT.UM, 1319/85. Bir sonraki kısımda ele alacağımız Tekfurdağı mutasarrıfının yazdıklarına bakıldığında, mükâtebeye bağlanan kölelerin başka bir yere nakledileceği de alınan kararlar arasında görünür (A.}MKT.UM, 1319/85). 7 Şubat 1880 tarihli bir belgede, Yapağıçe köyünden İsmail'in 245 dönüm olan arazisinin 85 dönümü kölelerine ait olduğu ve bu arazilerin de yapılan mükâtebe sırasında ödenecek bedele sayıldığı anlatılır (*Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, İstanbul 2012, s. 109-116; İ.ŞD, 49/2745). Öyle anlaşıyor ki, terk ettikleri toprakları bedel olarak ödeyen kölelere hükümet tarafından başka yerlerde boş araziler verilmiş ve oralarda iskân olunmuşlardır. Köle ile efendi arasında meydana getirilen bu coğrafi mesafe, aynı zamanda kölelere mahsullerinin yarısını verme yükümlülüğünden de kurtarmış olabilir.

¹⁵⁵ BOA, A.}MKT.UM, 1333/42, 26 Mart 1874.

Tablo 2
Silivri Usulünden Bir Mükâtebe Senedine Ait Veriler

	Aded	Yaş	Sınıf	Mükatebe bedeli (<i>kuruş</i>)
Ahmed (...)	1	35	4	720
Zevcesi Hafize ¹⁵⁶	1	42	5	...
Kızı Esmâ	1	7	1	1.200
Diğer kızı Fatıma	1	4	1	1.200

Kaynak: BOA, A.}MKT.UM, 1333/42

Toplamda 3.120 kuruş bedele bağlanan Ahmed ile ailesi bu bedeli taksit ile ödeyeceklerdi. Senetten iki hafta sonra Ahmed'in bu paranın tamamını ödediği görülür. Hissesine düşen 12 dönüm tarlasının 8 dönümünü birine ve 4 dönümünü de bir başkasına satan Ahmed, bu parayla istenen meblağı ödeyebilmişti.¹⁵⁷

Görüldüğü üzere, bu sefer yapılan mükâtebede verilen değerler kesin kıstaslara bağlanmış ve kölelerin bedelleri yaş grupları ve medeni durumlarına göre hükümet tarafından belirlenip köle sahipleri tarafından da kabul edilmişti. 4 yaş altı ve 50 yaş üstüne bir değer biçilmemesi, Osmanlıların kendilerine yabancı olan bu sisteme yönelik kültürel bir tepki olarak da düşünülebilir. Yapılacak taksitlendirme de belirli bir sınırlamaya tâbi tutulmuştu. Hatırlanacağı üzere, önceki mükâtebede verilen değerleri fazla bulmuş olan ve sonuç olarak da bunun köle-efendi çatışmasını artırdığını gören hükümet, ödenecek bedelleri ciddi anlamda düşürme yoluna gitmişti. Belirlenen bu yeni usul köle-efendi çatışması bakımından diğer sorunlu yerlerde de uygulanmak istenecek ve tablodaki değerler, sorunun yaşandığı diğer vilayetlerdeki mükâtebe komisyonlarına gönderilecekti. Ne var ki dayatılmak istenen bu yeni usule direnenler de ortaya çıkacaktı.

¹⁵⁶ Sınıflardan birine dahil olmasına rağmen, kendisine neden bir değer biçilmediği açıklanmamaktadır.

¹⁵⁷ BOA, A.}MKT.UM, 1333/42.

3.3 Yeni Usule Gösterilen Direniş: Türbedere Örneği

Tekfurdağı mutasarrıfı Ahmed Fehim'in Edirne Valiliğine gönderdiği 1 Nisan 1874 tarihli telgrafnameden, hükümet yetkililerinin Silivri'de uygulanan yeni usulü vakit kaybetmeden başka bölgeler için de uygulamaya başladığı öğrenilmektedir. Bu usulün Türbedere gibi köle-efendi çatışmasının olduğu bölgelerde de uygulanmasının hükümetin isteği olduğunu belirten Tekfurdağı mutasarrıfı, bu amaçla Türbedere köyüne giderek bu usulün muhacirlere anlatıldığı bilgisini verir. Bölgedeki kölelerin tamamen uygun bulmasına ve çoğunun mükâtebe bedelini hemen ödeyecekleri “reviş-i hâllerinden” anlaşılmış olmasına rağmen, muhtemelen belirlenen bedelleri düşük gören köle sahipleri bu usule itiraz etmiş ve ellerinde bir önceki mükâtebeye dair senetler olduğunu belirtmişlerdi. Mutasarrıf bunun üzerine yeni bir usul önerir. Kölelerin tasarrufu altında bulunan arazilerin yarısını toprak ve diğer yarısını da nakit olarak köle sahiplerine ödemesi şeklindeki bu öneri beyler tarafından da uygun bulunur. İki grubun her halükarda bir arada yaşamasının mümkün olmadığı düşünülen mutasarrıfa göre, böylelikle iki taraf hakkında adalet gözetilmiş olacaktı. Eğer önerisi uygun görülürse, kölelerin bulundukları yerden başka bir yerde (tercihen Türbedere köyü ile Çorlu kaza merkezi arasında kalan Velimeşe'de) iskân edilmeleri ve karşılıksız olarak kendilerine yeterli miktar arazi verilmesi sağlanacak ve beylere verilen arazinin tahmin edilen bedeli hesaplanarak geri kalan mükâtebe bedeli ise seneden seneye kölelerden nakit olarak alınıp beylere verilecekti. Tekfurdağı mutasarrıfı, önerdiği bu usulün değil de Yapağıçe usulünün kabul edilmesi durumunda bunun âdil olmayacağını çünkü iki bölgedeki şartların aynı olmadığını belirtir. Buna göre, Silivri'deki muhacir beylerine devlet tarafından yıllık 40-50 bin kuruş geliri olan “Yapağıçe çiftliği” gibi verimli bir arazi karşılıksız olarak bırakılmış ve bu da beylerin daha düşük bedelleri kabul etmesine olanak sağlamıştı. Ancak Türbedere'deki araziler, Yapağıçe'dekiler ile kıyaslanabilir olmadığı için beylerin hükümetin önerdiği düşük bedelleri kabul etmesi mümkün gözükmemekteydi.¹⁵⁸ Fehim Paşa gönderdiği bu telgrafın

¹⁵⁸ BOA, A.}MKT.UM, 1319/85.

ardından, Edirne Valisi Mehmed Hurşid ile de bizzat görüşmüş ve Yapağıçe'deki usulün Türbedere, Sofular ve Sultanbahçe gibi köylerde uygulanmaması noktasında valiyi ikna etmişti. Bunun üzerine Edirne Valisi, mutasarrıfın yukarıdaki önerilerini de dikkate alarak verilecek kararı merkezi hükümetin inisiyatifine bıraksa da sadaretin cevabında bu öneriler kabul görmemiş ve Silivri'de benimsenen usulün diğer sorunlu bölgelerde de uygulanmasında ısrar edilmişti.¹⁵⁹

Sonraki aylarda bu konuya dair gönderilen şikâyetlerin devamlılığına bakılırsa, hükümetin Tekfurdağı mutasarrıfının önerilerini kabul etmediği ve Silivri'deki usulün diğer sorunlu bölgelerde de uygulanmasını istediği anlaşıyor. 16 Mayıs 1874 tarihinde Türbedere köyünden Taluş (Muhacirin İdaresi'nin notunda Talustan olarak geçiyor) ve Selim'in gönderdiği bir dilekçede kölelerinin mükâtebe bedellerini ödemek istemedikleri, itaatsizlik gösterdikleri ve kendilerinin başka bir geçim vasıtaları olmadığı için mağdur duruma düştükleri ifade ediliyor. 1868 kararından başka bir karara ve Ali Paşa köyünde uygulanan usule razı olmadıklarını bildirirler. Dilekçenin üstündeki Muhacirin İdaresi'nin notunda ise her ne kadar Ali Paşa köyü örneğinin her yerde uygulanamayacağı teslim edilse de kölelerin bir önceki mükâtebedeki fâhiş fiyatları ödeyemeyeceği ve dolayısıyla Ali Paşa köyü emsal tutularak eski usulün yeniden düzenlenip uygulanması gerektiği ifade edilir.¹⁶⁰ Kısacası, Osmanlı hükümeti yeni usulü diğer yerlerde de uygulamaya niyetlenmişse de Çerkes beyleri tarafından bir direnişle karşılaşmıştı. Hükümet bu kararın itirazlar yükselen bölgelerde bütünüyle uygulanmasından vazgeçse de eski kararın da uygulanabilir olduğunu düşünmemekte ve bunun yeni baştan gözden geçirilmesini istemekteydi.

Silivri'deki usulün diğer yerlerde de uygulanmak istenmesi yalnızca Çorlu ve Vize kazalarıyla sınırlı kalmamıştı. 1 Temmuz 1874 tarihinde Muhacirin İdaresi'nin sadarete gönderdiği bir yazıda, İzmir sancağında kölelikten kurtulmak isteyenlerin varlığından bahsedilmekte ve Ali Paşa köyündeki usulde belirlenen fiyatlar “hadd-i i'tidal görüldüğü” için İzmir sancağında da şikâyet gelen yerlerde bu usulün uygulanması istenmekteydi.¹⁶¹

¹⁵⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 476/7, 22 Nisan 1874.

¹⁶⁰ BOA, A.}MKT.UM, 1333/42, 11 Haziran 1874.

¹⁶¹ BOA, A.}MKT.UM, 1336/60. İzmir sancağının bu tarihlerden sonra bir daha gündeme gelmediği görülür. Bu da Silivri'deki usulün burada başarılı bir şekilde uygulandığını düşündürmektedir.

Hükümet yeni usulün başarılı olduğunu görmüş olacak ki, bunu köle-efendi çatışmasının olduğu her yerde uygulamaya çalışmış ve muhacirler arasındaki kölelik meselesine böylelikle bir son verileceğine inanmıştı.

3.4 Asayişsizliğin Doruk Noktası: Türbedere Hadisesi

Önceki aylarda İzmid ve Canik sancaklarında görülen Çerkes beyleri arasındaki ittifaklar, 1874 Temmuz’undan itibaren Rumeli taşrasında da ortaya çıkacak ve merkezi hükümeti ciddi anlamda kaygılandırmaya başlayacaktı. Çerkes beyleri bedellerini ödeyemeyen ve aynı zamanda geleneklerinin bir gereği olarak ödemek zorunda oldukları mahsullerden bir pay vermeyen kölelere karşı hükümetten yardım beklemişse de kölelerin itaatlerini sağlamak noktasında bir karşılık bulamamış, aksine Osmanlı hükümeti daha önceden yapılan mükâtebe uygulamasını geçersiz kılarak kölelere çok daha düşük bedeller biçen yeni bir usulü dayatmak istemişti. Köle sahipleri bu durum karşısında yalnızca Rumeli’deki değil, Anadolu’daki beyleri de yanlarına çekmeye çalışarak kölelerini itaate zorlamayı ve hükümete de kendi lehlerine bir karar aldırılmayı amaçlamaktaydı.

21 Temmuz 1874 tarihinde Rusçuk’tan sadarete gönderilen telgrafnamede, Hayrabolu kazasındaki Mandıra köyünü¹⁶² basıp oradaki köleleri yağma etmek amacıyla ittifak yapan Çerkes beylerinden dört kişinin Şumnu kazasına gelip orada bulunan muhacirleri de yanlarına çekmeye çalıştıkları, bunun üzerine bölgedeki muhacirlerin bu kışkırtmalardan sakındırılması için gerekli önlemlerin alındığı ve bölgedeki beylerin uyarıldığı ifade edilmektedir. Bu uyarılar işe yaramamış olacak ki, Rusçuk mutasarrıfı Şumnu kazasından 40-50 kadar muhacir beyinin Edirne vilayetine geçtikleri haberini vilayet merkezine iletir. Edirne Valisinin 1.000 kadar muhacir atlısının Çalıkavak köyünden geçip Edirne’ye gelmekte oldukları söylentisi kendisinden sorması üzerine bunların kendi bölgelerinden geçmediklerini ancak her ihtimale karşı gereken tedbirlerin alıp alaybeyini

¹⁶² Köle itaatsizliklerinin ilk defa ortaya çıktığı yer olan Mandıra köyünün hedef olarak seçilmesinin temel sebebi, burada ciddi bir köle direnişi olduğu ve beylerin ilk önce bu grubu sindirmek istemesi olmalıdır.

Şumnu kazasına gönderdiğini belirtir.¹⁶³ Çerkes beyleri yalnızca Tekfurdağı civarından değil, muhacir yoğunluklu başka bölgelerden de taraftar toplamayı ve bunu yaparak sadece kölelerini sindirmeyi değil, Osmanlı hükümetine de bir mesaj vermeyi amaçlamaktaydı. Muhacirlerin yek vücut olduğu ve devletin hassas noktası olan asayişin tehdit edildiği bir ortamda, hükümetin kendi şartlarına razı geleceklerini hesaplamışlardı. Kendilerine katılan diğer muhacir beyleri ise isyan eden veya isyan etme potansiyeli olan kölelerine karşı bu ittifaka katılmayı çıkarlarına uygun görmüşlerdi. Tuna'dan gelen muhacir beylerini de yanlarına katan Tekfurdağı'ndaki Çerkes beyleri, bir sene önce Mandıra'da gerçekleşen "akd-i ittifak"ın meyvelerini vermeye başladığını görmüşlerdi.

Edirne Valisi Mehmed Hurşid 28 Temmuz'da sadarete gönderdiği telgrafnamede Çerkes beylerinin asıl amacının köleleri telef etmek olduğunu belirterek bu beylerin lideri olan Mandıralı Giranduk Bey ve yandaşlarının Edirne'de tutuklandıklarını haber vermektedir.¹⁶⁴ İki gün sonra sadaretin bu konuda ne gibi önlemler alındığına yönelik sorusu üzerine ise daha ayrıntılı bilgiler verir. "Süvari-i Asâkir-i Şâhâne kaimakamı" Ali Bey maiyetinde olan altı bölüğün Türbedere'ye gönderilerek görüşülen muhacir beylerinin devlete karşı bir isyan halinde olmadığı ve itaatsizlik eden kölelerine karşı bir araya geldiklerini söyledikleri belirtilir. Mandıra köyünden Giranduk Bey'in oğlu Mehmed Bey, Mustafa Ağa, Türbedereli Selim Bey, Bekir Bey ve İlyas Efendi tren ile vilayete getirtilir. Vilayet yönetimi bunlardan dağılmalarını ve silahlarını bırakmalarını ister. Çerkes beylerinin esas amacının kölelerini zorla itaat ettirmek olduğunu ifade eden Edirne Valisi, aynı zamanda gerek Ali Bey'den ve gerekse Çorlu kaymakamından aldığı telgraflara nazaran köle sahiplerinin Anadolu'da bulunan muhacirlerle de iletişim ve işbirliği içinde olduğunu haber verir. Köle sahipleri ya kölelerinin itaat ettirilmelerini ya da önceki mükâtebenin geçerli sayılmasını istemekteydi. Edirne Valisi bunlar şimdilik dağıtılsa da yeniden bir araya geleceklerine dikkat çekmekteydi. İsyân içinde olanlar tutuklanıp sürülmedikçe ve yine âsilik ve hırsızlıklarıyla bilinen Türbedere, Sultanbahçe ve Sofular'daki yaklaşık 50 köle hanesi de yerinden edilip üçer beşer hane olarak uygun köylere dağıtılmadıkça bu sorunun

¹⁶³ BOA, A.}MKT.UM, 1338/17.

¹⁶⁴ BOA, A.}MKT.UM, 1340/84.

çözölemeyeceğini belirten vali, bizzat Çorlu ve Türbedere'ye gitmekte olduğunu merkeze bildirir. Sadaret ise silahlı beylerden diretenlerin tutuklanıp sorgulanmasını ve gerekirse sürölerek topluluklarının dağıtılmalarını emreder.¹⁶⁵

Asayışı günden güne tehdit eden silahlı Çerkes beyleri karşısında, Edirne Valisi zor kullanmaktan başka bir yol önerememektedir. Ancak Edirne Valisinin önerdiği tedbirler köle sahipleri ile sınırlı kalmaz, köleleri de içerir. Kölelerin bir aradalığını bir tehdit olarak gören vali, bunların birbirlerinden ayrılarak farklı farklı köylere dağıtılması gerektiğini savunur.

Sadaretin yerel hükümetin zor kullanmasını onaylayan kararının ertesi günü Edirne Valisinin gönderdiği yazıdan, Çerkes beylerinin kölelerini zorla itaat ettirecekleri ve hükümetin kendilerine karşı zor kullanması durumunda ise aynı şekilde karşılık vereceklerini bildirdikleri anlaşılıyor.¹⁶⁶ Çerkes beylerinin bu tehdidi hükümeti caydırmamış; aksine daha sert bir şekilde zor kullanmaya yöneltmişti. Alaybeyi Ali Paşa, iki gün sonra dört bölük eşliğinde Türbedere'ye gönderilir. Sadareten kendisine “işin sür'atle bitirilmesi” konusunda emir verilen Edirne Valisi de aynı gün Çorlu'dan Türbedere'ye hareket eder.¹⁶⁷ İşin bir an evvel bitirilmesi, toplanan beylerin dağıtılması, önyak olanların sorgulanması yönündeki talimatlarını yineleyen sadaret, ayrıca mükâtebe hakkındaki taleplerinin de bildirilmesini istemekteydi.¹⁶⁸ Edirne Valisinin üç gün sonra Çorlu'dan gönderdiği telgrafname, beylerin dağıtılarak emniyetin sağlandığı ve Türbedere, Sofular ve Sultanbahçe'deki köle gruplarının da ayrı ayrı yerlere nakledikleri haberini verir.¹⁶⁹

¹⁶⁵ BOA, A.}MKT.UM, 1340/39, 4 Ağustos 1874.

¹⁶⁶ BOA, A.}MKT.UM, 1340/69, 5 Ağustos 1874. Köle ile efendi arasındaki kavganın had safhaya vardığı bu dönemde, Çerkes beylerinin bir yandan kendilerine taraftar toplamaya devam ettikleri anlaşılıyor. Bu hususta İzmid sancağındaki muhacir beyleri de desteklerini aradıkları gruplardan biridir. Ne var ki bu sancaktaki 22 Çerkes beyinin kendilerini davet eden Rumeli'deki beylere verdikleri 5 Ağustos tarihli cevaptan, Türbedere'deki beylerin yaptıklarını uygun görmedikleri ve mükâtebe meselesi için padişahın merhametine müracaat olunmasını tavsiye ettikleri anlaşılmaktadır. Her nasılsa Edirne Valisinin eline geçen beylerin bu cevabı “şayan-ı takdir görünmüş”tür (A.}MKT.UM, 1346/78, 3 Eylül 1874).

¹⁶⁷ BOA, A.}MKT.UM, 1340/86; 1341/8, 8 Ağustos 1874.

¹⁶⁸ BOA, A.}MKT.UM, 1341/9, 9 Ağustos 1874.

¹⁶⁹ BOA, A.}MKT.UM, 1341/77, 12 Ağustos 1874. Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi de Çerkes beyleri ile 300'den fazla köle arasında kanlı çatışmaların olduğu ve hükümetin aldığı tedbirlerle bu kargaşayı başarılı bir şekilde bastırıldığı bilgisini vermekte; daha sonra bu tür çatışmaların ortaya çıkmaması için “icâb-ı şer'isinin icrâsiyle” köleler kendilerini efendilerinden satın alarak kavganın sonlanmış olduğunu ifade etmektedir (*Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi c. XV*, haz. M. Münir Aktepe, Ankara 1993, s. 21).

Türbedere'deki Çerkes beylerinin nasıl dağıtıldığına dair ayrıntıları Edirne'deki İngiliz konsolosluk raporlarından öğreniyoruz. Bu raporlara dayanarak meseleyi aydınlatan Toledano'ya göre, Çorlu'da geniş sayıda köle nüfusu özgürlüklerini istemiş; ancak efendileri kendilerini satın almadıkları müddetçe buna karşı çıkıp silahlanmışlardı.¹⁷⁰ Başka bir ifadeyle köle sahipleri ya kölelerin itaatlerini ya da onların mükâtebeye bağlanmalarını istemekteydi. Edirne Valisi, köle sahiplerine merkezin gönderdiği emirleri okumuş ve silahlarını bırakıp hükümetin şartlarını kabul etmelerini istemişti. Toledano'ya göre, bu şartlar Meclis-i Vâlâ'nın¹⁷¹ 1867 yılındaki mazbatası ile uyumluydu. Buna göre, köleler azat edilecek ve efendilere de kölelerin önceden ekip biçtiği topraklar verilecekti. Ordunun saldıracağı tehditi karşısında köle sahipleri teslim olmuş ve hükümetin arabuluculuğunu kabul etmişlerdi. Sonuç olarak köleler azat edilmiş ve yerlerinden “250 araba” ile kaldırılarak vilayetin farklı bölgelerine her köye bir köle ailesi düşecek şekilde yerleştirilmişlerdi. Sonuç olarak köle sahiplerinin ise %90'ı tutuklanmıştı. Toledano burada ayrıca bir kafa karışıklığından söz etmektedir: Edirne'deki İngiliz konsolos vekilinin ilk raporuna göre, köleler herhangi bir bedel ödemeyecek iken, ikinci raporda kölelerin ödeyeceği bedelleri özel bir komisyonun belirleyeceği yazılmaktadır. Toledano bu karışıklığı, konsolos vekilinin 1867'deki karardan, yani hükümetin genel politikasından habersiz olmasına bağlamaktadır.¹⁷²

Toledano'nun yukarıda aktarılan anlatısındaki bazı yanlışlıkları değerlendirmeden önce Hakan Erdem'in de bu konuda yazdıklarına değinmek gerekir. Toledano gibi bu konuyu İngiliz konsolosluk raporlarına göre aktaran Erdem'e göre de köle sahipleri kendilerini satın almadıkları, yani mükâtebe uygulanmadığı müddetçe kölelerinin özgürlüklerine karşı çıkmışlardı. Buna göre, efendiler gerçekten de mükâtebeyi ister gözüdürken, köleler ise tam tersine bedel ödemeyi reddetmekteydi. Bu noktadan sonra Toledano'dan ayrılan Erdem'e göre, Osmanlı hükümetinin bu şartlarda kendi mirî topraklarını köle sahiplerine bedel olarak önererek sorunu çözmesi beklenirken, tam tersine ordu kuvvetlerini toplayıp beylerin

¹⁷⁰ Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 172.

¹⁷¹ Bir önceki bölümde belirtildiği üzere, Toledano hatalı bir biçimde bu kararların Meclis-i Vükelâ'ya ait olduğunu yazmaktadır.

¹⁷² Toledano, *a.g.e.*, s. 172.

rızalarını hiçe sayarak kendi şartlarını dayatmaya girişmişti. Bu şartlara göre, köleler bedel ödemeksizin azat olacak ve efendiler de 1867 kararından farklı olarak o zamana kadar köleleri ile birlikte ortak tuttıkları toprakları elde edeceklerdi. Başka bir ifadeyle 1867 kararında boş devlet arazileri mükâtebe bedeli olarak verilecekken, bu kez esasında yine beylere ait olan toprakların bedel olarak ödenmesi öngörülmüştü.¹⁷³ Erdem, son olarak kölelerin tasarrufu altında bulunan toprakların yanı sıra, ikinci rapora nazaran ayrıca bir bedel de ödeyeceklerini ifade etmektedir.¹⁷⁴

Toledano ile Erdem'in anlatıları farklılıklar içerse de temelde aynı hataya dayanmaktadır: Her iki araştırmacı da kölelerin mükâtebeyi istemedikleri sonucuna varır. Esasında kölelerin kabul etmedikleri, 1868'de belirlenmiş olan ve yüksek bedeller içeren mükâtebe değerleridir. Başka bir ifadeyle, Silivri'de uygulanan yeni mükâtebe usulünü kabul etmekte ve daha düşük bir bedel ödemeye razı olmaktaydılar. Aynı şekilde Osmanlı hükümetinin köle sahiplerine dayatmak istediği önceki mükâtebenin geçersiz kılınması ve yeni usulü kabul etmeleri idi. Toledano'nun köle sahiplerinin yeni bir mükâtebe istediği; ancak kölelerin bunu kabul etmedikleri yönündeki görüşünün yarattığı diğer bir sorun ise hükümetin köle sahiplerinden tam olarak ne istediğinin yanıtsız kalmasıdır. Hem hükümetin hem de köle sahiplerinin mükâtebeyi istemeleri durumunda, köle sahiplerine hükümetin talimatlarının neden zorla dayatılmaya çalışıldığının ve üstelik neden birçoğunun tutuklandığının açıklanması gerekir. Köle sahipleri değil de köleler mükâtebeye karşı çıkıyorsa, hükümetin efendilere değil, kölelere karşı bir tavır alması beklenirdi. Ne var ki hükümetin şartlarını zorla kabul eden, tutuklanan ve sürülen taraf köleler değil, köle sahipleri olmuştu.

Yukarıda özetlenen her iki yoruma göre, 1867'deki kararın kıstas alındığı belirtilir. Toledano hükümetin bu yeni tavrını 1867'deki kararın bir devamı olarak görürken, Erdem ise hükümetin bu tutumunun 1867'deki karar ile uyumsuzluk gösterdiğini söyleyerek

¹⁷³ Hatırlanacağı üzere, Toledano'nun 1867 kararını yanlış yorumladığı; hükümetin mükâtebe bedeli olarak boş mirî arazileri değil, kölelerin tasarrufu altında bulunan toprakları önerdiği şeklinde yanlış bir sonuca ulaştığını -Erdem'in de yazdıkları dikkate alınarak- belirtilmişti. Bu nedenle Toledano'nun her iki karar arasındaki bu fark ve uyumsuzluğu görememiş olmalıdır.

¹⁷⁴ Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 119-120.

hükümetin kendi kararına uymadığı imasında bulunmakta ve bu uygulamanın “olağandışılığına” vurgu yapmaktadır.¹⁷⁵ Ancak 1867 kararı başından beri uygulanmamış olup devlete ait mirî araziler, bu bölgede hiçbir zaman bedel olarak verilmemişti. Bu nedenle hükümetin 1867’deki kararı aradan geçen 7 sene sonra bile esas almaya devam ettiği düşüncesi doğru değildir.¹⁷⁶ Kölelerin bedel ödemesi için toplanması öngörülen bir komisyon kurulması kararını değerlendiren Toledano, bunu konsolos vekilinin yanlış anlaması ile açıklamaktadır. Ne var ki konsolos vekilinin bu ikinci raporu bir yanlış anlama değil, bir düzeltme olmalıdır. Kölelerin toprağın yanı sıra, nakit olarak da bedel ödemesi gerektiği kararı, Erdem’e göre, başlangıçta mükâtebeyi kabul etmeyen köleler açısından bir mağlubiyetti.¹⁷⁷ Ancak kölelerin başlangıçta karşı çıktığı uygulamanın eski mükâtebe olduğu ve hükümetin de Çerkes beylerini komisyon tarafından yeni bedeller ödemeye razı ettikleri düşünüldüğünde, bunun köleler açısından bir zafer olduğu sonucuna varılacaktır.

Dönemin tanıklarından biri olan Alman şarkiyatçı Andreas David Mordtmann, köle-efendi çatışmalarının asayişi tehdit etme durumunu, bölgedeki Çerkes köylerinden geçen demiryolu hattı üzerinden anlatır. Ona göre, Çerkesköy¹⁷⁸ ve Sinekli¹⁷⁹ köylerinden geçen İstanbul-Edirne hattının Çerkes muhacirlerin yol açtığı karışıklıklar yüzünden tehdit altında olması, demiryolları idaresinin de şikâyetlerine sebep olmuştu. Hükümet bunun üzerine bölgeye bir komisyon göndermiş ve asayişi geçici olarak temin etmişti. Ne var ki daha sonra 500’ü aşkın isyancı Çerkes beyi tekrar toplanarak kölelerini silah zoruyla geri almak istemiş; köleler de aynı şekilde savaşımaya karar vermişlerdi. Her iki taraf da Çorlu’daki Türbedere¹⁸⁰ köyünde, demiryolunun kenarında karşı karşıya gelmiş ve bunun üzerine hükümet Çorlu’ya beş tabur asker göndermişti. Yapılan operasyon hakkında bilgi edinemediğini belirten

¹⁷⁵ Erdem, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁷⁶ Bu noktada kısa bir açıklama yapmak gerekmektedir: 1867 kararının geçersizliğine yönelik tespitimiz -en azından- Tekfurdağı sancağı, Tuna ve Prizren vilayetleri için geçerlidir. Diğer vilayetlerde -beylere verilecek boş devlet araziler bulunması durumunda- bu karar pratiğe dökülmüş olabilir.

¹⁷⁷ Erdem, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁷⁸ Günümüzde Tekirdağ’ının bir ilçesi olan Çerkezköy, o dönemde Türbedere köyünü içinde barındırırdı.

¹⁷⁹ Günümüzde Silivri’ye bağlı olan bir köy.

¹⁸⁰ Metnin orijinalinde “Türbe Dere” olarak geçmesine rağmen, çeviride -hatalı olarak- “Türbe deresi” olarak adlandırılmıştır (Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen I*, Leipzig 1878, s. 19; *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. Gertraude Habermann-Songu, İstanbul 2023, s. 246).

Mordtmann, bir Türk gazetesinde çıkan habere göre, köle ailelerinin geçici olarak Çorlu'ya yerleştirildiği haberini verir.¹⁸¹

Türbedere'de yaşananlar, Mordtmann'ın anlatmış olduğu tek vaka değildir. 1874 yılının sonlarına doğru Edirne vilayetinin kuzeydoğusunda Karinâbâd kazasında¹⁸² yaşanan bir olaydan daha bahseder. Muhacirler arasındaki kölelik mevzusunun müzakere edildiği bir sırada, 20 zabtiye ile Karinâbâd'ta bulunan "Toğruklu" adında bir Çerkes köyüne tutuklama yapmak üzere giden bir teğmen, taburuyla birlikte kovulmuş ve ömür boyu sakat kalacak bir şekilde ağır yaralanmıştı. Kölelerini serbest bırakmayacaklarını ve kuvvete kuvvetle karşılık vereceklerini ifade eden Çerkes beyleri, Rumeli'nin her tarafından gelerek Toğruklu'da toplanmış, süvarilerin kendilerini kovalaması sonucunda "Mandra'ya" çekilmiş ve asayiş tehdit ederek yerli ahaliye zarar veren birçok harekette bulunmuşlardı.¹⁸³

Mordtmann'ın asayiş tehdit eden Çerkes grupları bahsinde bölgedeki demiryollarına yer ayırması oldukça önemlidir. Gerçekten de Türbedere köyü, hem İstanbul-Edirne karayolu güzergâhında önemli bir geçit yeridir¹⁸⁴ hem de Edirne-İstanbul demiryolu hattının istasyonlarından birini barındırır.¹⁸⁵ İstanbul'u, eski başkent Edirne'ye ve oradan da Doğu Avrupa'ya bağlayan güzergahta kölelik meselesinden dolayı ortaya çıkacak olan kargaşanın oldukça olumsuz bir imaj yaratacağının farkında olan Osmanlı hükümeti, Türbedere olayında sert bir tavır takınır. Diğer bir ifadeyle, bu bölgedeki köle-efendi çatışmasının nihayete erdirilmesi, imparatorluğun başka herhangi bir yerinde ortaya çıkan çatışmaların önlenmesinden daha zaruriydi.

¹⁸¹ Mordtmann'ın anlattığı bu olayın, 1874'te Türbedere'de yaşananlarla aynı olması yüksek ihtimaldir. Yine de burada yapılan tarihlendirme hatalı gözükmemektedir. Mordtmann bu olayın 1876 Şubat'ından sonra olduğunu ifade etse de bu tarihte bölgedeki Çerkes köle-efendi büyük ölçüde sonlanmıştır. Ayrıca arşiv belgeleri bu olayın Ağustos ayında meydana geldiği hususunda ittifak halindedir (Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, s. 246).

¹⁸² Günümüzde Bulgaristan'ın doğusunda bulunan Karnobat şehrine denk gelir.

¹⁸³ Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, s. 247. "Toğruklu" ismi daha sonra Çerkes beyleri hakkında yapılacak sorgulamalarda da karşımıza çıkar. Ancak bu sorgulamalarda beylerin toplandıkları Toğruklu köyünün, Edirne'ye tâbi Kızılağaç kazasında olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında beylerin daha sonra Toğruklu'dan Hayrabolu kazasındaki Mandıra'ya geçiş yaptığı düşünülürse, bahsi geçen olayın çok daha uzak bir yerde olan Karinâbâd'ta geçmiş olmasının mümkün olmadığı görülür (BOA, İ.DA, 15/603).

¹⁸⁴ Kaya Göktepe, "Türkiye Trakya'sında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 16, no. 2, s. 113.

¹⁸⁵ Civardaki kazaları demiryolu istasyonlarına bağlama, yani şose yollar ile ulaşımı kolaylaştıрма politikasının bir sonucu olarak kuzeyde bulunan Vize kazası da Türbedere köyüne bağlanmak istenir (BOA, A.} MKT.MHM, 463/15, Ek 3; ŞD, 1908/45; ŞD, 682/17).

3.5 Kölelerin İskân Süreci ve Köle Sahipleri ile Yapılan Mükâtebe Görüşmeleri

Çerkes beyleri dağıtıldıktan sonra sancak merkezine dönen Edirne Valisi Mehmed Hurşid, kölelerin “üçer beşer” dağıtılması kararının yaratacağı birtakım sorunlardan endişelenen sadarete kölelerin içinde oldukça “şerîr ve edebsiz”, hırsızlıktan kendilerini alamaz insanlar olduğunu, bu kölelerin bir arada olmalarının ve mükâtebeyeye bağlansalar bile beyleri ile komşuluk etmelerinin doğru olmayacağını yazar. Ona göre, toplam 50 hane olan bölgedeki köle aileleri münasip görülen köylerde yerel halkla karışmış bir şekilde iskân edilmeli ve hazine tarafından kendilerine para verilmemeli; ancak Filibe ve Edirne sancaklarında iskân edecekleri yerlerde kendilerine yeterli miktarda arazi bağışlanmalıydı. Bu kölelerin 25 hanesinin Edirne’ye ve diğer 25’inin de Filibe’ye iskân ettirilmesi uygun olurdu. Kölelerin de bu nakil işleminden memnun olduklarını belirten Edirne Valisinin verdiği bilgiye göre, öncelikle Türbedere’deki köleler ve ardından Sofular ve Sultanbahçe’dekiler vilayet merkezine nakledilmişlerdi.¹⁸⁶

Köle ailelerinin köylere ayrı ayrı nakledilmelerini asayiş açısından gerekli gören Edirne Valisini meşgul eden diğer bir sorun ise bir kısmı tutuklanan ve diğer kısmı da mükâtebe kararını bekleyen muhacir beylerinin devam eden hareketliliği idi. Bu konuya dair Edirne vilayeti merkezinden sadarete gönderdiği telgrafta, Türbedere’de dağıtılmış olan beylerin bir kısmının Mandıra’ya geçip tutuklanan beylerin akıbetini beklemeye başladıkları bildirilmekteydi. Edirne’de tutuklanan beyler ile Mandıra’da bulunanlar tarafından vekil olarak tayin edilen dört kişi ile beraber mükâtebe konusunu sonraki gün başlayacaklarını bildiren Edirne Valisi, böylelikle Mandıra’da bulunan beylerin yerlerine geri dönmelerinin sağlanmış olacağını belirtmekteydi. Bu arada köleler de iskân edecekleri yeni köylere yönlendirilmiş ve kendilerine yeterli miktar boş arazi gösterilmişti.¹⁸⁷

Türbedere’de dağıtılan beylerin başka bir yerde yeniden bir araya gelmesi hükümet tarafından duyulan endişenin devam etmesine sebep olur. Çerkes beylerinin de

¹⁸⁶ BOA, A.}MKT.UM, 1342/59, 17 Ağustos 1874.

¹⁸⁷ BOA, A.}MKT.UM, 1342/51, 21 Ağustos 1874.

dağılmamalarının iki önemli sebebi vardı: Tutuklanan yoldaşlarının durumu ve yapılacak mükâtebede ortaya konulacak şartlar. Yeni bir Türbedere Hadisesi'nin yaşanmasından çekinen Osmanlı hükümeti beylere doğrudan hitap etme gereği duymuştu. 25 Ağustos'ta kaleme alınan bir "buyuruldu"dan anlaşıldığı kadarıyla Hayrabolu kaymakamı, Mandıra'da bir araya gelen beylerin toplanış sebeplerini sormuş ve beyler de göz altında tutulan yoldaşlarına ne yapılacağını ve mükâtebenin koşullarını öğrenmek amacıyla bir arada olduklarını belirtmişti. Bunun üzerine kendilerine mükâtebe meselesinin Edirne'de görüleceği söylenip dağılmaları istenmişse de Çerkes beyleri vilayet merkezine hareket edeceklerini söyleyerek Mandıra'dan ayrılıp Kavaklı köyünde toplanmışlardı. Hem köleler hem de beyler tarafından vekiller gönderilerek vilayet merkezinde Nâib Efendi'nin başkanlığında bir komisyon kurulup mükâtebe meselesine bakıldığını ve iki tarafın da şikâyetine meydan vermeyecek bir karar alınacağını söyleyen sadrazam, arzu etmeleri durumunda içlerinden bazılarının vilayet merkezine gelmesinde bir sakınca olmadığını; ancak Çerkes beylerinin "şurada burada toplanıp gezinme"lerini kınayarak hükümet nazarında bu hareketlerin itaatsizlik sayıldığını bildirir. Yerlerine dönmelerini isteyen sadrazam, dağılmazlarsa güç kullanılacağını belirterek beyleri tehdit eder.¹⁸⁸ Daha sonra Edirne Valisi sadarete beylerden 70-80 kadarının silahlı bir biçimde önce Mandıra'ya ve oradan da Edirne'ye üç dört saat mesafede olan Kavaklı köyüne gittiklerini bildirir. Kendilerinin kimseye zarar vermediklerini ve Edirne'de göz altında tutulanlar serbest bırakılmadıkça bir yere gitmeyeceklerini ifade eden Çerkes beyleri, bir yandan da kendilerine taraftar toplamaya devam eder. Sadaret 3 Eylül'de beylerin bu hareketinin itaatsizlik ve eğer dağılmazlarsa zor kullanılmanın hükümetin görevi olduğunu Edirne Valisine bildirir.¹⁸⁹ İki gün sonra çok daha sert bir dil içeren ve valiliğe gönderilen telgrafta, beylerin yol açtığı bu kargaşanın yerel hükümet tarafından giderilmesi ertelenmesi durumunda, bunun çok daha vahim sonuçlara neden olacağı ve dolayısıyla gereken önlemlerin bir an önce alınmasının gerekliliği ifade edilir.¹⁹⁰

¹⁸⁸ BOA, A.}MKT.UM, 1345/21.

¹⁸⁹ BOA, A.}MKT.UM, 1345/21.

¹⁹⁰ BOA, A.}MKT.UM, 1345/69, 5 Eylül 1874.

Mandıra’da toplanan beylerin toplanma gerekçesi olarak sunduğu Edirne’de göz altında tutulan beylerin akıbeti, bu beyleri esas olarak bir araya getiren neden değildi. Mükâtebe konusunda hükümet ile pazarlığa girişileceğini bilen Çerkes beyleri, masadaki kozlarını güçlü tutmak istiyorlardı. Edirne’ye birkaç saatlik mesafede olan Kavaklı köyünde kalabalık ve silahlı bir biçimde toplanan beylerin bu hareketi, hükümete yönelik açık bir tehditti. Mükâtebe kararının istedikleri şekilde sonuçlanmaması durumunda toplanmaya ve asayiş tehdit etmeye devam edeceklerini imâ eden bu davranış, Türbedere Hadisesi’nde beyleri sindirmeyi başarmış olan hükümeti bu sefer taviz vermeye zorlayacaktı. Başka bir ifadeyle beylerin mükâtebe konusunda tatmin edilemediği sürece bu toplanmaların devam edeceğini anlayan hükümet, Silivri’deki usulü uygulama kararını bir kez daha gözden geçirecekti.

Edirne Valisinin sadarete gönderdiği 29 Ağustos’ta telgrafta, göz altında tutulan beylerin sorgulamalarına daha sonra bakılmak üzere mükâtebe meselesine başlamak için her iki taraftan vekiller getirilip Nâib Efendi’nin başkanlığında Meclis-i İdare’den Müfti Efendi, Divan-ı Temyiz’den Hacı Şakir Efendi ve Meclis-i Temyiz-i Hukuk’tan Şerif Efendi’den oluşan bir komisyon kurulduğu belirtilir. Buna göre, komisyonun birinci toplantısında her iki taraf da mükâtebe şartlarını ve detaylarını kabul etmişse de ikinci toplantıda köle sahiplerinin vekilleri sözlerinden dönüp tutuklanmış olan beylerin tahliyesi gerçekleşmedikçe mükâtebeyi kabul etmeyeceklerini ifade etmişlerdi. Ne var ki bu beylerin tahliye edilmesi durumunda, daha sonra yargılama için bir daha ele geçirilemeyecekleri belirtilerek öncelikle sorgulamaların yapılması ve daha sonra mükâtebe meselesinin konuşulması karara bağlanır.¹⁹¹

Çerkes beylerinin sorgulamalarına dair metne ulaşamadıysa da konunun intikal ettiği yer olan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Muhakemât-ı Cezaiyye Dairesi’nden yazılan 8 Ekim tarihli mazbata oldukça kıymetli bilgiler vermektedir. Edirne Valiliğinden 14 Eylül’de gönderilen yazı, Divan-ı Temyiz-i Vilayet ve sorgu metinleri Muhakemât Dairesi’nde değerlendirilir. Dairenin mazbatasında yaşanan gelişmeler hakkında bir özet verilir: Mandıra köyünü basarak orayı yağma etmeyi amaçlayan Çerkes beyleri, Tuna’da bulunan muhacirleri

¹⁹¹ BOA, A.}MKT.UM, 1345/69.

de kendi isyanlarına dahil etmek istemiş ve yerel hükümet bundan haberdar olup bazı tedbirler almışsa da Tuna tarafından 28 Çerkes beyi Kızılağaç kazasındaki Toğruklu köyüne gelmişti. Bunun üzerine hükümetin bölgeye birlikler sevketmesinin ardından Çerkes beyleri, birtakım sapa yollardan geçerek Mandıra ve Türbedere köylerine gelerek diğer muhacir beyleri ile birleşmişlerdi. 300'ü aşan bu silahlı Çerkes beylerini, hükümet kuvvetleri kuşatmış ve birtakım tedbirler sayesinde “bir güne uygunsuzluk vuku‘a gelmeksizin” beylerden 40 kişiyi tutuklayıp vilayet merkezine göndermişti. Tutuklanan beyler yapılan sorgulamalarda, kölelerinin itaatsizlik gösterdikleri ve kendi geçimlerinin de onların vereceği hizmete bağlı olduğunu, bu kölelerin itaate alınmaları için birkaç sene boyunca hükümete başvurduklarını ve sonuç olarak kölelerin çoğunun mükâtebeye bağlandıklarını belirtirler. Ancak mükatebe bedellerini ödemeyen kölelerin bu tavrı üzerine, Çerkes beyleri kendi aralarında birkaç defa toplanmıştı. Nitekim sorguda Türbedereli Talustan, Hatko Selim ve Mehmed beyler, bir sene önce muhacir beylerini Mandıra köyünde toplamak amacıyla Tuna vilayetine gidip oradaki beyleri kendi topluluklarına davet ettiklerini itiraf ederler. Bunu yapma amaçlarının, kölelerini yağma veya katletmek değil, kölelerini itaate ve başarılı olunmazsa “şer‘-i şerife” davet etmek olduğunu belirtirler. Kölelerin buna uymamaları durumunda ise hükümete başvurmayı amaçlamış olduklarını ifade ederler. Ancak onların bu açıklamasını inandırıcı bulmayan hükümet, İzmid’te bulunan muhacirlerin Rumeli’dekilere gönderdikleri mektuplara dayanarak Çerkes beylerinin esas amacının köleleri “urub yağma etmek” olduğuna inanmaktaydı. Buna ek olarak, Mandıra’da ittifak yapan beylerin kaleme aldıkları “kararname”de 20 Çerkes beyinin ismi ve mührü mevcuttu. Bunlar arasında Mandıralı Hacı Giranduk, Türbedereli Elbuz ve Talustan beyler bulunmakta ve içlerinden “en muhrik ve müfsidi” ulemadan İlyas Efendi sayılmaktaydı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’nin verdiği karara göre, Hacı Giranduk, Elbuz ve Talustan beyler ile İlyas Efendi’nin beşer ve Hatko Selim, Beşmaf, Zekeriya ve Musa beylerin üçer sene müddetle Rodos veya başka bir adada “kalebind” edilmeleri öngörülmüş ve 7 Kasım’da ise bu konuda padişahın iradesi çıkmıştı.¹⁹²

¹⁹² BOA, İ.DA, 15/603; Şen, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü”, s. 181.

Komisyonun mükatebe meselesi hakkındaki görüşleri ise Eylül sonlarına doğru merkezi hükümete gönderilmişti.¹⁹³ Edirne’de bulunan komisyonun mükâtebe meselesi hakkındaki mazbatası ile Edirne Valisinin tahriratı Şura-yı Devlet’te görüşülmüş ve ancak 1875 Şubat’ının sonuna gelindiğinde bir karar alınabilmişti.

Komisyon mazbatası ve Edirne Valisinin yazısına göre, eski mükâtebe geçerli sayılmazsa iki taraf arasındaki kavganın çözülemeyeceği ifade edilir. Buna göre, eğer yeniden mükâtebe yapılırsa, eski mükâtebe sırasında 3 yaşında olan bir kız çocuğunun 9 yaşına varınca değerinin yükseleceği ve bunun da köleleri mağdur edeceği ortadadır. Başka bir ifadeyle, aradan ciddi bir süre geçen eski mükâtebenin geçersiz kılınıp yeni değerler biçilmesi kölelerin aleyhine bir durum ortaya çıkaracaktı. Eğer eski mükâtebe geçerli sayılırsa, mükâtebe tarihinden beri doğan çocuklar yapılan mükâtebeye dahil olacağı için haklarında yeni bir bedel belirlenmeyecekti. Köle sahiplerinin ise geçmişte kararlaştırılmış olan bu bedellere karşı çıkamayacakları açıktı. Bunun yanında, belirlenmiş olan bu bedellerin köleler tarafından çok görülmesi “fesad” sebebi sayılacağı için eski senetlerin düzenlenip yeni bedeller belirlenmesi gereksizdi. Mükâtebe bedeli ise üç şekilde ödenebilirdi: “Peşinen”, “müeccelen” (ertelenmiş olarak) ve “mukassatan” (taksitli olarak). Şayet mükâtebe bedeli zamanında ödenmezse, kadı mükâtebeyi geçersiz saymak yerine birkaç taksit süresinin, yani birkaç yılın geçmesini beklemeliydi. Ancak sonuç olarak kölelerin bedellerini ödememeleri durumunda, eski statülerine geri döneceklerdi. Şura-yı Devlet’in bu görüşü Muhacirin İdaresi’ne sorulmuş; ancak bedellerini ödeyemeyenlerin köleliğe dönüşleri hususunda olumsuz bir cevap alınmıştı. Muhacirin İdaresi’ne göre, köleliğe geri dönüş daha büyük kargaşalara yol açacaktı. Bu nedenle bedelleri ödeme süresinin uzatılması ve bu uzatmanın diğer köleler arasında yayılmaması için saklı tutulması gerekmektedir. Eski mükâtebe tarihinden itibaren yedi sene geçmesine rağmen, bedellerin köleler tarafından ödenememesinin esas sebebini, kölelerin bir yandan mahsullerinin yarısını vermek zorunda olmaları keyfiyetine bağlayan Muhacirin İdaresi, ürettikleri tüm mahsulün kölelerin yanlarında kalmasını ve eğer bu sağlanırsa birkaç sene zarfında bedellerin ödenebileceğini belirtir. Bu nedenle mükâtebeye bağlanan kölelerin mahsullerinin yarısını vermemesini veya

¹⁹³ BOA, A.}MKT.UM, 1372/64.

verecekse de bunun mükâtebe bedeline sayılmasını önerir. Şura-yı Devlet sonuç olarak hem komisyonun mazbatasında yazılanları hem de Muhacirin İdaresi'nin konuya dair bu görüşünü onaylar. Bunun dışında, “Kordon dahilinde” bulunan köleler için uygulanmış olan mükâtebe usulünü, yani Silivri'deki mükâtebe örneğini de sonradan yapılacak olan mükâtebeler için bir örnek oluşturmaya karar verir.¹⁹⁴

Edirne'de kurulan komisyonun önceki mükâtebenin geçersiz kılınmasına karşı çıkıp merkezi hükümetin de bu konudaki fikrini değiştirmeye çalıştığı ve bunda da başarılı olduğu açıktır. İlginç olan ise mükâtebenin geçersiz kılınmasının köle sahiplerinden ziyade kölelerin aleyhine olacağını örnekler vererek açıklanmasıydı. Gerçekten de aradan uzun bir süre geçmiş olup bu süre zarfında birçok köle statülü çocuk doğmuş ve küçük yaşta olan köleler de büyüyüp değerleri artmıştı. Dolayısıyla eski mükâtebenin iptal edilip daha düşük olsa bile yeni bedeller belirlenmesi kölelerin pek de yararına olmayacaktı. Komisyon bu nedenle eski mükâtebenin iptal edilmemesi ve kölelerin de bu bedelleri ödeyebilmesi için onlara kolaylıklar sağlanmasını önerir. Muhacirin İdaresi'nin konuyu “nısf-ı mahsul” meselesine getirmesi ise alınacak kararı öncekilerden farklı kılacaktı. Buna göre, eski mükâtebedeki değerler geçerliliğini korusa da kölelerin ürettikleri mahsulün yarısı kendilerine kalacak ve beylerine bir hisse vermeyeceklerdi. Böylelikle bir yandan eski mükâtebenin geçerliliğini savunan köle sahipleri memnun edilirken, diğer yandan “nısf-ı mahsul” uygulaması kaldırılarak 1868 mükâtebesinde yapılan hata tekrarlanmamış olur. Daha önceden mükâtebeye bağlanmayan köleler için ise Silivri'deki usul uygulanacak ve kölelere daha düşük değerler biçilerek mahsulün yarısını ödemek gibi bir uygulama söz konusu olmayacaktı.

Yaklaşık bir ay sonra, yani 20 Mart 1875 tarihinde Edirne Valisi sadarete gönderdiği telgrafta, bu süre zarfında komisyonun mazbatasına ve kendisinin yazdıklarına bir cevap alamadığını belirtmekte ve kölelerin amaçsızca dolaşıp birbirlerini kışkırtmaya devam ettiklerini söyleyerek köle-efendi çatışmasının arttığına dikkat çekmekteydi.¹⁹⁵ Kölelere

¹⁹⁴ BOA, A.}MKT.UM, 1372/64, 23 Şubat 1875.

¹⁹⁵ BOA, A.}MKT.UM, 1372/64.

yönelik olumsuz söylemin yükseldiği bu dönemde yalnızca köle sahiplerine değil, kölelere de asayiş tehdit eden bir grup gözüyle bakılmaktaydı.

Mükâtebe meselesinin akıbeti Çerkes beylerinin tek endişe kaynağı değildi. Aynı zamanda yöneltile suçlamalara karşı kendilerini savunmaları gerekiyordu. 3 Ekim’de muhacir beylerinden İlyas’ın gönderdiği bir dilekçede, köle ile efendinin birbirlerinden ayrılıp kölelerin uzak köylere dağıtıldığı, beylerden birkaç zatın Rodos adasına sürgün edildiği ve birçoğunun ise Edirne’de göz altında tutulduğu anlatılır. Ayrıca kölelere iskân edildikleri yerlerde devlet tarafından araziler verildiği; ancak bunların efendilerine ödeyecekleri bedelleri olmasına rağmen, geçen süre zarfında bunu ödemedikleri belirtilir. Büyük ölçüde ya sürgünde ya da göz altında tutuldan beylerin ailelerinin geçimlerini sağlayamadığı ve bu aileler çalışıp çabalamaya alışık olmadıkları için tümünün sefil kaldığı anlatılır. Kendisinin de sürgün edilen bir zâtın çocuğu olduğunu belirten İlyas, ailesinin geçimini sağlayamadığını söyleyerek mükâtebe bedellerinin bir an önce kendilerine ödenmesini talep etmektedir.¹⁹⁶ Edirne’de göz altında olan Çerkes beyleri de yapılan suçlamalara karşı kendilerini savunma telaşı içindeydi. 7 Ekim’de Edirne’deki tersanede hapsolunan beylerden 17 kişinin gönderdiği bir mahzarda, 14 aydan beri tersanede tutulup kendilerinin ve çocuklarının perişan bir halde olduğundan yakınan Çerkes beyleri, Mandıra köyündeki köleleri yağmalama tasavvurunda ve Tuna’daki beyleri de yanlarına çekmek maksadında oldukları suçlamalarını red ve başka bölgelerdeki beyler ile aralarında karışıklık çıkarıcı mektuplaşmalarda (*mükâtebât-ı fesâdiyye*) bulundukları suçlamasının da doğru olmadığını ifade ederler.¹⁹⁷ Öyle anlaşıyor ki, mükâtebe bedellerinin ödenmesi bu dönemde beylerin tek kaygısı olmamış ve aynı zamanda asayiş bozmak gibi büyük suçlamalara karşı da kendilerini savunmak durumunda kalmışlardı.

Diğer taraftan farklı köylere dağıtılmış olan kölelerin yaşadığı sorunlar da tamamen çözüme kavuşturulmuş değildi. Yerlerinden kaldırılan kölelerin bu nakil işleminden memnun olduğunu söyleyen Edirne Valisinin aksine, bu durum bazı köleler tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Örneğin muhtemelen 1875’in başlarında Türbedere’deki 23 hane köle halkına

¹⁹⁶ BOA, ŞD, 2884/1.

¹⁹⁷ BOA, ŞD, 2884/19. Edirne’de yapılan sorgularda, Tuna’daki beyleri topluluklarına davet ettiklerini itiraf etmiş olan Çerkes beyleri, bu kez bunu reddetmektedirler.

vekâleten arzuhal gönderen İlyas'ın belirttiğine göre, kendilerinin göçlerinden önce ve sonra hürriyetlerini satın aldıkları ve son yaşanan çatışmalarda taraflardan biri olmadıkları halde, diğer köle haneleri gibi köylerinden başka bir yere nakledilmeleri mağduriyetlerine sebep olmuştur. Kendilerinin ziraatle meşgul ve 10 seneden beri “ormanları açıp tarla yapıp ve hane inşa ederek çalışmakta” olduklarını belirten İlyas, Türbedere'ye geri dönmelerine izin verilmesi veya -bu olmadığı takdirde- boş arazilerin bulunduğu Çorlu kazasındaki Apurtus (?) ve Karamehmed isimli köylerden birinde iskânlarını talep eder. Muhacirin İdaresi eğer bunlar gerçekten olaylara müdahale etmemiş ise boş yere masraf edilmeyip yerlerine geri dönmeleri gerektiğini belirtir.¹⁹⁸ Böylelikle kurulu bir düzen oluşturduklarını belirten bu eski kölelerin taleplerine hükümet de sempati göstermişti. İskan süreçleri tamamlanmış ve tarımsal üretime başlamış muhacirlerin başka yerlere nakledilmesi konusuna oldukça temkinli yaklaşan hükümet için efendileri ile bir sorunu olmadığını belirten kölelerin geri dönme taleplerini reddetmek için bir sebep yoktu.

Geri dönmek isteyenler sadece tarafsız olduklarını söyleyen köleler değildi. Nakledilen bazı köle haneleri, kendilerine arazi verilmediği gerekçesiyle yeniden eski köylerine dönmek istemişlerse de hükümet onların bu gerekçesini inandırıcı bulmamıştı. Bunların geri dönmesinde bir sakınca olup olmadığının sorulduğu Edirne vilayet meclisi, verdiği cevapta, bu köleler Filibe ve Edirne'deki köylere ayrı ayrı yerleştirilmiş olup kendilerine arazi verildiği ve bunların geri dönmek istemesindeki esas sebebin ise tekrar bir arada yaşamak istemeleri olduğunu ifade eder. Yine de içlerinden arazi verilmeyen var ise bu durum ihtiyaten gerekli mahallere bildirilir.¹⁹⁹

Tekfurdağı'ndaki köle-efendi çatışmasına dair resmi belgeler, 1875'in sonlarına doğru büyük azalma gösterirken, 1876'dan itibaren ise tamamen kesilir. Farklı bölgelere dağıtılmış olan kölelerin mükâtebe bedellerini ödeyip ödemedikleri ve göz altında tutulan beylerin akıbetinin ne olduğu sorusu belge eksikliği nedeniyle cevapsız kalır. Belgelerdeki bu eksiklik zarurî olarak sorunun tamamen bertaraf edilmiş olduğu anlamına gelmese de 93 Harbi'ne kadar Tekfurdağı bölgesinde köle-efendi çatışmasına dair herhangi bir şikâyetin

¹⁹⁸ BOA, A.}MKT.UM, 1365/29, 27 Ocak 1875.

¹⁹⁹ BOA, ŞD, 1909/59, 13 Aralık 1875.

görülmemesi, sorunların resmi yazışmalara yansiyacak kadar büyümediğinin bir işareti sayılabilir. Sonuç olarak 1866'dan beri muhacirler arasındaki kölelik meselesinde hükümeti en çok meşgul eden bölge olan Tekfurdağı'nda, köleler büyük ölçüde azat edilmiş ve tekrar tekrar denenen mükâtebe uygulamalarıyla hem beylerin hem de kölelerin şikâyetleri asgarî düzeye indirilmişti. 1868 mükâtebesine bağlanan kölelerin bedel ödeme konusunda işini kolaylaştıracak tedbirler alınmış ve beyler ise eski bedellerin geçerliliği kabul edilerek büyük ölçüde tatmin edilmişti. Yeni yapılacak mükâtebe usullerinde ise Silivri örneği uygulanıp 1868 mükâtebesinde yapılan hataların tekrarlanmaması sağlanmıştı.

3.6 1875 Yılı Sonrasında Diğer Bölgelerde Yaşanan Gelişmeler

Tekfurdağı bölgesi kadar çatışmalı olmasa da ülkenin diğer bölgelerinde de muhacir köleler sorunu tartışılmaya devam etmişti. Hükümetin temel politikası önceki yıllarda olduğu gibi şikâyet olan yerlerde mükâtebenin uygulanması üzerineydi. 25 Mayıs 1875 tarihinde Karesi merkezinden Cambolat, Hüseyin ve Berzehok mühürlü bir arzuhalde, mükâtebenin uygulanmasına sahipleri tarafından muhalefet edildiği belirtilir.²⁰⁰ Bunun üzerine sadaretin Hüdavendigâr Valiliğine gönderdiği cevapta “tarafeynin gadrine sebep olmadan” mükâtebe usulünün gerçekleştirilmesi istenir.²⁰¹ 6 gün sonra Bilecik kazasının Akpınar köyündeki kölelerden Ahmed, Yusuf ve İsmail'in gönderdiği arzuhalde beylerinden gördükleri zulümden dem vurularak mükâtebenin yapılması istenmekte ve sadaret de yine aynı ifadelerle valiliğe bu usulün icrasını emretmektedir.²⁰² Sadaretin aynı tarihlerde benzer yazıları Tuna Valiliğine de gönderdiği ve Pravadi kazasındaki köleler için mükâtebe uygulanmasını emrettiği görülür.²⁰³

²⁰⁰ BOA, A.}MKT.UM, 1387/59.

²⁰¹ BOA, A.}MKT.UM, 1386/72, 14 Haziran 1875. Ahmed Lûtfî Efendi, 1876 yılının başlarında Karesi sancağındaki muhacir köleler ile beyler arasındaki kavganın şer'î usul ile bertaraf edildiğini belirtir (*Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi*, s. 74).

²⁰² BOA, A.}MKT.UM, 1388/6, 20 Haziran 1875.

²⁰³ BOA, A.}MKT.UM, 1389/19, 24 Haziran 1875.

Sadaretin peş peşe vilayetlere gönderdiği mükâtebe yapılmasına dair yazıların bazı yerlerde başarıyla uygulanıp bazı yerlerde ise bir süre ertelendiği görülmektedir. 27 Ekim 1875 tarihinde Hüdavendigâr Valiliğinden sadarete gönderilen telgrafta, Akpınar köyündeki 23 kölenin mükâtebeye bağlanmasına çalışıldığı; ancak bunlardan yalnızca bir tanesinin senelik 2.000 kuruş olmak üzere 6.000 kuruş ödeyebileceğinin anlaşıldığı ve bu yüzden geri kalanının bedel vermeye durumları olmadığı için “şimdilik” köleler ile beylerin aralarının bulunduğu ifade edilmektedir.²⁰⁴ Biçilen değerin 6.000 kuruş olmasının mükâtebeyi geciktiren bir etken olduğu ve Silivri’deki uygulamanın henüz buraya yansımadağı söylenebilir. Diğer taraftan Ekim veya Kasım ayında Balıkesir sancağındaki muhacirlerden 50 kişinin sadarete gönderdiği bir yazıda, mükâtebe usulünün âdil bir şekilde uygulandığından söz edilmekte ve bu meselesinin uzun zamandan beri iki taraf arasında düşmanlık soktuğı belirtilip sorunu çözüme kavuşturan hükümet yetkililerine teşekkür edilmekteydi.²⁰⁵

Sinop sancağında da benzer bir durum söz konusudur. 11 Kasım 1875 tarihinde Zazı oğlu Hasan, Sinop sancağındaki Beşiktaş köyünde bulunan üç kölesi ile mükâtebe yapılmasını yerel hükümetten talep eder. Ancak Hasan aynı zamanda, kölelere 6.000’er kuruş değer biçilmesini ve belirtilen meblağ ödeninceye kadar kendisine hizmet etmelerini öngören “karar-ı âli”nin uygulanmasını talep eder.²⁰⁶ Burada büyük ihtimalle 1868 mükâtebesine atıf yapmaktaydı. Hasan’ın gönderdiği bu arzuhalin havale edildiğı Şura-yı Devlet’in aldığı karara göre “Kordon dahilinde” bulunan köleler hakkındaki talimatın “Kordon haricinde” de uygulanması ve eğer buna rıza gösterilmez ise tarafların oluru alınarak mutedil bir fiyat ile mükâtebe icrasının gerekli makamlara iletilmesi emredilir.²⁰⁷ Kısacası, hükümet Silivri’deki usulün uygulanması veya karşı çıkılması durumunda tarafları memnun edecek ve aynı zamanda fâhiş olmayan fiyatlar ile mükâtebenin uygulanmasını istemekteydi.

²⁰⁴ BOA, A.}MKT.UM, 1420/13.

²⁰⁵ BOA, A.}MKT.UM, 1445/77, Şevval 1292.

²⁰⁶ BOA, ŞD, 2884/24.

²⁰⁷ BOA, ŞD, 2884/61, 9 Şubat 1876.

3.7 Sonuç

1873 yılında Mandıra köyünde Çerkes beyleri arasında gerçekleşen ittifak, köleleri sindirmeyi ve daha da önemlisi hükümeti kendi taraflarına çekmeyi amaçlamaktaydı. Buna göre, yalnızca Rumeli'deki değil, Anadolu'da bulunan beylerin de bir arada hareket ettiklerini gören hükümet, kölelerin itaati meselesinde kendilerinden yana bir tutum alacaktı. Bununla birlikte 1874'ün başlarında uygulanan yeni bir mükâtebe usulü, hükümete konuyu çözüme ulaştırması yönünde bir fırsat vermişti. Silivri'de denenen ve başarılı olan bu usul, hem önceki mükâtebeyi geçersiz kılacak hem de sonradan yapılacak mükâtebelere de örnek olmaya başlayacaktı. Ancak bu usulün kendilerine dayatılmasına karşı çıkan ve aralarında kurdukları ittifakla asayiş ciddi anlamda tehdit etmeye başlayan Tekfurdağı'ndaki Çerkes beyleri, Mandıra'daki ittifakların bir gereği olarak silahlı bir şekilde bir araya gelmişler ve asayiş tehdit etmeye başlamışlardı. Bunun üzerine geri adım atmayan hükümet zor kullanma yoluna gitmiş; birçok Çerkes beyini ya tutuklamış ya da uzaklara sürmüştü. Yine de beylerin direnişinin devam ettiğini gören hükümet, netice olarak Silivri usulünü bu bölgede uygulamaktan vazgeçip eski bedellerin geçerliliğini ilan etmiş; ancak mahsul paylaşımında kölelerden yana bir tavır almıştı. Çatışmaları azaltıp durma noktasına getiren ise köle ailelerinin ayrı ayrı uzak köy ve kasabalara dağıtılmasıydı. Böylelikle yalnızca sorun yaşadıkları beylerden kopmakla kalmamış, aynı zamanda üçer beşer olmak üzere yerel halka karışarak eski kimliklerinden kopmaya başlamışlardı.

1876 yılına gelindiğinde köle-efendi çatışmasının en yoğun yaşandığı yer olan Tekfurdağı sancağında, sorun büyük ölçüde halledilmiş gözükür. Tuna vilayetinin belli bölgelerinde, Canik sancağında ve Düzce kazasında muhacirler arasında kölelik sorunu devam etse de 1909 yılına kadar bir daha asayiş ciddi anlamda tehdit edecek bir düzeye erişemeyecek ve merkezi hükümeti on sene boyunca meşgul etmiş olan kitlesel köle itaatsizlikleri, özellikle 1880'lerden itibaren gündemden tamamen çıkacak ve Kanun-ı Esasî'nin ikinci defa ilanına kadar bir daha başgöstermeyecekti. Ne var ki 1908'den sonra yoğun bir şekilde gündeme girecek olan Sivas vilayetine bağlı Aziziye kazası, kölelik sorunundaki ilk belirtilerini II. Abdülhamid döneminde göstermeye başlayacaktı. Ülkedeki

en çok kırsal köle nüfusunu içinde barındıran bu bölgenin istisnailiği, yani yaklaşık on sene boyunca ülke gündemini meşgul eden sorunlardan biri olan köle-efendi çatışmasından tecrit edilmiş gözüken hâli, bir sonraki bölümde izah edilmeye çalışılacaktır.

4. BÖLÜM - II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÇERKES KIRSAL KÖLELİĞİ

II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında muhacir kölelere yönelik hükümet politikasında ciddi bir değişiklik olmamış; mükâtebeye olan teşvik aynı şekilde devam etmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda mükâtebenin eskisi kadar teşvik edilmediği görülmektedir. Bunun yanında Aziziye kazasında kölelerin askere alınıp alınmaması tartışmasında II. Abdülhamid, bakanlarının aldığı kararın tam aksine, Çerkes beylerin lehine müdahalelerde bulunmuştur. Bu dönemde padişah ve saray için cariye tedarikine olan ihtiyaç eskisi gibi devam etmektedir. Ancak gittikçe azalan köle nüfusu, sarayın muhacirler arasındaki hür kızlarını köleleştirme gibi illegal yollara sapmasına sebep olmuştur. II. Abdülhamid yönetimini seleflerinden ayıran esas nokta ise illegal yöntemler ile kendisinin imajını korumaya yönelik çabalarının yan yana yürümesidir. Bu nedenle sultan kendisine yakın veya üst düzey hükümet görevlilerinin kölelik-cariyelik meselelerinde adı geçtiğinde doğrudan müdahalelerde bulunmuştur.

4.1 Dönemin İlk Yıllarında Rumeli'deki Durum

1876 yılının sonlarında Tuna vilayetinden gelen şikâyetlere bakılırsa, Rumeli'nin belli bölgelerinde köle-efendi çatışmasının hâlâ devam ettiği görülür. Sadaret, 3 Kasım tarihli olarak Tuna Valiliğine gönderdiği telgrafta, Varna sancağına bağlı Aziziye kazasında bulunan 172 köleye sahiplerinin zulmetmeleri ve bu nedenle mükâtebeye bağlanmak istedikleri için gereğinin yapılmasını bildirir.²⁰⁸ Bu tarihe kadar Tuna vilayetinin bazı yerlerinde mükâtebe usulünün hâlâ uygulanmadığı görülür. Bunun temel sebebi Tekfurdağı sancağında yaşanan çatışmalara ve yapılan şikâyetlere benzer gelişmelerin bu bölgede bu derece etkisini göstermemesi olabilir. Önceki bölümlerde görüldüğü üzere köle-efendi çatışmasının olmadığı yerlerde mükâtebe usulünü kendi inisiyatifiyle uygulamaktan kaçınan hükümet, ancak asayiş tehdit altına girdiğinde veya köle hanelerinden gelecek vergilerin kesintiye

²⁰⁸ BOA, A.}MKT.UM, 1516/57.

uğrama ihtimaliyle karşılaşıldığında müdahalede bulunmuştur. Şikâyetler ortaya çıkmaya başladığında ise hükümetin meselenin büyümesine fırsat vermeden mükâtebe usulünü bir çözüm olarak sunmuştur.

93 Harbi'ne (1877-1878) gelindiğinde Tuna vilayetinin bazı bölgeleri yanında İslimye sancağında da köle-efendi çatışması varlığını korumaktaydı. Burada mükâtebe usulünün uygulanmasına girilmişse de köle sahiplerinin buna karşı çıkmaları neticesinde mesele çözümsüz kalmıştı.²⁰⁹ Köle sahiplerinin bu isteksizliği, hükümetin 1874 Mart'ında Silivri'de gerçekleşen başarılı mükâtebe usulünü genel bir uygulama haline getirmeye çalışmasının bir sonucu olmalıdır. Bir önceki bölümde detaylıca anlatıldığı üzere, Osmanlı hükümeti bu bölgede uygulanan usulü hemen benimsemiş ve yeni yapılacak mükâtebelerde kölelerin ödeyecekleri bedellerin çok daha düşük tutulmasına karar vermişti. Bunun yanında “nısf-ı mahsul,” yani kölelerin ürettikleri ürünlerin yarısını efendilerine verme zorunluluğu, köleler mükâtebeye bağlandıktan sonra geçerliliğini kaybedecekti. Başka bir ifadeyle mükâtebeye bağlanacak olan kölelerin, mükâtebe bedellerini ödeyinceye kadar efendilerine “hizmet etme” zorunluluğu ortadan kalkmıştı. Köle ile efendisi arasındaki bağı iyiden iyiye koparacak olan bu usul, köle sahipleri tarafından çekinceyle karşılanmıştı. Neticede önce 1874 Mart'ındaki başarılı usul ve ardından Ağustos ayında gerçekleşen Türbedere Hadisesi, Çerkes beylerini mükâtebe sözleşmesinde gittikçe daha dezavantajlı bir konuma sürüklemişti. Bu nedenle 19. yüzyılın son çeyreğinde Rumeli'nin birçok yerinde hâlâ efendi-köle kavgası devam ediyor ve mükâtebe uygulama çabaları başarısızlıkla sonuçlanıyordu.

93 Harbi sırasında ve sonrasında Rumeli'den birçok Müslüman Anadolu ve Suriye taraflarına göç etmek zorunda kalmışlardı. Göç ettirilen bu kitlelerin çok ciddi bir kısmını ise Kafkas muhacirleri oluşturmaktaydı.²¹⁰ Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilen birtakım Çerkes muhacirlerinin dışında önemli bir kısmı ise doğrudan Suriye ve güney bölgelerine iskân ettirilmişti. 4 Haziran 1878 tarihinde Çerkes kölelerinin mükâtebeye bağlanması usulünün “ahvâl-ı hâzıra ilcaâtıyla,” yani savaş yüzünden akamete uğradığı ifade edilmişse

²⁰⁹ BOA, ŞD, 2889/2, 10 Kasım 1876. Savaş sırasında “yüz nüfus gulâma vekalet” ettiklerini ifade eden Uğurlu, Yakub, Mahmud ve Osman'ın gönderdikleri arzuhalde, Edirne Vilayeti'nin İslimye Sancağı'nda mükâtebe usulünü uygulamadaki yetersizliğinden şikâyet edilmektedir (ŞD, 2889/2, 23 Şubat 1878).

²¹⁰ Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskanları*, İstanbul 1993, s. 143.

de²¹¹ gerçekleştirilen göçler dolayısıyla savaş sonrasında da uygulanması mümkün olmamıştı. Anadolu ve Suriye'ye yapılan göçlerin ardından Rumeli'de Çerkes kırsal köleliği tamamen ortadan kalkmış gözükmektedir. Yeni topraklara göç eden ve yeni meskenlerine yerleşen Çerkes muhacirleri, kölelik sorununu da yanlarında getirmişlerdi. 93 Harbi'nden sonra Rumeli'de kırsal köleliğe dair neredeyse hiçbir belge ile karşılaşmamamızın ve 1908 sonrasında ortaya çıkan köle ayaklanmalarında²¹² ise sık sık ismini duyduğumuz yerlerden birinin de -bugün Suriye'nin güneyinde yer alan- Kuneytira olmasının sebebi bu göçlerdir.

4.2 Aziziye'de Çerkes Kırsal Köleliği

Sivas vilayetine bağlı Aziziye kazası, bugün büyük ölçüde Kayseri'de bulunan Pınarbaşı ilçesine ait toprakları içermekteydi. Kayseri'nin kuzeybatısında ve Sivas'ın da güney taraflarında yer alan Aziziye kazası, konumuz açısından esas önemini Uzunyayla platosundan almaktadır. Uzunyayla'nın nüfus miktarı açısından tartışmaya açık olsa da nüfus yoğunluğu açısından en çok Kafkas muhaciri barındıran bölge olduğunu belirtmek gerekir. Etrafi dağlarla çevrili olan ve çevresindeki kazalara kıyasla oldukça yüksek mevkide bulunan Uzunyayla platosu, izole bir yerdi.²¹³ Öyle ki, bu izolasyonun bölgedeki muhacirlerin kültürel farklılıklarını muhafaza etmek gibi bir işlevi de olmuş; burası günümüze kadar birçok araştırmacı açısından bir laboratuvar görevi görmüştür.²¹⁴ Çerkes toplumunun katı hiyerarşik yapısında ve kültürel farklılıklarında çok önemli bir yer tutan kölelerin sıradan gündelik yaşamlarından örgütlenmelerine, beyleri ile olan ilişkilerinden kaçma şekillerine kadar birçok meselesini anlamamız açısından Uzunyayla araştırmaları oldukça önem taşımaktadır. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken, muhacirlerin Uzunyayla tecrübesinin Osmanlı topraklarında iskân edilmiş olan diğer Kafkas muhacirlerinin yaşadıkları tecrübeleri anlamamızda yetkin bir örnek teşkil etmeyeceği gerçeğidir. Başka bir

²¹¹ BOA, ŞD, 2889/2, 4 Haziran 1878.

²¹² Bu konu 5. Bölüm'de detaylıca anlatılacaktır.

²¹³ Vladimir H. Troyansky, *Empire of Refugees North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*, California 2024, s. 152.

²¹⁴ Troyansky, *a.g.e.*, s. 161.

ifadeyle Uzunyayla yerleşkeleri antropolojik, linguistik ve kültürel amaçlı gözlemler açısından çok önemli veriler sağlayıp Kafkas topluluklarını bir bütün olarak ele alma hususunda sağlam çıkarımlar yapılmasına elverişli olsa da Osmanlı topraklarında bulunan diğer muhacir yerleşkelerinden o kadar farklı hususiyetleri içinde barındırır ki, onu ayrı bir örnek olarak ele almak gerekir.

Çerkes kırsal köleliğinin Osmanlı topraklarındaki akıbeti konusunda birçok farklı tecrübe kendisini göstermektedir. Birbirleriyle oldukça yakın bir mesafede bulunan Silivri ile Çorlu kazalarında bile kölelerin emansipasyonu açısından farklı farklı örnekler karşımıza çıkmaktadır.²¹⁵ Uzunyayla söz konusu olduğunda ise kölelerin itaatsizlik sebeplerinden beylerine karşı örgütlenmelerine kadar birçok farklı değişken söz konusudur. 1860'ların ikinci yarısından itibaren baş gösteren köle ayaklanmaları Edirne, Tuna, Trabzon ve Hüdavendigâr vilayetlerinde gözlemlenebilirken, Osmanlı topraklarında en çok köle nüfusunu barındıran Sivas Vilayeti'nde, özellikle de Aziziye'de, II. Meşrutiyet dönemine kadar köleler arasında bu tür hareketlilikler çok sınırlı kalmıştır. Söz konusu farklılıktan anlamlı bir resim ortaya çıkarabilmek için birçok farklı açıklama getirilebilir. Ne var ki, bu meseleye dair somut verilere dayanarak bir açıklama getirilmediği müddetçe yapılacak spekülasyonlar yetersiz kalacaktır. Bu noktada en makul açıklama Uzunyayla ekonomisi, daha doğrusu bu bölgedeki tarımsal üretim biçimleriyle alakalı olabilir. Sözgelimi uzun zamandan beri tarımsal üretime katkı sağlayan Rumeli, Çarşamba ve Batı Anadolu'nun verimli toprakları ile yeni üretime açılan, ekonomisi büyük ölçüde at yetiştiriciliğine dayanan, tarımsal üretimi yalnızca tahıl ürünleri ile sınırlı olan Uzunyayla platosu karşılaştırıldığında, bu farklılığın Çerkes kırsal köleliğinin akıbetine etki ettiği düşünülebilir. Nitekim önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere, Tekfurdağı, Çarşamba, Adapazarı gibi yerlerde kölelerin temel şikâyetleri üretilen mahsulün yarısını efendilerine vermek istememeleriyle ilgiliydi. Ne var ki, hem 1908 öncesi hem de sonrası dönemlerde Uzunyayla bölgesinden gelen şikâyetlerde “nısf-ı mahsul” meselesine dair herhangi bir şikâyete rastlanmamaktadır.

²¹⁵ Mükâtebe usulünün uygulanışı açısından iki kaza arasında farklılıklar için bkz. 3. Bölüm.

Bu konuyla ilgili yapılan izahlardan biri izole karakterinden ötürü, Uzunyayla'dan gelen şikâyetlerin merkezî hükümete ulaşmadığı üzerine olabilir. Gerçekten de yukarıda isimleri sayılan vilayetlerde yaşayan insanların bu açıdan avantajlı oldukları açıktır. Sözelimi, 2. Bölüm'de anlatıldığı üzere, İstanbul'un hanlarında kalmak hem merkezî hükümete seslerini duyurma açısından hem de farklı bölgelerden gelen kölelerin örgütlenmelerine katkı sağlaması açısından büyük bir avantajdır. Ne var ki, bu açıklamanın da beraberinde getirdiği belli mahzurları vardır. Bu açıklama, örneğin 1908 sonrası süreçte Uzunyayla bölgesinde yaşayan muhacir kölelerin nasıl kısa sürede örgütlenip gerçekleştirdikleri faaliyetler ile hükümetin gündemine oturduklarını açıklamada yetersiz kalmaktadır.²¹⁶

Diğer bir olası açıklama ise hem siyasi hem de kültürel niteliktedir. Farklı farklı kabile köylerini içinde barındırıyorsa da izole bir bölgeye sıkıştırılmış ve oldukça “kompakt” bir görünüm arz eden Uzunyayla köyleri,²¹⁷ Kafkas nüfusun yoğunluklu olmadığı köyler ile ciddi bir temas içinde değildir.²¹⁸ Dolayısıyla bu bölgedeki Çerkes beylerinin kabileleri üzerindeki kontrolü, diğer muhacir yerleşimlerine kıyasla daha yüksekti. Aynı şekilde bölgedeki Kafkas muhacirleri ile irtibat kurmak isteyen yerel yöneticiler de doğrudan Çerkes beylerine bağımlı bir konumdaydı. Bu açıdan bakıldığında yerel yöneticilerin Çerkes beylerinin lehine hareket edebileceği, belli konularda müdahaleden kaçınacağı ve ortaya çıkan sorunların muhacirlerin kendi arasında çözmesine müsaade edeceği varsayılabilir. Bu noktada merkezî hükümetin de Çerkes beylerinin belli hassasiyetlerini gözardı etmeyeceği akla gelebilir. Örneğin, Uzunyayla'daki at yetiştiriciliğinin büyük ölçüde Çerkes beylerinin tasarrufunda olduğu ve burada yetiştirilen atların Osmanlı ordusunun at ihtiyacını ciddi ölçüde karşıladığı düşünülürse,²¹⁹ Osmanlı yöneticilerinin bölgedeki Çerkes beylerinin hassasiyetlerini dikkate almak için yeterli sebebi olduğu ortaya çıkar. Kültürel sebep ise Harem-i Hümayun'un, İstanbul'daki saray ve konakların cariye ihtiyacı ile alakalıdır. Bu

²¹⁶ Bkz. 5. Bölüm.

²¹⁷ Troyansky, *a.g.e.*, s. 152.

²¹⁸ Bu nokta, kölelerin isyan sebeplerini açıklamada da yardımcı olabilir. Şöyle ki, örneğin Rumeli kırsalında bulunan Çerkes kölelerini, harem köleliğinden ziyade kırsaldaki hür köylüler etkilemiş olmalıdır. İzole bir ortamda yaşayan Uzunyayla'daki köleler için böyle bir etkilenme durumu oldukça düşük olacaktır.

²¹⁹ Troyansky, *a.g.e.*, s. 168.

mevzu bu bölümün son kısmında detaylıca ele alınacak olsa da şimdilik ülkenin batı kısımlarında hükümet destekli yapılan mükâtebe uygulamalarından etkilenmeyen ve bu nedenle kölelerini büyük ölçüde muhafaza eden Uzunyayla bölgesinin Harem-i Hümayun'un ihtiyaçları için oldukça önemli olduğu ifade edilebilir.

Uzunyayla'daki kölelik tecrübelerinin farklılığına dair yukarıda dile getirilen açıklamalardan sonra II. Abdülhamid döneminde bu bölgenin kırsal kölelik konusunda ne gibi gelişmelere sahne olunduğu anlatılmalıdır. Bu dönemde Uzunyayla'dan gelen köle şikâyetlerine bakıldığında bunların örgütlü ve kitlesel değil, daha ziyade bireysel ve bağımsız oldukları görülmektedir. Örneğin, 1870'lerin sonlarında Aziziye kazasına bağlı Malak köyünde yaşayan Çerkes Eşubay (?) Ali, kendisi ve ailesinin Hatukay kabilesinden Hacı Beşmaf ve Sarı Ahmed isimli kardeşlerin mülkiyeti altında zulüm gördüklerini belirtip mükâtebe uygulanmasını talep eder. Meselenin yerinde çözülmesi gerektiğini ifade eden Sadaret, durumu Sivas Vilayeti'ne bildirmektedir.²²⁰ Buna benzer bir başka örnek ise Çerkes Khoja (?) isimli bir kölenin, efendisinin kendi çocuklarını bir başkasına satmak amacıyla olduğu gerekçesiyle mükâtebe uygulanmasını istemesidir. Sadaret aynı şekilde bu meselenin çözümünü Sivas Vilayeti'ne bırakmıştır.²²¹

Bu dönemde Uzunyayla'daki köleler açısından en dikkat çekici gelişme kölelerin askeri kuraya dahil edilme girişimidir. Bu yönde tespit edilebilen ilk girişim 1882 yılındadır. Çerkes beylerinin muhalefet ettiği bu girişim, kesin bir karar alınıncaya değin ertelenmişti.²²² 1889 yılında konu yeniden gündeme gelmiş; bölgedeki askeri yetkililer tarafından kuraya dahil edilmek istenen kölelerini kaybedeceklerinden korkan Çerkes beyleri bu girişime çok sert bir tepki göstermişti. “Ümeradan, ulemadan, rüesadan” 26 kişi tarafından gönderilen ve dinî vurgularla dikkat çeken bir mahzarda, kölelerinin “hidmet-i askeriyye” adı altında ellerinden alındığı, bunun dinî hükümlere aykırı olduğu, “düvel-i ecnebiyyede” (Rusya kastediliyor) bile kölelerin belli bir bedel ile azat edildiği, ortada bir padişah iradesi olmadan kölelerini vermeyecekleri ve bu yolda gerekirse hepsinin İstanbul'a “dökülerek” dertlerini

²²⁰ BOA, A.}MKT.UM, 1570/70, 1 Nisan 1878.

²²¹ BOA, A.}MKT.UM, 1591/78, 21 Ağustos 1878.

²²² BOA, MV, 225/12, 8 Şubat 1882; Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 165.

bizzat padişaha anlatacakları ifade edilmektedir.²²³ Açıkça ki, Çerkes beyleri bu girişimi hükümet yetkililerinin köleliği kaldırma çabası olarak yorumlamaktadır. Altı gün sonra padişahın başkâtibi Süreyya Paşa'nın yazdıklarından padişahın bu mahzarı gördüğü anlaşılmaktadır. Padişah, “telgrafnamede dermiyan edilen iddia *böyle bir zaman-ı medeniyette şâyân-ı teemmül olduğundan burasının*” dahi dikkate alınarak meselenin Meclis-i Vükelâ'da tartışılıp alınan kararın kendisine bildirilmesini ister.²²⁴ Dört gün sonra Meclis-i Vükelâ, Ahz-ı Asker Kanunnamesi'nde kölelerin askerlikten muaf tutulmalarına yönelik bir madde bulunmadığından ötürü, mahzar sahiplerine bu şekilde cevap verilmesini kararlaştırır.²²⁵ Kendisine iletilen bu kararı beğenmediği anlaşılan II. Abdülhamid, bu konu için bir de şeyhülislamlığa başvurulmasını ve ona göre yeniden karar verilmesini ister.²²⁶ Bunun üzerine meşihat makamının görüşünü alan Meclis-i Vükelâ, şeyhülislamlıktan köle sahiplerinin “izn ü icâzetleri olmaksızın” kölelerinin ellerinden alınıp kuraya dahil edilmesinin dinî hükümelere aykırı olduğu cevabını alır.²²⁷ Neticede Meclis-i Vükelâ almış olduğu kararı yeniden düzenleyip seraskerliğe bildirilmesini kararlaştırır.²²⁸

II. Abdülhamid'in neden Meclis-i Vükelâ'nın kararını geri çevirip bakanlarını şeyhülislamlığın görüşüne yönlendirdiği hususu tartışmaya açıktır. Sonraki kısımlarda ele alınacak olan hükümetin değişen mükâtebe politikası ve sarayın köleliğe dair politikası bu kararı bir nebze olsun açıklayabilir. Bunun yanında padişahın Çerkes beyleri ile arasını iyi tutma gibi bir çaba içinde olduğu da söylenebilir. Padişah alınan bu kararın Çerkes beyleri arasında bir zafer olarak görüleceğinin farkındadır.²²⁹ Bölgedeki askerî yetkililerin, yerel

²²³ BOA, İ.DH, 1132/88412, 18 Nisan 1889. İlginçtir ki, kölelerinin hür muhacir gibi addedilerek devletten arazi almalarına ses çıkarmayan Çerkes beyleri, aynı mantıkla kölelerinin askere alınmasına köle oldukları gerekçesiyle karşı çıkmaktadır.

²²⁴ BOA, İ.DH, 1132/88412, 24 Nisan 1889. Vurgular bize ait.

²²⁵ BOA, MV, 43/4, 28 Nisan 1889.

²²⁶ BOA, İ.DH, 1134/88561, 1 Mayıs 1889.

²²⁷ BOA, Y.MTV, 39/2, 22 Mayıs 1889.

²²⁸ BOA, MV, 43/64, 2 Haziran 1889. Bu konuya dair seraskerliğe gönderilen yazılar için bkz. A.}MKT.UM, 1819/75, 12 Haziran 1889; DH.MKT, 1634/70, 3 Temmuz 1889. Ayrıca bu konuya dair Rumeli haricinde diğer vilayetlere gönderilen yazı için bkz. DH.MKT, 1639/33, 17 Temmuz 1889. Hususi olarak Sivas Vilayeti'ne gönderilen yazı için bkz. DH.MKT, 1643/7, 27 Temmuz 1889.

²²⁹ Nitekim Çerkes köle sahipleri sonraki dönemlerde padişahın bu iradesine sık sık atıfta bulunacak; bu iradeyi köleliğin kaldırılması için uğraşan hükümet yetkililerine karşı bir garanti olarak göstereceklerdir (BOA, DH.MKT, 2332/107, 16 Nisan 1900; 2370/83, 7 Temmuz 1900). II. Meşrutiyet sonrası dönemde de beylerin gönderdikleri mahzarlarda 1889'daki bu karara defalarca atıf yapılmaya devam edilmiş; hükümetin bu tür

yöneticilerin ve merkezdeki üst düzey hükümet görevlilerinin kölelik konusunda Çerkes beyleri aleyhindeki tavrı, padişahın iradesiyle geçerliliğini kaybetmişti. Bu zafer yalnızca Çerkes köle sahiplerinin değil, padişahın da bir zaferiydi. Kölelerin askere alınması meselesinde bir kanunnameye dayanan Meclis-i Vükelâ karşısında padişah, Şeyhülislam'ın kendi istekleri doğrultusunda karar vereceğini bildiğinden bunun dinî hükümler ile çözülmesi gerektiğine hükmetmiştir. İlginç olan ise padişah, bakanlarından “zaman-ı medeniyet”e uygun olarak karar vermesini beklemektedir. Buna göre karar vermesi beklenen bakanların köle sahipleri aleyhinde karar verecekleri açıktır. Meseleye biraz daha spekülatif bakılırsa, padişahın bakanlarından köle sahipleri aleyhinde bir karar vermesini beklediği ve alınacak kararın üzerine kendi tavrını dikte etmek istediği düşünülebilir.

4.3 Değişen Mükâtebe Politikası

Önceki bölümlerde vurgulandığı üzere, Osmanlı hükümeti 1860'ların sonlarından itibaren mükâtebeyi teşvik etmekteydi. Bu teşvik daha ziyade sorunlu olan, yani köle-efendi çatışması ihtimali düşünülen durumlarda yapılıyordu. II. Abdülhamid saltanatının ise ilk dönemlerinde bu politikaya uygun hareket edildiği görülmektedir. 1880 yılında Halep'te efendilerine karşı itaatsizlik gösteren 7 Çerkes kölenin ortaya çıkaracağı asayişsizlik durumu, Şura-yı Devlet'in mükâtebe uygulanmasını istemesine sebep olmuştu.²³⁰ Ayrıca bu dönemde Sohum'dan gelen ve hür sayılan muhacirlerin, daha önceden mükâtebeye bağlanmış veya bağlanacak olan kölelerden ayırt edilebilmesi için kendilerine resmi belge verilmesi kararlaştırılmış ve bununla mükâtebeye bağlanan kölelerin yeniden köleleştirilmesinin önüne geçilmek istenmiştir.²³¹ 1885 yılında ise Kütahya Sancağı'na bağlı Eskişehir kazasındaki köleler ile efendiler arasında ortaya çıkan kavga sonucu, aralarında mükâtebe uygulanmasına

girişimlerini daha önceden de bertaraf ettikleri ve dinî hükümlere uygun olarak alınan 1889'daki bu kararın kendilerini haklı bulduğunu ifade etmişlerdir (ŞD, 2786/29, 25 Aralık 1908, Ek 125 ve 127; 13 Nisan 1909, Ek 85-86; DH.MKT, 2739/67, 9 Şubat 1909).

²³⁰ BOA, ŞD, 2216/48.

²³¹ BOA, ŞD, 2458/7, 19 Ağustos 1882.

girişilmişse de köle sahipleri buna karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine hükümetin bu usulün uygulanabilmesi için zor kullanmayı dahi seçenekler arasında değerlendirdiği görülür.²³²

Daha sonraki yıllarda ise mükâtebenin önceden olduğu gibi zaruri bir seçenek olarak önerilmediği dikkat çekmektedir. Tokad Sancağı'na bağlı Zile kazasından gönderilen arzuhalde, karısının ve çocuklarının başkalarına satılmak istenildiğinden şikâyet edilmektedir. Hükümetin bu tür konularda önceki cevapları hatırlanacak olursa, bu duruma engel olunmasının yanı sıra mükâtebe uygulanmasını da emretmesi beklenirdi. Ancak bu sefer Dahiliye Nezareti yalnızca bu tür durumlara izin verilmemesi hususunda Sivas Vilayeti'ni uyarmakla yetinmiştir.²³³ Benzer bir biçimde aslen Samsunlu olup anne ve babasının vefatından sonra Miralay Hasan Tahsin Bey'e satıldığını ve daha sonra Tahsin Bey'in kardeşi Necib Bey tarafından istihdam edilmeye başladığını ifade eden İshak hür olduğunu iddia etmektedir. Önceki dönemlerde şer'î mahkeme tarafından köleliği sabit olması halinde mükâtebeye bağlanmasını öneren merkezi hükümet, bu kez yalnızca bu meselenin şer'î mahkemece çözülmesi gereken bir konu olduğu bildirmekle yetinmiştir.²³⁴

1889 yılına ait bir belge ise bazı hükümet yetkililerinin mükâtebe meselesine bakışını göstermesi açısından oldukça değerlidir. Mabeyn-i Hümayun Müşiri Gazi Osman Paşa'ya ait olan bu yazıda, geçmişteki mükâtebe örneklerinden ve onların yapılış sebeplerinden bahsetmektedir. Buna göre, hükümet köleliği lağvetmek gibi bir amaç içerisinde olsa da bu amaç dinî olarak caiz olamayacağı için mükâtebe usulü tercih edilmişti. Bu usul ile Hüdavendigâr Vilayeti'ndeki köleler azat olunup vergi ve askerlikle yükümlü tutulmuşlardı. Ancak daha sonra araya 93 Harbi girdiği için bu süreç akamete uğramıştır. "Köle usulü" yalnızca Anadolu tarafında²³⁵ mevcut olduğunu ifade eden Osman Paşa, oradaki Çerkes kölelerinin mükâtebeye bağlanıp bedellerinin bir süreliğine devlet tarafından ödenmesini önermekte ve bu şekilde oradaki kölelerin vergi ve askerlik ile yükümlü tutulmaya başlayacaklarını ifade etmektedir. Osman Paşa yazısını bu usulün o sırada Rusya'da da

²³² BOA, ŞD, 2498/22, 29 Ekim 1885.

²³³ BOA, DH.MKT, 1549/93, 2 Ekim 1888.

²³⁴ BOA, DH.MKT, 1982/35, 3 Ağustos 1892.

²³⁵ Burada Anadolu'nun doğu kısımlarını kast ediyor olmalı.

uygulandığını hatırlatarak bitirmektedir.²³⁶ Gazi Osman Paşa'nın bu yazısı yukarıdaki örneklerle birlikte düşünüldüğünde, padişahın etrafındaki birtakım hükümet yetkililerinin bile mükâtebe usulünün bir süredir uygulanmadığını düşündükleri ve bu usulün gerçekleştirilmesi için padişahı teşvik etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

4.4 Sarayın Politikası ve İmaj

Önceleri olduğu gibi II. Abdülhamid döneminde de saraya cariye tedariki bütün hızıyla devam etmekteydi. 19. yüzyılın ortalarında İngiliz hükümetinin köle ticaretine yönelik baskıcı tutumu, Osmanlı Devleti'ndeki Afrikalı köle ticaretini büyük ölçüde sınırlamış ve dikkatlerin beyaz köle ticaretine yönelmesine sebep olmuştu.²³⁷ 1870'li yılların başlarında beyaz köle ticareti birkaç kez yasaklanmış,²³⁸ kölelerin yalnızca “hemcinslerine,” yani Çerkes muhacirler arasında satışına müsaade verilmişti.²³⁹ Her ne kadar bu yasaklamalar sık sık delinmiş ve bir süre sonra geçerliliğini yitirmişse de²⁴⁰ bu yasaklama teşebbüsleri, sarayın ve üst düzey devlet adamlarının beyaz köleler ile bir arada anılmak istememesini göstermesi bakımından önemlidir. II. Abdülhamid dönemini ise önceki dönemlerden ayıran temel fark bu noktadadır. Kafkas göçleri sonrasında Osmanlı topraklarına muhacirlerle beraber ciddi sayıda köle kökenli nüfus da yerleşmişti. Abdülaziz döneminde hem köle hem de hür kökenli

²³⁶ BOA, Y.PRK.MM, 1/38, 6 Temmuz 1889.

²³⁷ İngiltere'nin birincil kaygısı Afrikalı köle ticaretine yönelikti. Osmanlı hükümetine bu ticaretin yasaklanmasına yönelik baskıları sonucunda, hükümet 1857 yılında Afrikalı ticaretini resmi olarak yasaklamış ve bu konuda defalarca uluslararası antlaşmalara imza atmak durumunda kalmıştı. Ne var ki beyaz köleliği ve ticareti söz konusu olduğunda aynı tavizkâr tutumu göstermeyen hükümet, dış müdahale gerektirmeyen ve kendi ülkelerine özgü bir kurum ve ticaret olarak algılamışlardı (Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 94-125; Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 168-172). Yine de bu konuda Osmanlı hükümetinin oldukça hassas olduğu; kölelikle alakalı gelişmelerin mümkün olduğu mertebe konsolosluklar ve sefaretlerin gündemine girmemesine dikkat ettiği görülüyor (BOA, A.}MKT.UM, 1282/17, 5 Ağustos 1873).

²³⁸ Şen, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde,” s. 179.

²³⁹ BOA, ŞD, 2081/24, 7 Aralık 1872; 1828/26; A.}MKT.UM, 1283/14; 1292/6. Kölelerin Çerkes muhacirler arasındaki ticaretine izin verilmesinin “köle üretimi”ne olanak sağlamış ve bu kararın da büyük ölçüde köle sahiplerince desteklenmiş olabileceği düşünülebilir. Ancak hükümetin bu kararının ardındaki motivasyonun, “köle üretimi”nin devamlılığı ile bir bağlantısı olup olmadığı şimdilik açık değildir.

²⁴⁰ Ali Akyıldız, “Belge Neyi Söylemez: Çürüksu'dan Yıldız'a Bir Cariye Ticareti Öyküsü,” *Osmanlı İstanbulu VII: VII. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2019 İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, İstanbul 2021, s. 918. Nitekim 1909'a kadar bir daha buna benzer yasaklama kararı alınmamıştır.

olan bu muhacir nüfustan büyük ölçüde istifade edilmişti.²⁴¹ Ancak II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde imparatorluğun birçok noktasında mükâtebe yöntemi uygulanmış; köle kökenli nüfus miktarında ciddi düşüş görülmüştü. Bunun yanında sonradan gelen muhacirler arasında da köle kökenli insanlara çok az rastlanıyordu.²⁴² Bu duruma karşın, II. Abdülhamid döneminde sarayın cariyelere olan ihtiyacı aynı ölçüde devam ediyordu. Bu dönemin esas dilemması, gittikçe azalan köle kökenli nüfusa alternatif olarak hür kökenlilerin saraya alınması ile padişah ve etrafındakilerin “çağa uygun olmayan” kölelik müessesesi ile yan yana gözükmemesi için gösterilen çabada ortaya çıkar.

1888 yılının başlarında yaşanan bir olay hür kökenlilerin köle olarak satılışına, bunların köle kökenli olduklarını göstermek için başvuru hilelere, sarayın muhacirler nezdinde doğal bir alıcı olarak gözükmemesine ve bu noktada yaşanan istismarlara bir örnek oluşturması açısından oldukça önemlidir. Gelişen olaylar öncelikle İshak Paşa mahallesinde yaşayan Zehra’nın gönderdiği arzuhalde okunmaktadır. Eşi Mehmed Ağa’nın vefatından sonra oldukça fakir bir duruma düştüğünü ifade eden Zehra, kocasının vasiyeti doğrultusunda biri 8, diğeri 4 yaşında olan kızlarını padişaha “takdim” etmeye çalıştığını ve bu yolda birçok yere başvurduğunu belirtir. Sonunda “âhur arabacılarından” Çerkes Hurşid Ağa adlı biri aracı olarak “musâhibîn-i hazret-i şehriyârîden” Muzaffer Ağa’ya göstermek amacıyla kızlarını Tophane’nin Karabaş Mahallesi’ndeki evine götürmüşse de Muzaffer Ağa gelmemiş ve Zehra kızları ile beraber evine geri dönmüştür. Ancak iki gün sonra Muzaffer Ağa ile beraber Mehmed Ağa isminde bir Çerkes, kızları görmek için Zehra’nın evine gelmiş ve kadından kızlarını 200 liraya, yani 20.000 kuruşa sattığını beyan eden bir senet vermesini istemişlerdir. Zehra ise mecburen bu minvalde bir senet vermiş ve karşılığında “terbiye edilmek maksadıyla kızlarını bedelsiz olarak” (*bilâ-bedel li-ecli’t-terbiye*) teslim ettiğine dair bir

²⁴¹ Hareme alınacak cariyeler konusunda en büyük sorumluluğu üstlenen ve haremdeki nüfusu o döneme kadarki en yüksek ikinci seviyeye çıkaran Sultan Abdülaziz’in annesi Pertevniyal Valide Sultan, Çerkes göçlerinden oldukça faydalanmıştı (Ali Akyıldız, “Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan,” *Saray Harem ve Mahrem*, İstanbul 2019, s. 128; Karamürsel, *In the Age of Freedom*, s. 123-130).

²⁴² Bu durumun oluşmasında Rusya’nın Çerkes köleler arasında mükâtebe benzeri bir usul uygulamasının çok büyük bir payı vardı. Nitekim 93 Harbi’nden sonra Sohum’dan gelen muhacirlerin otomatik olarak hür kabul edilmesi, Rusya topraklarında o vakte kadar köleliğin tamamen kaldırılmış olmasına bağlanmaktadır (BOA, ŞD, 2458/7, 13 Ocak 1882, Ek 12). Sonraki paragraflarda görüleceği üzere, 1890’ların başında Konya’ya yeni yerleşmiş olan muhacirler arasında da köle kökenli birisine rastlanmakta güçlük çekilmekteydi.

senet almıştır. Bu noktadan sonra hikâye daha da karmaşıklaşmaktadır. Birkaç gün sonra Zehra kendisini de “teberdârândan” Ahmed Efendi’nin evine getirilip satılmaya çalışılırken bulur. Bunun üzerine firar eden Zehra, iki seneden beri görmediği kızlarının nerede olduklarını bilmediğinden ve Muzaffer Ağa’nın kendisini “hiyel ü desâyis” ile kandırdığından şikâyet etmektedir. Bu noktada Zehra’nın yalnızca iki kızını değil, aynı zamanda 11 aylık olan Cemal isimli çocuğunu da Muzaffer Ağa’ya teslim ettiğini öğrenmekteyiz. Ancak daha sonra Muzaffer Ağa, kendisine teslim edilen senede dayanarak çocukları üzerinde hak iddia etmiş olan Zehra’ya, Hariciye’den Yakup Efendi isimli biri aracılığıyla Cemal’i teslim etmiştir.²⁴³

Meseleyle doğrudan ilgilenen ve Zehra’yı da evinde konuk eden Başkâtip Süreyya Paşa, kadının elindeki senedin bir kopyasıyla beraber kendi görüşlerini de yazarak konuyu padişaha iletmıştır. Gerçekten de Zehra’nın elindeki senette bu üç çocuğun²⁴⁴ Muzaffer Ağa’ya terbiye edilmeleri maksadıyla verilip herhangi bir ücret alınmadığı, bunların hür olup ileride kimseye satılmaması ve gerektiği takdirde Zehra’ya geri verilmesi ifade edilir.²⁴⁵ “Suret-i Tahkikat” başlığı altında ise Süreyya Paşa’nın konuya dair görüşlerine yer verilir. Meseleye dair daha fazla bilgi sahibi olduğumuz bu yazıdan anlaşıldığı kadarıyla çocukları terbiye etme maksadıyla Zehra’ya senet vermiş olan Muzaffer Ağa’nın, birkaç gün sonra kadının evine tekrar gelip çocuklar “hür denilir ise saraya kabul olunmayacağından esirdir iki yüz liraya sattım deyü” kadından bir senet istemiş ve bunun için yalnızca 15 lira vermiştir. Senette mühürleri bulunan kişiler de Zehra’nın arzuhalinde belirttiği sözleri doğrulamıştır. Muzaffer Ağa Süreyya Paşa’ya “cariyesi” Zehra ve “kölesi” Cemaleddin’in evine getirildiğini duyduğunu ve Zehra’nın kendisi aleyhinde bir iddiası olması durumunda bunun tarafına iletilmesini istediğini belirten bir yazı göndermiş ve bunun üzerine Muzaffer Ağa ile yüz yüze konuşan paşa, bunu kimden duyduğunu sormuştur. Muzaffer Ağa ise bunu bir

²⁴³ BOA, Y.PRK.BŞK, 12/81, 21 Şubat 1888.

²⁴⁴ Erkek olan çocuk burada Cemaleddin olarak ifade edilir.

²⁴⁵ BOA, Y.PRK.BŞK, 12/81, 12 Şubat 1888. Yıldız tasnifindeki bu dosyada bahsedilen senedin orijinali mevcut gözükmemektedir. İki sene önceye ait olması gereken bu senedin 12 Şubat 1888 tarihli, yani Zehra’nın arzuhalinden 9 gün önceye ait olması bunun bir kopya olmasından dolayıdır. Burada iki nokta dikkat çekmektedir: Bu olayda Zehra’yı haklı bulduğu konuya dair görüşlerinden anlaşılan Süreyya Paşa, bu senedin orijinalini görmüş olmalıdır. Diğer nokta ise senedin kopyasının arzuhalinden 9 gün önceye ait olmasıdır. Bu da bizi, arzuhalin yazılmasının ardında Süreyya Paşa’nın olduğunu düşündürür.

arkadaşından işittiği, bunların kendi malı olduğu, elinde senet bile bulunduğu ve kadının elindeki senedin “sonradan” yazıldığı şeklinde bir cevap vermiştir. Bunun üzerine paşa kadının ifadesinin başka minvalde olduğu ve “bu iş resm[iyet]e ve aleniyete düşer ise” kendisi için de zararlı olacağı cevabını verir. Bu konuşmadan sonra Muzaffer Ağa’nın birkaç defa yumuşadığı ve Zehra’nın iddialarını kabul eder gibi olduğu ve hatta bir ara çocukları sattığını kabul ettiği; ancak kime sattığını hatırlayamadığını ifade ettiği anlaşılır. Çocukları kime sattığını birkaç yere müracaat ederek bulabileceğini ifade eden Muzaffer Ağa, daha sonra önceki inatçı tutumuna geri dönmüş; Zehra ve çocuğunun kendi köleleri olduğunu ve kızların da nerede bulunduğunu ifade etmeye mecbur olmadığını söylemeye başlamıştır. Bunun üzerine Süreyya Paşa, kendi görüşleriyle beraber Zehra’nın arzuhalini, elindeki senedin kopyasını ve senette mührü bulunan kişilerin kadının iddialarını onaylayan ifadelerini padişaha sunmuştur.²⁴⁶

Görüldüğü üzere yukarıda anlatılan hikaye karmaşık ve çelişkilidir.²⁴⁷ Konuya dair daha fazla belgeye ulaşılamadan ve meselenin ne şekilde sonuçlandığı bilinmeden kesin yorumlarda bulunmak mümkün gözükmemektedir. Yine de bazı noktalara dikkat çekmek, bu kısımda tartışılan konu için açıklayıcı olması bakımından önemli olacaktır. Her şeyden önce Zehra’nın, ölen eşinin vasiyeti gereği, çocuklarını padişaha hediye etmek istemesi,²⁴⁸ sarayın cariyelere olan ihtiyacının muhacirler arasında bilindiği, konuşulduğu ve hatta bu ihtiyacı yoksul duruma düşmeleri durumunda çocukları ile kendi geleceklerini kurtarmanın bir yolu olarak kullanmayı planladıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Dikkat çekici olan diğer bir nokta ise her ne kadar çocuklar Muzaffer Ağa’ya saraya verilmek maksadıyla teslim edilmişse de yazılan senetlerin herhangi birinde “saray” ifadesinin geçmemesidir. Hür

²⁴⁶ BOA, Y.PRK.BŞK, 12/81, 27 Şubat 1888.

²⁴⁷ Örneğin, Zehra’nın nasıl köleleştirildiği belirsizdir. Çocukların satıldığını, dolayısıyla köle kökenli olduklarını ifade eden senedin bizzat Muzaffer Ağa tarafından yazıldığını varsayarsak, senette satıcı kişinin Zehra değil de başka biri olarak belirtildiği ve Zehra’nın da çocukları ile beraber satıldığı şeklinde bir hile yoluna gidildiği düşünülebilir. Ne var ki, Muzaffer Ağa’nın elindeki senet mevcut olmadığından bu konuda kesin bir yorumda bulunulamamaktadır.

²⁴⁸ Buna dair ilginç bir örnek Şam telgraf kâtibi İbrahim Edhem’in gönderdiği bir telgrafta karşımıza çıkar. Padişahın “yakınlardan” Faik Bey’e gönderdiği telgrafında torunu Mihriban’ın “on aded İngiliz lirasına” haremağalarından Vasıf Ağa’ya satıldığını belirten İbrahim Edhem, “hakikaten saray-ı hümayunlarında ise kullarınca lütf-i padişahî olmağla bir kere dünya gözüyle görme”yi, değil ise torununu satanların cezalandırılmasını talep etmişti (BOA, Y.PRK.AZJ, 41/3, 9 Ekim 1900).

kökenli olmalarından ötürü bu çocukların saraya alınmalarının mümkün olmadığını belirterek onların bir köle olarak satıldıklarına dair bir senet yazmasını isteyen Muzaffer Ağa, bu şekilde çocukların “köleliklerini” garanti etmiş olur. Aynı şekilde çocukların hür oldukları ancak terbiye maksadıyla Muzaffer Ağa’ya teslim edildiğini beyan eden senette de “saray”ın adı geçmemektedir. Çocukların saraya alınacağı şifahî olarak söylenir ve muhacir ailesine herhangi bir şekilde “saray” ifadesini içeren bir senet verilmez. Saray bu şekilde kendisi ile muhacir aileler arasında doğrudan irtibat kurulmasını engeller ve aracılar (bunlar profesyonel esirci de olabilir, saraya bağlı görevliler de) yolu ile hür kökenlilerin “kölelikleri” senede bağlanarak saraya Çerkes kızları alınmaya başlar.²⁴⁹ Muzaffer Ağa’nın gerçekten bu durumu istismar edip etmediği veya bu kızların saraya verilip verilmediği konusunda kesin bir yorumda bulunulamamaktadır. Ne var ki burada önemli olan nokta, bu olayın hür kökenlilerin saraya veya konaklara alınmasının “cariye senedi” usulü ile nasıl meşrulaştırıldığını ve senet alıp vermenin istismarları ne şekilde örttüğünü göstermesidir. Bu konuda dikkat çekmek istediğimiz son nokta ise Süreyya Paşa’nın meselenin ortaya çıkma ihtimaline dair duyduğu kaygıdır. Harem ağalarından birinin hür kökenlileri köleleştirildiği ve bunu sarayın adını kullanarak gerçekleştirdiği iddiasının kamuoyunda yayılması en başta II. Abdülhamid’i rahatsız edecekti. Bu nedenle Süreyya Paşa’nın Muzaffer Ağa’yı uyarıp geri adım atmasını istemesi aynı zamanda padişahın kaygılarını da yansıtır.

1895 yılında gerçekleşen bir olay, padişahın kendine yakın kişiler söz konusu olduğunda genel uygulamalara ve olağan süreçlere yaptığı müdahaleleri göstermesi bakımından önemlidir. Padişahın yaverlerinden Namık Paşazade İbrahim Paşa, satın aldığı bir cariye hakkında ciddi bir sorun yaşamaya başlamış ve kızını geri isteyen babanın iddiaları padişahın kulağına da gitmişti. Dinî usullere uygun olarak satın alınan bu cariyenin köle kökenli olduğuna dair şahitler mevcut olsa da padişahın emri gereği, konunun mahkemeye gitmemesine ve kızın da “sahibine” iade edilmesine karar verilmişti.²⁵⁰ Bu tür hürlük

²⁴⁹ Belgelere bakıldığında saraya satıldığını bildiğimiz birçok cariye için yazılan senetlerde herhangi bir şekilde doğrudan saray bağlantısı kurulmamakta; muhacirlerden kızları satın alan birtakım insanlar, bunları saraya gönderip ödemiş olduğu parayı saraydan geri almakta olduğu anlaşılır (BOA, HH.İ, 123/54; Y.PRK.ASK, 255/2; Y.MTV, 307/117).

²⁵⁰ BOA, Y.MTV, 115/66, 20 Şubat 1895. Burada ilginç olan nokta, kızın babasına değil, sahibine teslim edilmesidir. Başka bir ifadeyle, padişah için önemli olan kızın özgürleşmesi değil, odak noktasının kendisine

davalarında genel olarak uygulanan yöntem, konunun mahkemeye intikal etmesi olsa da bu kez doğrudan padişahın müdahalesi söz konusu olmuş; kendisine yakın bir memurun hür bir kızı yanında çalıştırdığı iddiasının yaygınlaşmasının önüne geçmek istemiştir.

Cariyelik ile ilgili meselelerde kendi yakınlarının veya üst düzey devlet görevlilerinin adı geçtiği zaman daha tedirgin gözüken II. Abdülhamid için bu tür meselelerin yalnızca mahkemeye gitmesi değil, sefaretlerin gündemine düşmesi de endişe vericiydi. 1897 yılında Kayserili Ahmed Bey'in köleleri Ankara'daki İngiliz konsoloslughuna kaçmış ve konsolos İngiliz sefreti ile yapılacak olan haberleşmelerden sonra bu kölelerin ne yapılacağına karar vereceğini söylemişti. İngiliz elçisi, Mösyö Mariniç adlı bir tercüman yoluyla Dahiliye Nâzırı'na beş altı sene önce olan bir olayı hatırlatmış; buna göre, bazı cariyelerin sefarete firarları üzerine hükümet cariyelerin bedelini bizzat ödeyip onları kölelikten kurtarmıştı. Hükümetin aynı şekilde hareket etmesi gerektiğini belirten sefir, böylelikle hükümete kölelerin özgürleştirilmesi dışında başka bir yol bırakmamış oldu.²⁵¹ Meclis-i Mahsus'un bu konuya dair mazbatasına bakıldığında, beş altı sene önceki olay hakkında bir fikir sahibi olunabilir. Ceyb-i Hümayun kâtibi Faik Bey'in karısına ait iki cariye, İngiliz sefaretine kaçmış ve bunun üzerine hükümet tarafından 5'er bin kuruş verilerek cariyeler özgürleştirilip konu hızlıca kapatılmıştı. Aynı muamelenin Kayserili Ahmed Bey için de yapılması kararına varan Meclis-i Vükelâ'nın bu mazbatası, padişahın da iradesiyle onaylanmıştı.²⁵²

II. Abdülhamid yalnızca hür kökenlilerin köleleştirildiği iddialarının yaygınlaşmasından endişelenmemekteydi. Artık “Batı” dünyası için bir sorun olmaktan çıkan ve varlıkları “Doğu” dünyasına özgü parçalar haline gelen kölelik gibi meseleler,

yakın olan bir görevliden başka bir tarafa yönelmesidir. Böylelikle konu mahkemeye gidecekse, tarafları baba ile kızın sahibi olduğunu iddia eden kişi olacak ve padişaha yakın bir görevlinin adının geçmesi söz konusu olmayacaktı.

²⁵¹ BOA, İ.ML, 23/29, 15 Temmuz 1897.

²⁵² BOA, İ.ML, 23/29, 4 Ekim 1897. 2. Bölüm'de bahsedildiği üzere, kölelik konusunun “ecnebilere” gitmemesi gibi bir kaygı Canik Mutasarrıfı'nda da vardı. Ancak mutasarrıfın bu kaygısı daha ziyade İngilizlerin müdahalesi ve bunun bölgede karışıklık çıkaracağı korkusuna dayanmaktaydı. II. Abdülhamid yönetiminde ise bu korkunun yanı sıra imaj zedelenmesi kaygısı söz konusudur. Üstelik Canik Mutasarrıfı'nın kaygılarında söz konusu olan köleler kırsaldaki muhacir kölelerdir. II. Abdülhamid ise ev-içi köleliği, yani oryantalistlere esas cazip gelen harem köleliği ile kendisi veya kendisine bağlı devlet adamlar arasında kurulacak olan bağdan tedirgindir.

imparatorluğun imajını ciddi anlamda zedeliyordu. “İmaj-takıntılı”²⁵³ II. Abdülhamid için bu tür meseleler, Batılıların müdahale etmemesi ve hatta işitmemesi gereken hususlardı. Nitekim Selanik Nâibi Ahmed Ataullah, Selanik Valisi Zihni Paşa ile bölgenin Genel Kumandanı Hüseyin Fevzi Paşa arasındaki bir cariyeye alışverişi kavgası nedeniyle meşihat makamına bu konuya dair bir yazı göndermiş ve “Selanik gibi bir mevki’-i nâzikde biri vali ve diğeri kumandan bulunan iki büyük memurun cariyeye alış veriş dolayısıyla bu derece münâzaa eylemeleri enzâr-ı yâr ü ağyârda çirkin görüneceği”ne dikkat çekerek bu kavganın mahkemeye taşınıp taşınmamasını sormuştur.²⁵⁴ Bunun üzerine Şeyhülislam, vali ile kumandan arasındaki bu kavganın kesinlikle mahkemeye düşmemesi konusunda padişahın iradesi çıktığını haber vererek konunun şer’i mahkemece görülmemesi gerektiğini bildirmiştir.²⁵⁵ Vali ile kumandan arasındaki kavgada hürriyet iddiası söz konusu değildir. Her ne kadar görünürde illegal bir durum söz konusu olmasa da II. Abdülhamid meselenin dava konusu olmamasına dikkat etmiş ve iki üst düzey memurunun cariyelik gibi bir mevzuda birbirine düştüğünün görülmesini istememiştir. Avrupa’da “Doğu” ile alakalı olumsuz temsilleri takip eden, engellemeye çalışan ve yurt dışındaki gazetelere bu konuda yazılar yazdıran II. Abdülhamid yönetiminin bu politikasını “‘egzotik’ olanı minimize etme girişimleri” olarak niteleyen Selim Deringil’e göre, “imaj yönetimi” ve “hasar kontrolü” bu dönemin dışarıda olumlu bir imaj yaratma amacıyla kullanılan en etkili yöntemleriydi.²⁵⁶ Bu açıdan bakıldığında Avrupa’daki oyunlara bile müdahale etme gereği duyan II. Abdülhamid yönetiminin, kendi ülkesindeki iki üst düzey yöneticinin oryantalistlere malzeme olacak bu kavgasını engellemekten doğal başka bir şey olamazdı.

Sarayın cariyeye ihtiyacı 1890’ların başlarında iyice görünür hâle gelmişti. Bu noktada 1891-1892 yıllarında Konya Valisi Hasan Hilmi üzerinden cariyeye tedariki için gizli bir operasyon başlatan saray, bunu bir sene önce Ankara Valisi üzerinden de yapmaya çalışmıştı. Ankara Valisi Abidin Paşa’dan cariyeye satın alıp saraya takdim etmesi istenmiş ve bunun

²⁵³ Selim Deringil, *The Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra 1999, s. 139.

²⁵⁴ BOA, Y.PRK.MŞ, 5/6, 8 Ağustos 1893.

²⁵⁵ BOA, Y.PRK.MŞ, 5/6, 13 Ağustos 1893.

²⁵⁶ Deringil, *The Well-Protected Domains*, s. 135-150.

üzerine vali, Çorum kaymakamı ile irtibata geçmişti. Abidin Paşa'nın yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla yalnızca iki cariyeye talep edilmişti. Çorum kaymakamı tarafından valiye şifreli telgrafla gönderilen yazıda, eski muhacirler arasında cariyeye kalmadığı ve yeni muhacirlerin ise hür kabul edildikleri ifade edilmişti. Muhacir beyleri ile olan haberleşmelerde de bölgede cariyeye kalmadığı anlaşılmışsa da kaymakam “matlub vechile” bir cariyeye bulması için özel bir memur göndermiş ancak yine de kaza dahilinde istenilen vasıflara uygun olarak bir cariyeye bulunamamıştı. Ne var ki, kaymakam Mecidözü kazasına bağlı Çorak köyünde 16-17 yaşlarında bir cariyeye bulunduğu haberini vermekte ancak onun da başka bir müşteriye 65 liraya satıldığını ve yeni sahibin de kızı 70 liradan aşağı vermeyeceğini beyan ettiğini ifade etmektedir. Kaymakam istenilen bu fiyatı yüksek miktarda gördüğünden alınacak karara göre kızı satın alacağını ifade eder.²⁵⁷ Ankara Valisi bunun üzerine kaymakamın bu telgrafının bir kopyasını da göndererek sözü edilen cariyenin satın alınması onaylandığı takdirde bulunacak olan diğer kız ile birlikte İstanbul'a gönderileceğini ifade eder.²⁵⁸

Yukarıdaki telgraflardan anlaşıldığı üzere, saray validen istenilen özelliklere uygun köle kökenli cariyeler istemekteydi. Vali ve kaymakamın cariyeleri temin etme noktasında yaşadığı sıkıntı da bu iki kriteri karşılayan insanların azlığından kaynaklanmaktaydı. Ankara Valisi ve Çorum Kaymakamı'nın bu kriterlere uyan kızları temin etmede yaşadığı sıkıntıyı bir sene sonra Konya Valisi de çekecek ve o zaman bu sorunu aşmak için hürlerin köleleştirilmesi gibi illegal bir yola sapılacaktı.

Yukarıda bahsi geçen ve mevcut literatürde de tartışılmış olan²⁵⁹ Konya Valisi'nin saray için cariyeye toplaması sırasında ve sonrasında yaşananlar, cariyeleri tedarik etme uğruna en üst düzey hükümet görevlilerinin bile sorumluluk almasına ve sarayın hassasiyet gösterdiği bazı konulardan bürokrasinin yalnızca belli çevrelerinin haberdar edilmesine çok iyi bir örnek teşkil eder. Bununla beraber istenilen özelliklere uymayan kızların ve -

²⁵⁷ BOA, Y.PRK.UM, 17/11, 25 Mayıs 1890.

²⁵⁸ BOA, Y.PRK.UM, 17/11, 31 Mayıs 1890.

²⁵⁹ Ali Akyıldız, “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Hareminde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler,” *Journal of Turkish Studies*, c. 51, Cambridge 2019, s. 198; Akyıldız, “Belge Neyi Söylemez,” s. 918-920; Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 186-191.

başlangıçta- hür kökenlilerin hesaba katılmaması sonucunda, saray için istenilen cariyelerin tedarikinde sıkıntılar yaşanacağı anlaşılmış ve bunun üzerine sarayın da izniyle hür kökenli kızların köleleştirilmesi gibi meşru olmayan bir yol izlenmeye başlamıştır. Öyle ki, bu tür illegal girişimlerde bulunan Konya Valisi, daha sonra kendisini hür bir kızın köleleştirilmesinden sorumlu tutan bürokrasinin bu operasyondan habersiz temsilcilerine karşı savunma yapmak durumunda kalmıştı.

1891 yılının ortalarına doğru Konya Valisi Hasan Hilmi Paşa'dan Çerkes muhacirler arasından güzel cariyeler bulup saraya göndermesi istenir. Bu konuya dair yazışmalar Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti ile Konya Valisi arasındaki şifreli telgraflar yolu ile gerçekleşir.²⁶⁰ Ancak elimizde bu konuya dair gönderilen telgrafların büyük çoğunluğu Konya Valisi'ne aittir. Başka bir ifadeyle Süreyya Paşa'nın valiye gönderdiği yazıların içeriğine doğrudan ulaşamamakta; sarayın tam olarak ne talep ettiği ve cariyeye tedariki konusunda yaşanan sorunlara karşı valiyi ne şekilde yönlendirdiğini kesin olarak bilememekteyiz. Ne var ki, valinin gönderdiği telgraflar dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Süreyya Paşa'nın geri dönüşlerine dair bir fikir sahibi olunabilir.

3 Haziran 1891'de Süreyya Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta Konya Valisi, kendisine Rusya hükümeti tarafından düşük bir bedel ile Çerkes kölelerin azat ettirildiği ve dolayısıyla yeni gelen muhacirler arasında artık herkesin hür olduğu bilgisi gelse de Burdur ve Hamidabad taraflarında bulunan yeni muhacirlerin Konya vilayetine iskânları için memur tayin edilmesi düşünülen Redif Miralayı Çerkes Mehmed Bey'in bu iş için kullanılabileceğine dikkat çekmekte ve Çerkesceyi de iyi bilen Mehmed Bey'in kendisi, yani vali adına ("nâm-ı çâkerâneme") cariyeye satın alabileceğini söyler. Bunun yanında "muvâfık-ı matlub"a, yani istenen kriterlere uygun olan cariyelerin eski muhacirlerden de toplanmasının mümkün olup olmadığını Süreyya Paşa'dan sorar.²⁶¹ İstenen özelliklere sahip cariyeye bulma konusunda daha başlangıçta zorluk yaşayan valinin önceden göç etmiş olan muhacirleri de dahil etmeye çalıştığı anlaşıyor. Bir gün sonra Süreyya Paşa'nın gönderdiği cevapta ise eğer istenen özelliklere sahipse o halde eski muhacirlerden cariyeye alınmasında

²⁶⁰ Akıldız, "Belge Neyi Söylemez," s. 919.

²⁶¹ BOA, Y.EE, 109/2, Ek 4 ve 23.

bir sorun olmayacağı; ancak Anadolu'ya göçlerinden beri aradan belli süre geçmesi nedeniyle bunların Türkleşip kendi dillerini unuttukları ve buna dikkat edilerek cariyeye toplanması belirtilir.²⁶²

Birkaç hafta sonra Konya Valisi cariyeye toplama operasyonu hakkında bilgilendirme yapma gereği duyar. Yeni gelen muhacirlerin arasında güzel cariyeler olduğunu, ancak iskân işlemleri tamamlanmadan bunların satın alınmasının doğru olmayacağını belirten vali, bu işlemlerin sonlanması ardından padişahın iradeleri gereğince “Saray-ı Hümayun-ı mülûkâne nâmı verilmeyip” istenilen cariyelerin satın alınarak takdimine başlanacağını müjdelir. Bunun yanında eski muhacirler arasında da eski âdetlerini kaybetmemiş ve Türkçe bilmeyen güzel cariyeler bulunabileceğini düşünen Konya Valisi, bunun için zamanında mutasarrıflıklarında bulunduğu Canik ve Yozgat'taki Çerkes beylerine haber gönderdiğini ve bulunacak olan bu kızların doğrudan Süreyya Paşa'nın konağına gönderileceğini belirtir.²⁶³ Bu kez cariyeye tedariki konusunda daha umutlu gözüken vali, Temmuz sonunda daha somut bilgilerle yeniden Süreyya Paşa'ya telgraf gönderir. Yukarıda ismi geçen Çerkes Mehmed Bey aracılığıyla eski muhacirler arasından istenen özelliklere sahip 4 “Çerkes kızı” bulunduğunu söyleyerek yazıya başlayan vali, bunların “Türk terbiyesi” görmediğini ve eski âdetlerini de unutmadıklarını ifade eder. “Velileri” para ile ikna olunamamışsa da kendilerine kızlarının -sarayın ismi zikredilmeksizin- İstanbul'daki büyük konaklara gönderileceği söylenmiş ve sonunda rızaları alınmıştır. Bu kızlardan da güzel dört beş kız daha bulabileceğini söyleyen Çerkes Mehmed Bey'e bile saray ismini söylemediğini belirten vali, bu kızları bulması halinde kendisinin “mirlivalıkla”²⁶⁴ ödüllendirileceği vaadini yapmıştır. Kızların tedariki için bu vaadi yapmaya mecbur hissettiğini ifade eden vali, uygun görüldüğü takdirde bu terfinin gerçekleştirilmesini ister.²⁶⁵

²⁶² BOA, Y.EE, 109/2, 4 Haziran 1891. Toledano'ya göre, sarayın bu isteğinin ardında kızların alt-sınıf “yozlaşması”ndan etkilenmemesi ve kendilerine mümkün olduğunca en iyi üst-sınıf Osmanlı eğitimini verme amacı yatar (Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, s. 186).

²⁶³ BOA, Y.EE, 109/2, 18 Haziran 1891.

²⁶⁴ Metinde bu kelimenin altı çizilmiştir.

²⁶⁵ BOA, Y.EE, 109/2, 31 Temmuz 1891; Akyıldız, “Belge Neyi Söylemez,” s. 919. Vali sonraki telgraflarında da bu isteğini birkaç defa tekrarlamıştır (Y.EE, 109/2, 13 Ocak 1892).

Yukarıda özetlenen iki telgrafta dikkat çekici olan en önemli nokta, sarayın isminin dillendirilmemesine yönelik hassasiyettir. Cariyelerin gönderileceği yerin saray olduğunu gizleme çabası, doğrudan saraydan gelen emirler doğrultusundadır. Bu hassasiyetin ardında konunun yabancı elçilerin kulağına gitme kaygısı yatmaktaydı.²⁶⁶ Diğer bir dikkat çekici nokta ise valinin önceki telgraflarda kullandığı “cariye” kelimesinin yerini “kız” tabirinin almasıdır. Bu değişikliğin ardında belirtilen kızların hür kökenli olduğu iması yattığı düşünülebilir. Nitekim “velileri”nin²⁶⁷ parayla veya büyük konaklara gönderileceği vaatleriyle ikna edilerek “iskat” ettirildiğine yönelik ifadeler, bunun sıradan bir köle alışverişi olmadığı izlenimini uyandırır.

Konya Valisi yalnızca kendi yönetimi altındaki vilayetteki muhacirlerden cariye aramamış; aynı zamanda farklı farklı bölgelerde yaşayan muhacirler ile de cariye tedariki konusunda bağlantılar kurmuştu. 10 Eylül tarihli telgrafında muhacirlerin yoğun olarak yaşadığı yerler olan Konya, Sivas, Ankara ve Bursa vilayetlerinde istenilen türde cariyeler bulunamadığı haberini veren vali, yalnızca Çarşamba kazasındaki eski muhacirler arasında Mehmed Ali Bey’in oğlu Reşid Bey’in iki cariyesi olduğu duyduğunu ve bunun için özel olarak gönderilen Celal Bey’in de cariyeleri satın aldığı bilgisini verir. Celal Bey’in kendisine yazdıklarına bakılırsa, bu cariyelerin de “fevkalade bir şey olmadığı anlaşılmış ve *cariye cinsinden taleb buyurulduğu vechile a’lâ ve bâlâlarını bulma*”nın olanaksız olduğu ortaya çıkmıştır. Konya Valisi bunun üzerine saray ismi verilmeyip yalnızca “haklarında hayırlı olacağı vaadiyle” eski muhacirler arasından ebeveynlerinin de rızasıyla güzel “kızlar” bulunabileceğini ve Miralay Mehmed Bey aracılığıyla bir iki ay içerisinde 10-15 kız tedarik edilip takdim kılınabileceğini ifade eder. Bu kızlardan 5-6 tanesinin hazır bile olduğunu belirten vali, emredildiği takdirde bunların derhal güvenilir biriyle takdim edilebileceğini söyler. Daha önceden de bu konu hakkında yazı gönderdiğini ancak bir cevap alamadığını hatırlatır ve yeniden hür kızların gönderilebilmesi için izin ister. Bunun yanı sıra o bölgede yaşayan muhacirlerin, İzmir ve Balıkesir’de bulunanlardan farklı olarak sürekli İstanbul’da bulunan soydaşları ile iletişim halinde olmadıkları ve gidip gelmek gibi bir alışkanlıkları da

²⁶⁶ Akyıldız, “Belge Neyi Söylemez,” s. 919.

²⁶⁷ “Veli” kelimesi köle sahipleri için kullanılmasının yanı sıra ebeveynler için de kullanılan bir tabirdir.

olmadığına dikkat çekerek bu kızların gönderilmesi durumunda bu türden bir sıkıntı yaşanmayacağını söyler. Telgrafın sonunda ise hem köle cinsinden hem de hür olanlar arasından güzel kızlar bulunabileceği yeniden hatırlatılarak bu hür kızların da uygun bir bedel ile alınmasından ötürü “yine cariye gibi addedileceği”ne dikkat çekilmiştir.²⁶⁸

Yukarıda yazılanlardan Konya Valisi’nin civar vilayetlere köle kökenli kızlar konusunda haberler gönderdiği anlaşılmaktadır. Çarşamba’daki kızları satın alması için gönderdiği Celal Bey’in görüşlerinin de etkisiyle hür kökenli kızlara yönelmesi gerektiğini düşünen vali, buna izin verilmesi halinde saraya kız tedarik etme işleminin çok daha kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleşeceği haberini verir. Bu konuda sarayın onayını beklemekte ve hatta gönderilecek olan bu kızların ailelerinin İstanbul’a gelip çocuklarını aramayacağını da garantisini vermektedir. Böylelikle saray lafzının kullanılmamasına dikkat eden II. Abdülhamid’in, ailelerin çocuklarını aramaya çalışmasından endişelendiği de ortaya çıkar. Bu da önceden buna benzer olayların, yani hür kökenli kızlarını veren ailelerin İstanbul’daki konaklarda çocuklarını araması gibi girişimlerin olduğunu düşündürür. Telgrafın sonunda ise valinin dikkat çektiği nokta, hem hür kökenlilerin köleleştirilmesinin ne şekilde meşrulaştırılacağına hem de vali için “gönüllü” veya “razı” olmanın köleleştirme için yeterli bir gerekçe olduğu düşüncesine iyi bir örnek oluşturur. Vali para ile ödeme yapılarak hür bir insanın köle yapılması dinî hükümlere göre meşru bir yol değilse de ailelerin bu alışverişe rıza göstermesi durumunda bu işlemin gerçekleşebileceğine inanmaktadır. Nitekim ileriki paragraflarda görüleceği üzere kendisini Adliye Nazırı’na karşı savunurken bu razı olma durumunun kendisini aklayacağını düşünür.

Konya Valisi Ekim başına gelindiğinde, yukarıda bahsi geçen 4 kızdan ikisinin uygun bulunmayarak elendiği ve diğer ikisinin ise saraya takdim için hazır olduğu bilgisini verir²⁶⁹ kız aramaya devam edildiğini belirtir ve gönderilecek olan bu kızlar için harcanacak olan

²⁶⁸ BOA, Y.EE, 109/2, 10 Eylül 1891, Ek 10. Alıntılar içinde italikle yazılan vurgular bize aittir.

²⁶⁹ Bu iki kızın Celal Bey’in “sahabetiyle” gönderildiğini belirtilir. Ancak bu kızların Çarşamba’dan satın alınan iki cariye ile karıştırılmaması gerekir. Nitekim bunlardan birinin Konya vilayetindeki Kadınhanı kasabasından Şahin Bey “cemaatinden” olduğu ayrıca belirtilir. Ancak bu noktada metinde birtakım çelişkilerin mevcut olduğu da gözükür. Örneğin, Celal Bey’in yardımcılarıyla gönderildiği söylenen bu kızlardan birinin aynı zamanda Miralay Mehmed Bey’in kendi kölesi olduğu da metinde ifade edilir. Mehmed Bey aynı zamanda hür olduğu anlaşılan diğer kızın ailesine de kendisi ödeme yapacağını belirtir (BOA, Y.EE, 109/2, 1 Ekim 1891).

masraflara değinir. Miralay Mehmed Bey büyük olan kızın “Çerkes usulü vechile hediye nev’inden olarak” kızın ailesine ödenecek olan miktarı kendisinin karşılayacağını ve diğer kız da “kendi malı olduğundan” herhangi bir para kabul etmeyeceğini ısrarla belirtmiştir. Ancak vali bunu kabul etmemiş; kızın annesine 300 (6.000 kuruş) ve babasına 200 (4.000 kuruş) “mecidiye” ödemesinin yanı sıra kardeşlerine de bazı hediyeler göndermiştir. Mehmed Bey’in kendi malı olan cariyesi için de ödeme yapmak isteyen vali, yine de bunu kabul ettirememiş ve onun bu hareketini “en-necât fi’s-sıdk,” yani kurtuluşun doğrulukta olduğu ilkesine göre yorumlamıştır. Son olarak Konya Valisi, Çarşamba’dan gönderilen iki cariye Nuri Bey isimli biri aracılığıyla senetlerinin de takdim edildiği ve diğer masrafları ile beraber bedellerinin 300 lira tuttuğu bilgisini vererek yazısını sonlandırır.²⁷⁰

Yukarıda bahsi geçen iki kızdan büyük olanının hür kökenli olduğu açıktır. Para kızın efendisine değil, ailesine ödenmiştir. Diğer kızın ise Mehmed Bey’in malı olduğu söylendiği ve daha fazla da bir ipucu verilmediği için köle kökenli olduğunu varsaymak durumundayız. Mehmed Bey’in hür olan kızın ailesine ödenecek olan parayı üstlenmeye ve kendi cariyesini de bedelsiz olarak saraya hediye etmeye çalışması, kendisinin mirlivalık rütbesini “hakettiğini” gösterme çabası olarak da yorumlanabilir. Gönderilen telgrafta esas önemli olan husus ise valinin hür kökenlilerin saraya gönderilmesi konusunda kendisini daha rahat hissetmesidir. Sarayı ikna etme çabası içerisine artık girmemekte; aksine hür olan kızın ailesine verilen hediyelerden söz edebilmektedir. Valinin Süreyya Paşa’ya gönderdiği önceki telgraflara ne şekilde cevap verildiği bilinmese de sonraki telgraflarından sarayın kendisine hürlere köle muamelesi yapılması konusunda izin verdiği ortaya çıkar. Nitekim Süreyya Paşa tarafından bir ay sonra gönderilen telgrafta, Çarşamba’dan satın alınan iki cariye ile yukarıda sözü edilen iki kızın satın alınma bedelleri uygun bulunmakta ve kızların -senetleri ile beraber- takdim edilmesi istenmektedir.²⁷¹

Sonraki günlerde de vali ile başkatip arasındaki haberleşmeler devam etmiş; gönderilen cariyelerin ne zaman İstanbul’a ulaşacağı ve hür veya köle farketmeksizin yeni bulunan cariyeler hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır.²⁷² Daha sonra Süreyya Paşa valiye

²⁷⁰ BOA, Y.EE, 109/2, 1 Ekim 1891.

²⁷¹ BOA, Y.PRK.BŞK, 23/109, 28 Ekim 1891.

²⁷² BOA, Y.EE, 109/2, 29 Ekim 1891, Ek 14.

birtakım uyarılarda bulunma gereği duyar. Gönderilen cariyelerin yaşının 14'ten yukarı olmaması ve "hüsna," yani güzel olmalarını istemekte ve ayrıca Çarşamba'dan gelen iki cariyeye dışında diğer kızların senedinin gönderilmediğini hatırlatmaktadır. 3 gün sonra gelen cevabında vali, istenilen senetlerin gönderileceğini bilgisini verir.²⁷³ Böylelikle saray kölelerin senetlerinin yanı sıra hür olanların senetlerini de elde ederek yapılan işlemin "meşruiyetini" garanti altına almış olur.

Yukarıda sözü edildiği üzere Konya vilayetindeki muhacirlerin İzmir ve Balıkesir'deki muhacirlerin aksine, İstanbul'a gidip gelerek kızlarını kontrol etmeye kalmayacakları garantisini veren vali, bu kez tersine bir haberle Süreyya Paşa'ya başvurmak zorunda kalır. Yeni muhacirlerden biri 17, diğeri 14 yaşında oldukça güzel iki kızın ebeveynlerinin, çocuklarının götürüleceği yeri ne kadar uzak olursa olsun görmek gerekçesiyle yanlarında birisini göndermek istedikleri belirten vali, bunda bir beis olup olmadığını paşaya sorar.²⁷⁴ Yazdığına bir cevap alamayan vali, anne ve babanın köylerine geri dönmek istemeleri üzerine bu kızları "elde etmiş iken" geri dönmelerinin diğerlerinin de ileride tedarik edilmesine engel olacağından büyük kızın abisi İdris ile beraber Jandarma Dairesi'nde çalışan Bölük Emni Çerkes Bekir'i, kızlarla beraber aceleyle İstanbul'a göndermiştir.²⁷⁵ Konya Valisi aynı gün gönderdiği diğer telgrafta, kızlardan büyüğünün "zâdegândan," diğerinin ise köle cinsinden olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca bu kızları kendi adına gönderdiği ve dolayısıyla bedellerinin kendisinden sorulmamasını isteyen vali, bu şekilde saraya jestini yapmış olur.²⁷⁶

Sonraki günlerde de cariyeye tedarik ettiği zaman Süreyya Paşa'yı bilgilendirmekten geri durmayan valinin, "birader" hitaplı gönderdiği mektuplar da oldukça ilginçtir. Bu kişinin mabeynden birisi olduğunu düşünmekteyiz.²⁷⁷ Süreyya Paşa'ya önceden gönderdiği telgraflardan çok daha samimi bir dil kullanan ve ayrıntılı bilgiler veren vali, Niğde'de

²⁷³ BOA, Y.EE, 109/2, 6 Kasım 1891.

²⁷⁴ BOA, Y.EE, 109/2, 15 Kasım 1891, Ek 19.

²⁷⁵ BOA, Y.EE, 109/2, 23 Kasım 1891.

²⁷⁶ BOA, Y.EE, 109/2, 23 Kasım 1891. Yaklaşık iki ay sonra da Kayseri Tabur Ağası'ndaki kardeşi Kadri'nin Teke Tabur Ağalığı'na getirilmesini isteyecektir (Y.EE, 109/2, 13 Ocak 1892).

²⁷⁷ Kendisine daha sonra gönderdiği mektubunda Konya Valisi, gönderilen cariyelerin masrafları ile alakalı bazı konuları Süreyya Paşa ile bizzat görüşmesini rica etmişti (BOA, Y.EE, 109/2, 22 Ocak 1892).

bulunduğu bir sırada Çerkes Mehmed Bey'in kendisine gönderdiği bir telgraftan bahseder. Buna göre, Mehmed Bey "biri fevkalade diğeri muvafık iki *kısrak* buldu"²⁷⁸ğunu haberini vermiş ve bu kızları satın almak için validen "1100 mecrediye" (22.000 kuruş) istemiştir. Bu parayı Mehmed Bey'e gönderen vali, daha sonra Niğde'ye geldiğinde bir kız daha bularak bu üç cariyenin gönderileceğini Süreyya Paşa'ya haber vermiştir. Vali Konya'ya geri döndükten sonra her ne kadar bu "kısrak"lardan birini saraya göndermek için uygun görmese de konaklardan birine cariyeye olarak alınabileceğini düşünerek bu üç kızı da İstanbul'a göndermek için hazırlık yapar.²⁷⁹

Konya Valisi'nin Mehmed Bey'den alıntı yaptığı yukarıdaki mektubunda, satılan kızlar için kullanılan "kısrak" tabiri dikkat çekmektedir. Damızlık aygırlarla çiftleştirilen kısraklar, yani genç diş atlar burada bir metafor olarak kullanılmaktadır. Amerika'daki kölelik ile ilgili literatürde geniş olarak tartışılan bir kavram olan "köle üreticiliği" (*slave-breeding*),²⁸⁰ belli açılardan Çerkes muhacirler arasındaki kölelik için de kullanılması gereken bir tabirdir.²⁸¹ Azadın nadir görüldüğü ve artık savaşlardan elde edilen esirlerin köleleştirilmesi gibi alternatiflerin mevcut olmadığı Çerkes kölelik sisteminde köle sayılarını artırmak veya mevcudu korumak, yeni doğacakların köle olmasına bağlıydı. Bunun da gerçekleşmesinin tek yolu anne ve babanın köle olmasıydı. Beylerin bu üretimi gerçekleştirme adına yapmış olabileceği manipülatif ve hatta baskıcı hareketleri bu çalışmada ele alınmasa da en azından yukarıdaki "kısrak" tabirinin ardında yatan şeyin bu olduğu düşünülebilir. Başka bir ifadeyle, mektuptaki bu kullanım yalnızca yapılan işi gizleme çabası değil, aynı zamanda cariyeye kızların muhacir beyleri gözünde ne ifade ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

²⁷⁸ İtalikle yapılan vurgu bize aittir.

²⁷⁹ BOA, Y.EE, 109/2, 1 Ocak 1892, Ek 26. Bu kızların hür olup olmadıkları belli değildir. Başkitabet'e gönderilen bir telgrafta, "velilerinden" alınan senetlerden söz edilse de bu tabir hem aileyi hem de köle sahiplerini nitelediği için kesin bir sonuca varılamamaktadır (Y.EE, 109/2, 13 Ocak 1892).

²⁸⁰ Dale Edwyna Smith, "Breeding of Slaves," *Slavery in the United States A Social, Political and Historical Encycpoedia*, c. 1, ed. Junius P. Rodriguez, California 2007, s. 200-201. Ayrıca bu konuya dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ned Sublette ve Constance Sublette, *The American Slave Coast: A History of the Slave-Breeding Industry*, Chicago 2016.

²⁸¹ Çerkes muhacirler arasındaki köleliğin "kapalı kölelik sistemi" sayıldığı ve dolayısıyla da kendi kendini üretebilen bir sisteme sahip olduklarına vurgular yapılsa da (Erdem, "Çerkesler ve Kölelik," *Sözden Kalanlar*, s. 273) bu "üretim" nasıl gerçekleştiği, beylerin bu üretimde ne kadar belirleyici olduğu ve zorlama, baskı gibi istismarların bu sistemde ne derece yer aldığı tartışılmaya muhtaçtır.

1892'nin Şubat ve Mart aylarında da gönderilen veya gönderilecek olan cariyeler hakkında yazışmalar devam etmişti. Konya Valisi'nin ifadelerinden ve Süreyya Paşa'nın dönüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla gönderilen cariyelerin genelde istenilen özelliklere sahip olmadıkları ortaya çıkmıştı. İki kız daha bulunduğu ancak bunların da “evvelkiler derecesinde” oldukları bilgisi verilerek gönderilip gönderilmemeleri sorusu üzerine Süreyya Paşa, öncekiler gibiye gönderilmemesini belirtmişti.²⁸² Sarayın güzel kız talebi ve bu talepteki görecelilik bölgedeki beylerin de kafasının karışmasına sebep olmuş olmalı ki, örneğin muhacirler üzerinde nüfuz sahibi olduğu söylenen Şahin Bey isminde bir Çerkes beyi, saraydan iki örnek fotoğraf gönderilmesini ve bu fotoğraflardaki kızların özelliklerine uygun olarak aynısı ve hatta daha güzelini bulabileceğini taahhüt etmişti.²⁸³

Sarayın emirleri doğrultusunda hareket eden Konya Valisi Hasan Hilmi'nin sonraki aylarda yaşadıkları ise oldukça dikkat çekicidir. Niğde'de satın aldığı muhacir kızını saraya gönderen vali, kızın babası Suğ'un iddialarına karşı kendisini savunmak durumunda kalmıştır. Buna göre, kızı Fatıma'nın nikâhlanacağı vaat edilerek kandırıldığını söyleyen Suğ, kızının Konya Valisi'ne satıldığını öğrenince merkezi hükümete başvurmuş ve bu olaydan valiyi sorumlu tutmuştur. Adliye ve Dahiliye nezaretlerine haklılığını ispatlama çabasına giren Hasan Hilmi, saray mevzusundan hiç bahsetmeyerek kızın babasının rızasıyla satın alındığını ifade etmişse de Adliye Nezareti verdiği cevapta, bu satışın rızaya dayalı olsa bile hür bir insanın alınıp satılmasının dinî hukuka aykırı olduğunu ifade ederek Hasan Hilmi'yi sorumlu tutmuştur.²⁸⁴ Konya Valisi'nin satın alınan bu kızın saray için olduğunu açıkça beyan edememesi ve üst düzey hükümet makamlarının bu cariye tedarik etme operasyonundan habersiz gözükmesi, II. Abdülhamid'in saraya köle temini hususunu ne

²⁸² BOA, Y.EE, 109/2, 8 Mart 1892.

²⁸³ BOA, Y.EE, 109/2, 19 Şubat 1892.

²⁸⁴ Bu konuya dair birçok yazışma yapılmış ve süreç birkaç sene boyunca devam etmişti (BOA, DH.MKT, 1945/117, 16 Nisan 1892; 1958/69, 7 Haziran 1892; 1967/54, 28 Haziran 1892; 1988/85, 16 Ağustos 1892; 2017/63, 3 Kasım 1892; 2024/114, 24 Kasım 1892; 2047/103, 1 Şubat 1893; 2064/84, 12 Aralık 1893). Dikkat çekici olan diğer bir nokta, 1887'de yine hürlerin köleleştirilmesi ve bu suçun saray ile ilişkilendirilmesi ihtimali ortaya çıkmış ve bunun üzerine zamanın Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa, meselenin üstünün örtülmesinde baş rolü üstlenmişti (Ali Akyıldız, “Belge Neyi Söylemez,” s. 904). Ancak Konya Valisi olayında Adliye Nazırlığı görevinde bulunan Hüseyin Rıza Paşa, selefine kıyasla olan bitenden çok daha habersiz gözükmektedir. Başka bir açıdan bakıldığında, II. Abdülhamid'in hassas olduğu konulara erişim noktasında makamların değil, isimlerin ön plana çıktığı görülür.

kadar gizli tutmak istediği ve bir sorun olması durumunda bu hususun mahkemelere veya konsolosluklara intikal etmemesine ne kadar dikkat gösterdiğini ortaya çıkarmaktadır.

İlk kısımda kısaca değinildiği üzere, mükâtebe usulü uygulanmış birçok bölgenin aksine, Uzunyayla bölgesinin bu tür uygulamalara tâbi olmaması, burada bulunan köleleri şehirlerdeki harem köleliğinin ihtiyaçlarını karşılaması açısından oldukça önemli konuma getirdiği açıktır. Şehirlerdeki ev-içi hizmet köleliğini besleyen kırsaldaki Çerkes köleliğidir. Dışarıdan köle tedarikinin neredeyse durma noktasına geldiği bu dönemde, muhacirler arasında kendi kendini üretebilen kırsaldaki bu kölelik sisteminin ortadan kaldırılması, aynı zamanda Harem-i Hümayun için cariye tedarikinin kesilmesi anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında hükümet ile saray politikalarında bir ayrışma yaşandığı düşünülebilir. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde, ciddi bir köle nüfusuna sahip olan Uzunyayla bölgesindeki köleliğin uzun yıllar tartışmaya açılmaması ve askerlik meselesi gibi köleleri doğrudan ilgilendiren konularda ise II. Abdülhamid'in köle sahipleri lehine müdahaleleri, köleliğin devam etmesine muhtaç olan saray ve sultanın gizlice güttüğü bir politikanın sonucu olarak düşünülebilir.

4.5 Sonuç

Bu bölümde öncelikle Aziziye kazasındaki köle itaatsizliklerinin 1908 yılına kadar neden çok nadir görüldüğü, söz konusu bölgenin izole karakteri üzerinden açıklanmaya çalışılmış ve bu itaatsizlik eksikliğini açıklamaya aday birçok sebep öne sürülmüştür. Daha sonra II. Abdülhamid döneminin başlarında mükâtebeye yönelik teşvikin eskisi gibi devam ettiği ancak sonraki yıllarda bu politikada mükâtebe aleyhine bir değişiklik görüldüğü iddia edilmiştir. Son kısımda ise sarayın politikasına özel bir yer ayrılmış; sarayın cariye istihdamına yönelik ihtiyaçlarına vurgu yapılarak köle kökenli cariyeler ile hür “cariye”lerin iç içe geçtiği; ancak buna rağmen sarayın tedbiri bırakmayarak illegal köleleştirmeyi ne yollarla meşru hale getirmeye çalıştığı açıklanmıştır. II. Abdülhamid yönetiminin bu dönemdeki dilemması olarak olumlu imaj yaratma ile sarayın ihtiyaçlarını karşılama uğruna illegal yollara başvurma arasında bir yol bulduğu vurgulanmıştır. Saray açısından

bakıldığında cariyeler tedariki konusunda birinci seçenek, köle kökenli olanların temin edilmesidir. İmparatorluğun imajı konusunda oldukça hassas olan II. Abdülhamid için hür kökenli olanlar bu noktada ilk tercih olmasa da istenilen tipte ve aynı zamanda köle kökenli olan cariyeler tedariki oldukça zor olduğundan hür kökenli olanların da köleleştirilmesine izin verilmiştir. Bu açıdan bakıldığında imparatorluğun geri kalan kısmında, özellikle Uzunyayla'da, bulunan köle kökenli Çerkes kızlarının varlığı padişah için vazgeçilmez olmalıdır. Bu ise sarayın hükümetten ayrı bir kölelik politikası gütmesine sebep olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

5. BÖLÜM - II. MEŞRUTİYET SONRASINDA ÇERKES KIRSAL KÖLELİĞİ

Çerkes köle ticaretinin 1909 Ekim’inde yasaklanışına giden süreç genellikle II. Abdülhamid’in haremindeki cariyelerin hür bırakılması hadisesi üzerinden anlatılmış; köle ticaretinin yasaklanışı bu hadisenin doğal bir sonucu olarak açıklanmıştır.²⁸⁵ Bunun yanında Çerkes köle ticaretinin yasaklanışının ardında başta Çerkes İttihâd ve Teâvün Cemiyeti’nin gayretleri olmak üzere, Çerkes aydınlarının ve onların kamuoyunda yarattığı baskının etkisi vurgulanagelmıştır.²⁸⁶ 1909 Ekim’inin sonunda padişahın iradesiyle sona eren bu sürecin arkaplanı, yapılan çalışmalarda çoğunlukla anlatılmamış; tespit edilebildiği kadarıyla Ceyda Karamürsel’in önceki bölümlerde de kullanılan tez çalışması²⁸⁷ dışında, bu konu detaylı bir şekilde ele alınmamıştır.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra oldukça revaçta olan “hürriyet” kavramının özellikle Çerkes köleler nezdinde özel bir anlam taşımaya başladığı ve Anadolu’nun birçok yerinde Çerkes kölelerin hür olma iddialarında ciddi artış görüldüğü anlaşılmaktadır. Kanun-ı Esasî’de herkesin “hürriyet-i şahsiyyelerine mâlik”²⁸⁸ olduğu ifadesi, spesifik olarak, kölelerin hürriyetini temin eden bir ibare olmamakla birlikte, birçok Çerkes köle bu ifadeyi kendi hürriyetleri için hukukî bir dayanak olarak kullanmıştır. Dahası, bu bölümde gösterileceği üzere, bazı merkez ve taşra yöneticileri de bu ifadeyi Çerkes kölelerin lehine

²⁸⁵ Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 147-151; Zafer Gölen, “Osmanlı Devleti’nde Çerkes Köleliğinin Yasaklanması,” *Yeni Türkiye* 73 (2015): s. 162-163.

²⁸⁶ Gölen, “Osmanlı Devleti’nde,” s. 163.

²⁸⁷ Karamürsel, *“In the Age of Freedom”*, s. 153-198. Bu çalışmada 1908 Temmuz’u sonrası ve 1909 Ekim’i öncesinde Çerkes kölelerin “hürriyet” iddiaları ve köle sahiplerinin buna yönelik cevapları işlenmiş olsa da tezin ana odak noktası “kölelik” ve “vatandaşlık” ilişkisi üzerine olduğu için bu konuda verilen örnekler sınırlı kalmış ve 1909 Ekim’inde çıkan iradenin sebepleri yeterince irdelenmemiştir.

²⁸⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair*, haz. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul 2018, s. 169. Kanun-ı Esasî’nin bu 9. maddesinin 1876 tarihinde de mevcut olduğunu unutmamak gerekir. Ancak bu maddenin köleler ve hatta kölelik meselesinin çözümü ile uğraşan hükümet görevlileri üzerinde etkisi, II. Meşrutiyet sonrasındakinden çok daha az görülmüştü.

algılamış ve uygulamada kölelerin yanında bir tavır ortaya koymuşlardır. Kölelerin bazı resmî makamları da arkasına alarak “hürriyet-i şahsiyye”lerini iddia etmeleri ve onların karşısında köle sahiplerinin ise dinî hükümlere ve Kanun-ı Esasî’nin belli maddelerine dayanarak bunun tam aksini savunmaları, taşra ve merkezdeki yetkilileri tedirgin etmeye başlamış ve köle ile efendi arasında ortaya çıkabilecek olan çatışmalara meydan vermemek adına her iki tarafı da uzlaştırmaya yönelik bir karar alma zorunluluğu doğmuştur. Bu bölüm 1909 Ekim’ine giden sürecin ayrıntılı bir tasvirini çizmenin yanı sıra uygulamaya konulan Kanun-ı Esasî maddelerinin farklı şekillerde algılanması sebebiyle bunun taşrada yeni bir fiilî durum yarattığını ve merkezî idarenin, Çerkes aydınlarının baskısı sonucu veya modern dönemde kölelik gibi uygulamaların mevcut olmaması gerektiği gibi bir “aydınlanmacı” bir nedenle değil, asayiş meselesine özel bir önem vermesinden ötürü köle ticaretinin yasaklanmasına yönelik bir karar aldığını göstermeyi amaçlamaktadır. Bunun yanında 1909 Ekim’i sonrasındaki sürecin de anlatıldığı bu bölümde, hükümetin Ekim’deki kararın sahadaki sorunları çözmediğini anlaması sonrasında belli girişimlerde bulunduğu aktarılmakta; mükâtebe bedelleri ve mükâtebeye bağlanacak olan kölelerin iskân masrafları konusunda yapılan yazışmalar özetlenmektedir.

5.1 Çerkes Köle Ticaretinin Yasaklanışına Giden Süreç

24 Temmuz 1908 tarihinde yeniden ilan edilen Kanun-ı Esasî, birçok kesim tarafından “hürriyetin ilanı” olarak kabul edilmiştir. Ülkenin dört bir yanına dağılmış olan Çerkes köle nüfusu da bu kesimlerden biridir. Bu tarihten itibaren kendilerinin “kanunen” hür olduklarını iddia etmeye başlamışlar; bu yolda resmi makamlara arzuhalder yazıp hürriyetlerini talep etmişlerdir. Bunun en erken örneklerinden biri 1908’in sonlarında yazılmış bir arzuhalde görülür. Canık sancağına bağlı Germiyan köyünde “sülaleten,” yani aslen köle olan kardeşiyle oğlunu kurtarmak için “hürriyetin ilanında” Sadaret makamına bir arzuhal yazdığını belirten bir Çerkes muhaciri, ilan edilen hürriyetin Çerkes köleler için de geçerli

olduğunu düşünmekte ve bu nedenle kardeşiyle oğlunun azat edilmesini talep etmektedir.²⁸⁹ Hür olmak isteyen Çerkes köleler hakkında daha detaylı bilgi isteyen Dahiliye Nezareti'nin 29 Kasım 1908 tarihli yazısına cevaben köle nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Aziziye kazasındaki idare meclisinin gönderdiği mazbataya bakılırsa, aslında ebeveynleri de kendileri gibi köle olan bu insanların yalnızca kişisel olarak değil, aynı zamanda bütün köle ve cariyelerin hürriyetin ilanından istifade etmesi gerektiğini düşünerek müracaatta bulundukları görülür.²⁹⁰ Durumu merkezi hükümete bildiren idare meclisi, köle sahiplerinin meşru olarak elinde bulundurdukları bu köleleri bedelsiz olarak azat ettirmenin bölgede karışıklık çıkaracağını da ifade eder.²⁹¹

Ocak ayının sonlarına doğru kölelerden gelen arzuhaller iyice artış göstermiş; Dahiliye Nezareti, Sadaret makamını bu konuda uyarak kölelerin hürriyeti meselesi ile alakalı bir an evvel karar alınması gerektiğini ifade etmiştir.²⁹² Bu uyarılar, ileriki paragraflarda gösterileceği üzere konuya dair padişah iradesi çıkıncaya kadar devam edecektir. Şubat ayının başında Amasya'ya bağlı Vezirköprü kazasından gönderilen bir mahzarda köle olmalarından dolayı evlenemedikleri ve “kutsal bir vazife olan” askerlik hizmetinden mahrum kaldıklarından şikayet eden üçü cariyeye olmak üzere 7 Çerkes köle, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hür olacaklarına dair hiçbir şüphesi kalmadıklarını; ancak Çerkes beylerinin nüfuzu altında olan “Amasya sancağına tebliğ edilmediğinden midir nedir” hürriyetlerine bir türlü kavuşamadıklarını ve bölgedeki yerel yöneticilerin beylerin nüfuzu altında olmaları sebebiyle taleplerini yerine getirmediklerini anlatmaktadır.²⁹³ Aynı şekilde Çarşamba kazasının Dikbıyık ve diğer köylerinde yaşayan 14 kölenin Meclis-i Mebusan başkanlığına gönderdiği bir mahzarda, Çerkes beylerinin zulmüne uğradıklarından dem vurularak 24 Temmuz 1908 tarihinde ilan olunan Kanun-ı Esasî'nin insanlara bahşettiği dört ilkeden (adalet, müsavât, uhuvvet ve hürriyet) istifade edip edemeyecekleri sorulmakta ve

²⁸⁹ BOA, ŞD, 2786/29, 2 Aralık 1908, Ek 137.

²⁹⁰ BOA, ŞD, 2786/29, 9 Ocak 1909, Ek 121. Benzer şekilde diğer bölgelerdeki kölelerin de eş zamanlı olarak hürriyet iddiasında bulundukları görülür. Örneğin, Erbaa'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen arzuhalde de “şems-i hürriyetin” bütün Osmanlı vatandaşlarına hürriyet bahşettiğine ve kendilerinin de azat edilmeleri için ilgili makamlara irade buyurulması gerektiğine dikkat çekilmiştir (DH.MKT, 2723/41, 25 Ocak 1909).

²⁹¹ BOA, ŞD, 2786/29, 9 Ocak 1909, Ek 121.

²⁹² BOA, ŞD, 2786/29, 30 Ocak 1909, Ek 119.

²⁹³ BOA, ŞD, 2786/29, 6 Şubat 1909, Ek 113.

bir an önce bu “zulm ü istibdaddan”²⁹⁴ kurtarılmaları istenmektedir.²⁹⁵ Aziziye Kaymakamı merkezi hükümete konuyla ilgili bilgilendirme yaparken, her iki tarafın, yani köleler ile sahiplerinin iddialarına ve bunları neye dayanarak yaptıklarına değinmekte ve en sonunda kendi değerlendirmesini paylaşmaktadır. Ona göre, köleler “rıkkü’l-asl,” yani köle kökenli değilseler, insaniyet ve adalet adına hükümetin müdahalede bulunması zorunludur. Ancak şeriatın kabul ettiği gibi köleyseler, sahipleri haklı gözükmektedir. Bundan dolayı kaymakam, her iki tarafın da iddialarını değerlendirecek bir özel meclis kurulmasının doğru olacağını öne sürer. Ona göre, merkezi hükümet mevcut köleleri mükatebeye bağlayarak veya mal sandığından bedelleri ödenerek azat edilmesi yolunu tercih edebilir veya dinî hükümleri takip ederek köle sahiplerinin yanında yer alabilir. Ne var ki, alınacak karar ne olursa olsun, bunun bir an önce alınması gerekmektedir. Aksi halde dışarıdakilerden etkilenen “cahil” köleler ile iddialarını dinî hükümlere dayandıran köle sahipleri arasında bir “uygunsuzluk” çıkacağı düşünülmektedir.²⁹⁶

Gerekli karar alınmadığı takdirde, Çerkes köleler ile beyleri arasında ortaya çıkacağı düşünülen kavga hakkında taşra yöneticilerinden yapılan uyarılar Mart ayından itibaren ciddi ölçüde artmıştır. Sivas Valisi’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, Aziziye kaymakamının özel bir meclis kurulması yönündeki görüşleri aynen paylaşılmakta ve buna ek olarak valinin kendi görüşüne göre, alınacak karar konusunda dikkatli olunması ve kölelerin “idareten ve kanunen” azat edilmeleri halinde katliam derecesinde olaylar meydana gelebileceği ifade edilmektedir.²⁹⁷ Mart ve Nisan aylarından itibaren Dahiliye Nezareti’nin Sadaret makamına taşradan gelen uyarıları aynen ileterek bir karar alınmasını sıklıkla dile getirmesi, Aziziye Kaymakamlığı ve Sivas Vilayeti’nin aktardığı bilgi ve görüşlerin ciddiye

²⁹⁴ Çerkes kölelerin gönderdiği arzuhallerde II. Abdülhamid devrini çağrıştıran “istibdad” kelimesini sık sık kullanmaları dikkat çekicidir. Buna benzer başka bir örnek için bkz. BOA, ŞD, 2786/29, 29 Mart 1909, Ek 91. Köleler tarafından Meclis-i Mebusan başkanlığına gönderilen bu arzuhalde, “devr-i istibdadda” hür olmamaları doğal olsa da hürriyetin ilanından sonra bu halde olmalarının kendilerini üzdüğü ve gereği yapılmazsa “hicret” edecekleri ifade edilmiştir. “İstibdad” kelimesinin kullanımı konusunda benzer bir örnek ise Galata’da yaşayan Ali’nin Meclis-i Mebusan başkanlığına yazdığı bir arzuhalde görülmekte; Sivas vilayetinde köle olarak yaşayan ailesini kurtarmak isteyen Ali, köleliğin “devr-i istibdad yâdigarı” olduğunu ve “şu devr-i meşrutiyet ve adalette” bu zulmün sonlanması gerektiğini ifade etmektedir (DH.MKT, 2891/97, 26 Haziran 1909).

²⁹⁵ BOA, ŞD, 2786/29, 11 Şubat 1909, Ek 107-108. Meclis-i Mebusan’a gönderilen bu mahzar daha sonra aynı şekilde Sadaret’e iletilmiştir (22 Mart 1909).

²⁹⁶ BOA, ŞD, 2786/29, 25 Şubat 1909, Ek 105.

²⁹⁷ BOA, ŞD, 2786/29, 17 Mart 1909, Ek 99.

alınmaya başladığını ve kölelik konusunun hükümetin gündemine oturduğunu göstermektedir.²⁹⁸

Çerkes köle ve cariyelerin Kanun-ı Esasî'ye dayanarak hürriyetlerini talep ettiklerine ve “nimet-i hürriyetten hisse-mend” olmak istediklerine dair örnekler çoğaltılabilir.²⁹⁹ Köle sahiplerinin bu tür isteklere karşı ne gibi tutumlar sergilediği, resmi makamlara durumu nasıl ifade ettikleri ve bu makamların kölelerin özgürleştirilmesine dair nasıl bir tavır takındıkları ise meselenin başka yönlerini oluşturur. 1908 Kasım'ında Dahiliye'den Sadaret'e gönderilen bir yazıda, hür bırakılma sözü verilen; ancak zamanı gelince satılmak istenen Kevser isimli bir cariyenin gönderdiği arzuhalde bahsedilirken, köle ticaretinin kanunen yasak olduğu, şeriatın da köleliğe yalnızca belli özel durumlar altında izin verdiği, mevcut kölelerin de bu türden olmayıp “aslen ve neslen hür oldukları halde” satıldıkları ifade edilmiş ve “muhâlif-i şeriat ve insaniyet olan esaret-i hâzıraya” son verilmesi için bir karar alınması gerektiği bildirilmiştir.³⁰⁰ Köleliğin Kanun-ı Esasî'ye göre yasaklanmış olduğunu düşünen Dahiliye Nazırı, bu konuda daha spesifik bir karar alınarak meselenin çözüme bağlanmasını istemektedir. Benzer şekilde köle sahiplerinden Meclis-i Mebusan başkanlığına gönderilen bir mahzar üzerine konu Dahiliye Nezareti ile paylaşılmış ve alınan cevapta köleliğin kanunen yasak olduğu ve mevcut kölelerden hepsinin ise şeriatın meşru görmediği şekilde köleleştirildiği ifade edilmiştir.³⁰¹

1909 Ekim'ine kadar defalarca bu konuda bir karar alınması yönünde uyarılar yapan Dahiliye Nezareti'nin kölelerin hürriyetinden yana bir tutum sergilediği anlaşılır. Buna benzer tutumlar merkezdeki bazı resmi makamlarca da benimsenmişti. 28 Kasım 1908 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazı bunun örneklerinden biridir. Yazıda Çerkeslerin Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne sürgünlerinden sonra kölelikten kurtulmuş olmaları gerektiği, şeriata göre köleliğe yalnızca savaş

²⁹⁸ BOA, ŞD, 2786/29, 11 Nisan 1909, Ek 87; 21 Nisan 1909, Ek 83; DH.MKT, 2791/104, 6 Nisan 1909.

²⁹⁹ Buna dair Erbaa'dan Meclis-i Mebusan başkanlığına (BOA, ŞD, 2786/29, 4 Nisan 1909, Ek 68) ve Aziziye'den yine Meclis-i Mebusan başkanlığına (DH.MKT, 2797/27, 13 Nisan 1909; 2891/97, 7 Temmuz 1909; 25 Temmuz 1909) gönderilen yazılara bakılabilir.

³⁰⁰ BOA, ŞD, 2786/29, 12 Kasım 1908, Ek 47. Dahiliye Nazırı, Sadaret'e gönderdiği bu yazının bir benzerini üç hafta sonra yeniden gönderir (7 Aralık 1908, Ek 141).

³⁰¹ BOA, DH.MKT, 2739/67, 10 Şubat 1909.

ganimetleri söz konusu olduğunda izin verildiği ve böyle bir durumun da artık söz konusu olmadığı ifade edilmişti. Bunun yanında, Kanun-ı Esasî'nin bütün Osmanlı vatandaşlarına istisnasız hürriyet bahşettiği düşünülecek olursa, hâlâ Çerkes kölelerin alınıp satılması “İslam hükümetinin” şöhretine kesinlikle uygun düşmeyeceği ve eğer kölelerin yabancı sefaretlere kaçıp hürriyetlerini elde etmeleri söz konusu olursa, bunun milli haysiyete zarar vererek Meclis-i Mebusan'da dedikodu konusu olacağı belirtilmişti.³⁰² Bundan 10 gün sonra ise Adliye ve Mezâhib Nezareti, “Beyoğlu Müddei-i Umumiyesi”nin hürriyet devrinde köleliğin olamayacağını ve yapılan her müracaat sonrasında azatname verilmesini savunan tezkiresini Dahiliye Nezareti'ne iletir.³⁰³

Aziziye'den 51 kişinin imzası ile hem Sadaret'e hem de Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir mahzarda belirtildiği üzere, Adliye Nezareti'nin bu tutumunun gazetelere³⁰⁴ yansımından sonra durum üzüntüyle karşılanmış ve dedelerinden miras kalan kölelerinin bu şekilde azat edilmesi gerektiği fikri, hem Kanun-ı Esasî'ye hem de dinî hükümlere aykırı bulunmuştu.³⁰⁵ Kanun-ı Esasî'nin köle ticaretini yasakladığı düşüncesi, Meclis-i Mebusan'daki tartışmalarda da görülür. 9 Haziran 1909'da yapılan bir oturumda Kanun-ı Esasî'nin yeniden düzenlenmesine dair yapılan tartışmalarda, Serfice mebusu Yorgo Boşo Efendi Osmanlı İmparatorluğu'nda para ile insan alınıp satılamayacağına dair bir madde eklenmesini teklif etse de oturumda bulunanların buna gerek görmemesi sebebiyle teklif reddedilecekti. İlginç olan ise milletvekillerinin çoğunun köleliğin o zamana kadar kaldırılmış olduğunu düşünmesidir. Birçoğu Mecelle'de ve Kanun-ı Esasî'nin 9. maddesinde insanların hür olduğunun zaten ifade edildiğini ve dolayısıyla bu konuda bir madde eklenmesine gerek olmadığını savunurken, küçük bir grup ise her devletin anayasasında köleliğin yasaklandığına dair bir madde bulunduğunu ve Kanun-ı Esasî'ye böyle bir

³⁰² BOA, ŞD, 2786/29, 28 Kasım 1908, Ek 45.

³⁰³ BOA, ŞD, 2786/29, 8 Aralık 1908, Ek 139. Adliye Nezareti'nin bu tutumunun 1909 Ağustos'unda da aynı şekilde devam ettiği, Meclis-i Mebusan başkanlığına yönelik yazılarından da görülebilir (3 Ağustos 1909, Ek 11).

³⁰⁴ Aziziye'den Meclis-i Mebusan'a gönderilen bir mahzarda bu gazetelerden birinin *İkdam* gazetesi olduğu anlaşılır (BOA, ŞD, 2786/29, 22 Şubat 1909, Ek 95).

³⁰⁵ BOA, ŞD, 2786/29, 25 Aralık 1908, Ek 125 ve 127. Bu ortak dilekçedeki ifadelerin aynısının bir buçuk ay sonra Tokat'tan Sadaret'e gönderilecek olan başka bir mahzarda da görülmesi, Çerkes beylerinin kendi aralarındaki bağlantıları konusunda bir fikir vermesi bakımından dikkat çekicidir (9 Şubat 1909, Ek 111).

maddenin eklenmesinin bir zararı olmayacağını belirtiyordu. Manastır'dan Trayan Nali Efendi Kanun-ı Esasî'deki 9. maddenin 33 sene önce de mevcut olduğuna dikkat çekerek buna rağmen konaklarda insan alım satımının devam ettiğini, başka bir ifadeyle imparatorluktaki bütün insanların hür olduğunu belirten genel bir ifadenin köleliği ortadan kaldırmaya yetmeyeceğini savunuyordu. Konya'dan Salim Efendi ise kanunen cinayetin yasak olduğunu ancak yine de cinayetlerin gerçekleşmeye devam ettiklerini belirterek kanun ile pratiğin her zaman uyumlu olmak zorunda olmadığını vurguluyor; dolayısıyla kanunen köleliğin yasaklanmasına gerek olmadığını ve eğer kölelik devam ediyorsa bunun uygulamaya ait bir problem olduğunu savunuyordu.³⁰⁶

Köleliğin kanunen yasaklanmış olduğu düşüncesi yalnızca bazı merkezî hükümet temsilcileri tarafından benimsenmemiş; aynı zamanda taşradaki bazı resmî makamlarca da kölelerin lehine bir tutum alınmıştır. Nisan ayında Çarşamba'dan Meclis-i Mebusan başkanlığı ve Meşihat makamına gönderilen mahzarlarda, Kanun-ı Esasî'nin 9. maddesinin “bazı devâirce” yanlış anlaşıldığı, kölelerin bu maddeye atfen hürriyet iddialarında bulundukları ve bu iddiaları ciddiye alan “hükümet-i mahalliye” mensuplarının bu tutumları yüzünden kölelerde itaatsizlik başgösterdiği ifade edilir.³⁰⁷ Suriye Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda da Vilayet İdare Meclisi tarafından Kanun-ı Esasî'nin temin ettiği “hürriyet-i şahsiye”nin uygulanmasına, hükümete müracaat edecek kölelere hürriyetlerini vermeye ve Çerkes beylerinin uygun bir dil ile ikna edilmesine karar verildiği görülür.³⁰⁸ Sonraki aylarda buna benzer bir örnek, Sivas Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda görülür. Buna göre, Aziziye'den Kayseri'ye kaçan kölelerin iadesi için Aziziye Kaymakamlığı'nın Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafnameye cevap olarak bahsi geçen kölelerin Kanun-ı Esasî gereğince hür oldukları, askere kabul edilmek istedikleri ve onları iade etmenin köleliği tanımak anlamına geleceği ifade edilmiştir.³⁰⁹ Burada ilginç olan başka bir nokta da kölelerin hür olmak için askerlik yolunu tercih etmek istemeleridir.

³⁰⁶ MMZC, c. 4, 9 Haziran 1909, s. 222-224; Karamürsel, “*In the Age of Freedom*”, s. 194-195.

³⁰⁷ BOA, ŞD, 2786/29, 1 Nisan 1909, Ek 64 ve 66; 2 Nisan 1909, Ek 89.

³⁰⁸ BOA, ŞD, 2786/29, 18 Nisan 1909, Ek 81.

³⁰⁹ BOA, ŞD, 2786/29, 5 Ağustos 1909, Ek 58. Kayseri mutasarrıfının konu ile ilgili tutumuna dair bir başka örnek de merkeze gönderdiği bir telgrafnamedir. Bu telgrafta mutasarrıf hem içerik hem üslup olarak kaçan kölelerden yana tavır koyduğunu açıkça belli eder (DH.MUİ, 7/24, 31 Ağustos 1909, Ek 137).

Başka bir ifadeyle askerlik, köleler için bir özgürlüğe giden bir yol olarak görülmüştü.³¹⁰ Ankara Valisi'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafnamede bir insanın kendisi gibi başka bir insanı köle olarak çalıştırmasının eşitliğe aykırı olacağına dair ortaya koyduğu görüşleri de hesaba katıldığında, yerel yöneticilerin kölelik mevzusunda merkezî hükümetin alacağı kararlar üzerinde ne denli rol oynamış olabileceği konusu tartışılmaya değerdir.³¹¹

Merkez ve taşra yöneticilerinin buna benzer tutumları karşısında Çerkes beylerinin sessiz kalmadıkları, gönderdiği toplu dilekçeler ve ortaya çıkabilecek karışıklıklar konusunda yaptıkları uyarılarda kolaylıkla görülebilir. Köle sahipleri veya köle ticaretine karışanlar gönderdikleri mahzarlarda, aynı zamanda kölelerin de örnek olarak gösterdikleri Kanun-ı Esasî'nin belli maddelerini ve özellikle de dinî hükümleri haklılıklarına bir dayanak olarak göstermişlerdir. Aziziye ve Tokat'tan gönderilen mahzarlarda kölelerin alınıp satılmamasına dair gazetelerde çıkan haberlerin düzeltilmesi isteniyor ve “böyle bir zaman-ı ma‘delette” kimsenin hukukuna saldırılamayacağını öngören Kanun-ı Esasî'ye ve eskiden beri mülkleri olan kölelerin meşruluğunu garantileyen dini hükümlere aykırı hareket edilmesinin kabul edilemeyeceği belirtiliyordu.³¹² Aziziye'den Meclis-i Mebusan başkanlığına gönderilen başka bir mahzarda ise gazetelerde çıkan haberlerin köleleri cesaretlendirdiği, hatta kölelerin silah tedarikine bile kalkıştıkları ve böyle bir durumda büyük bir kavganın meydana gelme ihtimalinin açık olduğu belirtilerek resmi makamlar uyarılıyordu.³¹³ Buna benzer uyarılar bugün Suriye'nin güneyinde yer alan Kuneytır'a'dan da yapılmış; kölelerin hürriyetin anlamını yanlış yorumlayarak isyan ve firar ettiklerinden şikâyet edilmişti.³¹⁴ Yine Aziziye'den Şeyhülislam'la gönderilen başka bir mahzarda, köle alım satımının dinî hükümlere ve ayrıca köle sahibi olmanın Kanun-ı Esasî'ye nasıl aykırı olduğu sorulmuştu. Burada dikkat çeken nokta, sahip oldukları mülkiyet haklarını Kanun-ı Esasî'nin 11 ve 21. maddelerine dayandırmalarıdır.³¹⁵ Çerkes beyleri kölelerinin itaatsizliğe yönelmesini sadece

³¹⁰ Önceki bölümlerde de görüldüğü üzere, hür olmak isteyen köleler askerliği yalnızca bir özgürlük yolu olarak değil, aynı zamanda hükümeti kendi yanlarına çekme adına bir araç olarak da kullanmıştı (2. Bölüm).

³¹¹ BOA, DH.MUI, 7/24, 11 Eylül 1909, Ek 130-131.

³¹² BOA, ŞD, 2786/29, 25 Aralık 1908, Ek 125 ve 127; 9 Şubat 1909, Ek 111; 26 Şubat 1909, Ek 103.

³¹³ BOA, DH.MKT, 2739/67, 7 Şubat 1909.

³¹⁴ BOA, ŞD, 2786/29, 27 Nisan 1909, Ek 74-75.

³¹⁵ BOA, BEO, 3565/267343, 8 Ağustos 1909. Kanun-ı Esasî'nin 11. maddesinde, devletin dininin İslam dini olduğu ve 21. maddede ise herkesin mal ve mülkünü güvenli bir şekilde kullanabileceği belirtilmektedir (Yazır,

onların Kanun-ı Esasî'nin “su-i tefsir”ine, yani kötüye yorumlamasına bağlamayarak aynı zamanda bu durumun Kayseri mutasarrıfı gibi bazı yöneticiler ve Taşnaksütyun Cemiyeti gibi bazı Ermeni örgütlerinin teşvikleri sonucunda gerçekleştiğini vurgulamaktadırlar.³¹⁶

Köle ve köle sahiplerinin gönderdikleri dilekçelerde kullandıkları argümanlar ve yaptıkları vurgular hakkında birkaç noktaya değinmek yerinde olacaktır. Önceki dönemlerden farklı olarak kölelerin temel şikâyetleri ürettikleri mahsulün yarısını efendilerine verme zorunluluğu üzerine değildir. 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde büyük ölçüde köle kökenli olduklarını kabul eden Çerkes köleler siyasi şartların değişmesi sonucunda bu statülerinden kurtulmak isterken, II. Meşrutiyet sonrasında kölelerin ciddi bir kısmı kendilerine atfedilen statüleri reddedip sonradan köleleştirildiklerini iddia etmeye başlamışlardı.³¹⁷ İddialarını büyük ölçüde kanuna dayandıran kölelerin aksine, köle sahiplerinin dinî olana yönelik vurgusu çok daha baskındır. Ne var ki, önceki dönemlerde sık sık kullanılan “âdet-i kadîme”ye yönelik atıflar eski yoğunluğunu kaybetmiş gözükmekteydi.

Köle sahiplerinin sık sık kullandıkları en büyük dayanaklardan biri de 1889 yılındaki padişahın iradesidir. 4. Bölüm’de aktarıldığı üzere, Aziziye’deki köle sahiplerinden gelen itirazların ardından padişah, Meclis-i Vükelâ’yı kölelerin askere alınması meselesi ile alakalı bir karar almaya yönlendirmiş; ancak bakanları kölelerin askere alınmasında bir sakınca olmadığı yönünde görüş belirtmesi üzerine II. Abdülhamid, Şeyhülislamığa da danışarak yeniden bir karar alınmasını istemişti. Sonuç olarak kölelerin sahiplerinin rızası alınmadan askerliğe alınmasının dinen meşru olmadığı yönünde değiştirilen karar, padişah tarafından onaylanmış ve bu, köle sahiplerince bir zafer olarak görülmüştü. Başka bir ifadeyle hükümetin köleliği kaldırmaya yönelik olarak algılanan bu girişiminin, Çerkes beylerinin baskısı ve padişahın iradesi ile önüne geçilmiş ve bu da köle sahipleri için yıllar boyunca bir

Osmanlı Anayasasına Dair, s. 169-170). Böylelikle bu maddeleri dayanak olarak gösteren Çerkes beyleri, resmi makamların kendi kölelerine yönelik müdahalelerinin hem dinî hükümlere hem de kanunen güvence altına alınan mülkiyet haklarına aykırı olduğunu vurgulamaktadırlar.

³¹⁶ BOA, ŞD, 2786/29, 13 Ağustos 1909, Ek 33, 37, 39 ve 41. Bu arzuhal Meclis-i Mebusan, Meşihat, Sadaret ve Dahiliye Nezareti makamlarına gönderilmiştir.

³¹⁷ Kullanılan ifadelerde köleleştirmenin göçlerden sonra, yani 40-50 yıllık bir süreçte gerçekleştiği ve fakir durumlarından ötürü beylerin onların bu durumlarından istifade etmiş oldukları belirtilir (BOA, DH.MKT, 2723/41, 27 Ocak 1909; 2791/104, 6 Nisan 1909; ŞD, 2786/29, 11 Nisan 1909, Ek 87; 17 Mart 1909, Ek 99; 11 Şubat 1909, Ek 107-108). Ayrıca Eskişehir’de bir köleleştirme hadisesi için bkz. DH.MKT, 2891/97, 26 Haziran 1909.

referans olarak görülmüştü. 20 yıl sonra, yani köle-efendi çatışması yeniden başgösterdiğinde Çerkes beyleri taleplerini 1889'da şeriata uygun olarak hazırlanmış olan padişah iradesi ile meşrulaştırmaya çalıştı.³¹⁸ İşin dikkat çekici olan yanı ise büyük ölçüde Aziziye'deki köle sahiplerini ilgilendirmiş olan 1889 kararının imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan Çerkes beyleri tarafından da kullanılmasıydı. Sahiplerinin hanelerinde hırsızlık yapıp hürriyet iddiasıyla İngiliz konsolosunun himayesine sığınan kölelerin kendilerine iade edilmesini isteyen Kuneytıra'daki Çerkes beyleri, haklılıklarını 1889'da padişah iradesiyle meşrulaştırmayı denemişti.³¹⁹

Hem köleler hem de beyler tarafından gelen arzuhal ve mahzarların merkezî hükümetçe ciddiye alındığını ve 1908 sonlarından itibaren resmi makamlar arasında bu konuda yoğun bir bilgi alışverişi olduğunu belirtmek gerekir.³²⁰ Başka bir ifadeyle, merkezî hükümette köleliğin yasaklanmasına dair fikirler aniden ortaya çıkmamış; taşradan gelen bilgi ve uyarıların birikmesi sonucunda hükümet bu konu üzerinde bir karar almaya girişmiştir. Buraya kadar aktarılan mahzarlar ve resmi makamlarca gönderilen telgraflar, köleliğin kaldırılması konusunun Şura-yı Devlet'te tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Şura-yı Devlet'in bu konuyu tartışması için yapılan ilk girişim, Sadaret'in 7 Haziran 1909'da başkanlığa gönderdiği yazıda görülür. Buna göre, köleliğin yasaklanmasının gerekliliğine dair Dahiliye Nezareti'nden gelen yazılar, taşradaki resmi makamlardan gelen telgraflar ve bazı taraflardan gelen dilekçeler üzerine, konuya dair Meşihat makamı ile de haberleşme yapıldıktan sonra bir karar alınması gerektiği ifade edilmişti.³²¹ Yukarıda bahsedilmiş olan Meclis-i Mebusan'daki tartışmalardan anlaşıldığı kadarıyla milletvekillerinin bu girişimlerden haberleri yok gözükmektedir. Her ne kadar Şura-yı Devlet'e bu konu hakkında bir karar alması bildirilmişse de konu Eylül ayına kadar Şura'yı Devlet'in gündemine gelmemiştir. Aradaki süreçte, Dahiliye Nezareti'nin Sadaret'e bir karar alınmasına yönelik uyarıları devam etmiş; Suriye ve Sivas vilayetlerinde ortaya çıkma ihtimali olan çatışmalara

³¹⁸ BOA, DH.MKT, 2739/67, 9 Şubat 1909; 17 Şubat 1909; ŞD, 2786/29, 25 Aralık 1908, Ek 125, 127; 9 Şubat 1909, Ek 111; 26 Şubat 1909, Ek 103.

³¹⁹ BOA, ŞD, 2786/29, 27 Nisan 1909, Ek 74-75.

³²⁰ Örneğin, Çarşamba kazasındaki Çerkes kölelerin gönderdikleri arzuhal Sadaret'ten Meşihat'e iletilmiş ve konu hakkındaki görüşleri istenmiştir (BOA, BEO, 3565/267343, 3 Haziran 1909).

³²¹ BOA, ŞD, 2786/29, 7 Haziran 1909, Ek 62; BEO, 3568/267528, 7 Haziran 1909.

dikkat çekilmiş³²² ve Sadaret de bu durumu Şura-yı Devlet başkanlığına iletmiştir.³²³ Sonuç olarak Meşihat 25 Ağustos'ta konu hakkındaki görüşlerini Şura-yı Devlet ile paylaşmıştır. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden hür kökenli Çerkeslerin köle ve cariye denilerek satılmasına izin verilemeyeceği, köle oldukları belli olanların ise her ne kadar “usûl-ı meşrua dairesinde” alınıp satılmalarına izin veriliyorsa da Afrikalı köle ticaretinin yasaklanmış olduğu düşünüldüğünde, bu kölelerin de alınıp satılmasının adil olamayacağı ifade edilerek Çerkes köle ticaretinin yasaklanmasına dair bir karar alınması gerekmektedir.³²⁴ Konunun Şura-yı Devletçe tartışıldığı haberi duyulmuş olacak ki, Aziziye'deki Çerkes beyleri ve uleması tarafından Sadaret'e gönderilen bir mahzarda, köleliğin kaldırılması için girişilen teşebbüslere değinilmekte ve eğer böyle bir girişim gerçekten var ise o zaman bunun yeryüzündeki bütün Müslümanların dikkatini çekeceği ve Allah'tan başka bir şikâyet yeri kalmayacağı belirtilerek köleler arasında ortaya çıkacak “facia”ya meydan verilmemesi istenilmektedir.³²⁵

Sadaretin konu ile alakalı Şura-yı Devlet'e yönelik bilgilendirmelerinden anlaşılacağı üzere köle ticaretinin yasaklanması konusunda alınacak kararda Aziziye'deki durumun oldukça etkili olduğu görülür. Bunun yanında Çarşamba kazasındaki durum da Şura-yı Devlet'e gönderilen yazılara yansımıştır. Çarşamba'dan “umum köle namına” yazan Kadir'in Kanun-ı Esasî ilan edilmesine rağmen, hâlâ Çerkes zorbaların baskısı altında yaşadıklarını belirterek hürriyetlerinin temin edilebilmesi için durumun Çarşamba kaymakamlığına “evâmir-i şedîde” ile bildirilmesini istediği görülür.³²⁶ Dahiliye Nezareti bunun üzerine durumu Sadaret'e bildirmiş ve Trabzon Vilayeti'nden konu hakkında bilgi istenmiştir. Canik Mutasarrıfı'nın burada kritik rol üstlendiği ve kölelerden yana bir tutum aldığı Çarşamba'daki Çerkes beylerinin Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri bir mahzardan

³²² BOA, DH.MKT, 2891/97, 4 Ağustos 1909; ŞD, 2786/29, 9 Ağustos 1909, Ek 52; DH.MUİ, 7/24, 6 Eylül 1909, Ek 133.

³²³ BOA, BEO, 3618/271290, 10 Ağustos 1909; ŞD, 2786/29, 11 Ağustos 1909, Ek 24.

³²⁴ BOA, ŞD, 2786/29, 25 Ağustos 1909, Ek 21.

³²⁵ BOA, DH.MUİ, 7/24, 19 Eylül 1909, Ek 126.

³²⁶ BOA, DH.MUİ, 7/24, 9 Eylül 1909, Ek 116.

anlaşılmaktadır.³²⁷ Dahiliye Nezareti 26 Eylül’de Sadaret’i ve Trabzon Valiliği’ni Çarşamba’daki durumun Şura-yı Devletçe tartışılmaya başlandığı konusunda bilgilendirmiş³²⁸ ve bundan üç gün sonra da Şurâ-yı Devlet bir karara varmıştır.³²⁹

Şura-yı Devlet’in kararına göre, Afrikalı köleler gibi Çerkes kölelerin de alınıp satılması yasaklanmakta ve sahipleri tarafından köle olarak ilan edilenlerin durumu için ise bunların davalarının mutlaka şer’î mahkemelerce görülmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Buna ek olarak “mesağ-ı istirkakın,” yani köleleştirilenin ancak belli durumlarda geçerli olabileceği ve kölelik davalarının “behemehâl (...) hemân” görülmesi gerektiği belirtilmekteydi. Alınan karar Meclis-i Vükelâ ve padişah tarafından onaylanarak alınan karar hükme bağlanmıştı.³³⁰ Kısacası kölelik statüsü ortadan kaldırılmıyor; onun yerine köle ticareti yasaklanıyor ve mevcut kölelerin varlığına ancak şer’î kurallara uygun olduğu müddetçe izin veriliyordu. Merkezî hükümetin bu kararının ardında köleler ile köle sahipleri arasında ortaya çıkacağı düşünülen çatışmaları önleme düşüncesi olduğu açıkça gözükmekteydi. Ancak Çerkes beyleri ile köleler arasındaki sorunlar sonlanmayacak; kölelerin azat edilme süreci, yapılması düşünülen mükâtebe masraflarının nasıl karşılanacağı ve azat edilecek olan kölelerin ne şekilde iskân edileceklerine yönelik tartışmalar birkaç sene daha hükümetin gündeminden düşmeyecekti.

5.2 Yeniden Mükâtebe ve İskân

Dahiliye Nezareti’nin Ekim sonunda alınan yukarıdaki kararı bütün vilayetlere ve müstakil sancaklara iletmediği anlaşılmaktadır.³³¹ Bu tarihten sonra vilayetlerden gelen muhacir kölelerle ilgili sorulara, Ekim sonundaki karara uygun olarak işlerin halledilmesi şeklinde cevaplar

³²⁷ Mahzarda Canik mutasarrıfının Çarşamba kaymakamına kölelerin azat edilmesine yönelik olarak verdiği emre dikkat çekilerek bunun kişisel haklarına ve dinî hükümlere bir saldırı olduğundan şikâyet edilir (BOA, DH.MUİ, 7/24, 23 Eylül 1909, Ek 121).

³²⁸ BOA, DH.MUİ, 7/24, 23 Eylül 1909, Ek 123; 26 Eylül 1909, Ek 114.

³²⁹ BOA, İ.DH, 1478/7, 29 Eylül 1909.

³³⁰ BOA, İ.DH, 1478/7, 29 Eylül 1909; 27 Ekim 1909; 30 Ekim 1909.

³³¹ BOA, DH.MUİ, 7/24, 18 Nisan 1910.

verilmişti.³³² Burada yanlış anlaşılan bir noktaya değinmek gerekir. Çerkes köle ticaretinin yasaklanması ve köleliğin yalnızca sınırlı şartlarca izin verilmesi kararının *Takvim-i Vekayi* gazetesinde 1911 yılında yayınlanması, bazı araştırmacılar da bu kararın yürürlüğe girmesi tarihinin de iki sene sonra olduğu düşüncesini oluşturmuştur.³³³ Ne var ki, padişahın iradesiyle alınan bir kararın yürürlüğe girmesi için önce resmi gazetede yayınlanması zorunluluğu yoktur. Nitekim alınan karar vakit geçmeden vilayetlere iletilmiş ve kölelik konusu merkezi hükümetten sorulduğunda, Ekim sonundaki karara göre meselenin halledilmesi söylenmiştir.

1909 Ekim’indeki kararın hem köleler hem de bazı yerel yöneticiler için bir kafa karışıklığı yarattığı ve her iki tarafın da bu kararı kendi lehine algıladığı görülür. 4 Aralık 1909’da Razdel isimli bir kölenin Aziziye’deki Halidbeyviran Köyü’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği arzuhalde, “men’-i üserâ hakkında” alınan karar için teşekkür edilmekte; ancak ailesinin köy dışına bile çıkamadığı ve bu nedenle yerel hükümete başvuramadıkları söylenmektedir. Hükümet yetkilileri tarafından azat edileceğini düşünen ve Ekim’deki kararı da bu şekilde yanlış yorumlayan Razdel, ailesinin “mahfuzen,” yani korunarak yerel hükümete getirilerek azatnamelerinin verilmesini ve böylelikle hayatlarının muhafaza edilmesini istemektedir.³³⁴ Dahiliye Nezareti bunun üzerine arzuhalini Sivas Vilayeti’ne gönderip gereğinin yapılmasını ister. Kaza kaymakamlığına bu şekilde bir müracaat olduğu takdirde, meselenin şer’î mahkemeye giderek çözüleceği bilgisini verir.³³⁵ Sivas Vilayeti’nin bu konuya dair verdiği cevap, Ekim’deki karara uygun gözükmekte ve mevcut köleler hür olmak istediklerinde bunun dinî mahkemelerin bir meselesi olduğu ifade edilmektedir.

³³² BOA, DH.MUI, 7/24, 21 Kasım 1909, Ek 92.

³³³ Aksoy, *Beyaz Köleler*, s. 152.

³³⁴ BOA, DH.MUI, 7/24, 4 Aralık 1909, Ek 88.

³³⁵ BOA, DH.MUI, 7/24, 20 Şubat 1910, Ek 90. Kaymakamların kölelere azatname verileceği düşüncesi muhacirler arasında yaygınlaşmış gözüktür. Kölelerinin kaymakamlığa gelerek kendilerine “ıttıkname” verileceğini işiten ve bu uygulamanın ertelenmesini isteyen Elbistan’dan Ali’nin gönderdiği yazı üzerine Meşihat makamı Dahiliye Nezareti’ni bu konuda uyarmakta ve yapılmak istenen şeyin 1909 Ekim’indeki karara aykırı olduğunu söylemektedir. 10 gün sonra benzer bir telgrafi da Dahiliye Nezareti Halep Vilayeti’ne göndererek kölelik-hürlük iddialarının şer’î mahkemelerce çözüleceği kararını hatırlatır (DH.MUI, 7/24, 14 Nisan 1910, Ek 23).

Kölelerin Ekim'deki kararı yanlış anlamalarına diğer bir örnek ise Üsküdar'dan Musa'nın Sadaret'e gönderdiği arzuhalidir. Aziziye'de bulunan akrabalarının Ekim'deki karara rağmen, köle olarak kalmaya devam ettiklerini belirten Musa, eğitimden mahrum oldukları için ibadet de edemediklerinden ve askerlik yapamadıklarından şikayet etmektedir.³³⁶ Çerkes beylerinden gelen şikâyetlere bakıldığında, bazı yerel yöneticilerin de Ekim'deki kararı köleler lehine yorumladıkları anlaşılır. Aziziye'den gönderilen bir mahzarda, bazı hükümet memurlarının Dahiliye Nezareti'nden gönderilen tebliğleri yanlış yorumlayarak kendi işleri ile meşgul olan kölelerini “hiçbir davaları olmadığı halde haklarında davaya mecbur” ettiklerinden şikayet eden köle sahipleri, bir “fesad” çıkmaması adına hükümeti uyarmakta ve dinî hükümlere göre hareket edilmesini istemektedir.³³⁷ İlginç olan nokta, Dahiliye Nezareti'nin 3 gün sonra Sivas Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta, beylerin bu ifadelerinin geçersiz olduğu çünkü Ekim'deki kararın Şeyhülislam'lığın yazısına göre alındığı belirtilir.³³⁸ Bu açıdan bakıldığında Dahiliye Nezareti, köleler hür olmayı talep etmeseler de yerel hükümet yetkililerinin kölelik statülerini tartışmaya açıp mahkemeye taşımalarını uygun görmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, Sivas Vilayeti ise yalnızca bu konuda başvuru olduğu zaman kölelik meselesinin mahkemelere gideceğini düşünmekteydi.

1909 Ekim'indeki kararın muhacirler arasındaki kölelik sorununu çözmemesi, tarafların ve hatta hükümet yetkililerin bu kararı farklı yorumlamalarından dolayıydı. Bunun esas sebebi ise Ekim'deki kararın, muhacirler arasındaki esas soruna bir cevabı olmaması ve sahadaki durumun gerçekliğine aykırı bir düşünceyle alınmasıydı. II. Meşrutiyet'in ilanından 1909 Ekim'ine kadar sahada ortaya çıkan fiilî durum, köle ticareti ile alakalı olmaktan ziyade kölelerin kendi statülerinden kurtulma çabasının bir sonucuydu. Bu nedenle köleliğin kaldırılmasından ziyade yalnızca ticaretinin yasaklanması, esas probleme bir çözüm sunmamaktaydı. Bununla beraber alınan kararda, Çerkes beylerince köle oldukları iddia edilen muhacirlerin durumunun şer'î mahkemelerce çözüleceği ifade edilmekteydi. Başka

³³⁶ Kölelerin askerliğe alınması durumunda, bunun Osmanlı ordusuna binlerce asker kazandıracağı bilgisini de veren Musa'nın bu tavrınının (BOA, DH.MUİ, 7/24, 18 Ocak 1910, Ek 72) bir benzerinin 1872 Şubat'ında Çerkes köleleri tarafından gönderilen arzuhallerde de görüldüğünü hatırlatmakta fayda var.

³³⁷ BOA, DH.MUİ, 7/24, 6 Şubat 1910, Ek 57-59.

³³⁸ BOA, DH.MUİ, 7/24, 9 Şubat 1910, Ek 55.

bir deyişle, “iddia” etmesi gereken tarafın köleler değil, beyler olduğu ifade edilmekte; hür olmanın esas olduğu imâ edilmekteydi. Bu açıdan bakıldığında, aksine bir iddia ortaya atılmadığı müddetçe Osmanlı topraklarında herkes hür sayılmaktaydı. Köleliğin “kanunen ve şer‘an” yasak olması gerektiğini ifade eden karar metninde, “birtakım ebnâ-yı vatanın kayd-ı esaret altında kalmalarına” izin verilmemesi ve bunun şer‘î mahkemelerde görülecek davalar ile gerçekleşeceği vurgulanmaktaydı. Kölelik sorununun bu şekilde çözüleceğine inanan hükümetin bu duruşunun ardında, Rusya tarafından zamanında kölelerin azat edilmiş olmasından dolayı Osmanlı topraklarında köle olarak çalıştırılmaya devam eden insanların çok ciddi bir kısmının aslında hür oldukları ve bunun da şer‘î mahkemelerce ortaya çıkacağı gibi naif bir düşünce vardı. Alınan kararda köle davalarının dinî mahkemelerce görülmesi konusunda “behemehâl” ve hemân” gibi tabirler kullanılması, hükümetin yerel yetkililer yoluyla köle sahiplerine müdahale etme amacı taşıdığını göstermekteydi. Nitekim gerçekten de öyle olmuş; zaten itaatsizlik gösteren kölelerin davaları, yerel memurların da desteğiyle mahkemelere taşınmıştı. Ancak sonuç hükümetin beklediği gibi olmayacak; kölelerin statülerine yönelik kararlar köle sahipleri lehine sonuçlanacaktı.

1909 Ekim’indeki kararın sahadaki sorunu çözmekte yetersiz kaldığına dair görüşler Çerkes İttihâd ve Teâvün Cemiyeti’nin çıkardığı *Guaze* gazetesinde de defalarca ifade edilmişti. 2 Nisan 1911’de “Kölelik Aleyhinde 1” başlığı altında çıkan yazıya bakıldığında, köleliğin kanunen yasak ve köleleştirmenin belli şartlara bağlı olmasının zaten herkes tarafından bilindiği; ancak önemli olanın hükümetin bu kaidelerin etkili olabilmesi için bir şeyler yapması olduğu belirtilir. Ne var ki hükümet kölelik iddialarının mahkemece görülmesi kararı ile köle sahipleri lehinde hareket etmiştir. Hükümetin daha açık ve kesin bir tavur sergilemesi gerektiğini savunan yazıda, mahkemelerin hürlük kararı vermesi sonrasında hükümetin hürriyetlerini kazanan bu köleler hakkında ne yapılacağını hesaplamadığı ifade edilir. Bunun yanında mahkemelerin kölelerin aleyhine bir karar vermesi durumunda, köleliklerinin devam edip etmeyeceği konusu da aynı şekilde belirsizdir. Esas dertlerinin hür oldukları halde köleleştirilenler değil, gerçekten köle olanlar olduğunu ifade eden yazı sahibi, Çerkes İttihâd ve Teâvün Cemiyeti’nin talebinin kölelik-hürlük davalarının

mahkemeye götürülmesi olmadığını; cemiyetin gerçek statüleri ne olursa olsun bu kölelerin mükâtebeye bağlanmasını savunduğunu hatırlatır.³³⁹

Giriş kısmında kısaca bahsedildiği üzere, 1908 sonlarında kurulan Çerkes İttihâd ve Teâvün Cemiyeti'nin³⁴⁰ kölelik meselesine doğrudan dahil olması 1909 Ekim'i sonrasında gerçekleşmiştir.³⁴¹ 1909 Ekim'indeki kararın alınmasında esas etkili olan taşrada ortaya çıkan fiilî durum ve oradan merkezi hükümete yapılan uyarılardı. Cemiyetin hem köleleri hem de köle sahiplerini mağdur etmeyecek uygulamalar önermeye ve hükümetin girişimleri üzerinde doğrudan etkili olmaya başlaması 1910'ların başlarında görülmektedir. Şubat ayında cemiyetin Meclis-i Âyan ve Mebusan başkanlıklarına ve Sadaret'e gönderdiği yazıda, Çerkes kölelerinin Kanun-ı Esasî'den tam olarak yararlanamadıklarından şikâyet edilmekte ve bu sorunun çözümü için 6 madde sıralamaktadır:

- 1- Köleliğin kanunen kaldırılması,
- 2- Köle sahiplerinin de haklarının korunması için Rusya'nın yarım asır önce yaptığı mükâtebe yöntemine başvurulması,
- 3- Mükâtebe değerlerinin – 1910 senesinin bütçesinden karşılanmak üzere – hükümet tarafından borç olarak verilmesi ve böylelikle efendiler ile köleler arasındaki bağlantının bir an önce kesilmesi,
- 4- Kölelerin iskânları ve geçinmeleri için her kazada kaymakamların ve ayrıca İstanbul Valisi'nin başkanlığı altında birer komisyon kurulması ve bu komisyonlara Çerkes üye atanması,
- 5- Mükâtebeye bağlanan her köle ailesine birer ev, tarla, çift sığır hayvanı ile gerekli tarım aletleri ve tohumluk verilmesi ve bunun da 1910 bütçesinden karşılanması,

³³⁹ “Kölelik Aleyhinde 1,” *Guaze*, No. 1, 2 Nisan 1911. *Guaze* gazetesinde çıkan yazılar ve içerikleri hakkında bazı çalışmalara bakılabilir (Fatih Gide, *1911-1914 Yılları Arasında İstanbul'da Yayınlanan Ğuaze (Rehber) Gazetesi Işığında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Çerkeslerin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2011; Elmas Zeynep Arslan, *Circassian Organizations in the Ottoman Empire*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2008).

³⁴⁰ Arslan, *Circassian Organizations*, s. 27.

³⁴¹ Nitekim cemiyetin kuruluş tüzüğünde köleliğin kaldırılmasına yönelik bir madde olmaması bunun en açık göstergesidir (Gölen, “Osmanlı Devleti'nde,” s. 162).

6- Bu kölelerin de muhacirlerin yararlandığı muafiyetlerden yararlanması istenmektedir.³⁴²

1909 Ekim’indeki kararda yasaklanan şeyin yalnızca köle ticareti ile sınırlı kalması ve köleliğin belli şartlar dahilinde geçerli olabileceği gibi ifadeler bulunması nedeniyle cemiyet, köleliğin bir statü olarak kaldırılması ve bunun da “kanun”a dayanarak yapılmasını ister. Böylelikle köleliğin devam etmesinin tamamen önüne geçilmiş ve şartlar ne olursa olsun kölelerin mükâtebe yoluyla azat edilmesinden başka bir çıkar yolu bırakılmamış olacaktır. Sahadaki fiilî durumun farkında olan cemiyet, kölelerin bedelsiz olarak azat edilmesinin muhacirler arasından karışıklık yaratacağını bilmekte ve bu nedenle mükâtebe yöntemini önermektedir. Bunun dışında mükâtebeye bağlanacak olan kölelerin biçilecek değerler ne olursa olsun ödemekte sorun yaşayacaklarını ve bu bedelleri ödemenin yıllarca süreceğini bilen cemiyet, mükâtebe değerlerinin geçici olarak hükümet tarafından ödenmesini istemekte ve bu şekilde köleler ile efendileri arasında bağın kopacağını hesap etmektedir. Köle ile efendi bağlantısının kopmasına önem verdiği görülen cemiyet, bu nedenle bu kölelerin başka yerlerde iskânını ve hükümetin de onlara çeşitli yardımlarda bulunmalarını önerir.

Köleliğin kaldırılması, şeriatın izin verdiği bir kurumu da kaldırmak demek olacağından hükümet böyle bir yol tercih etmemiştir.³⁴³ Ancak cemiyetin diğer önerileri ciddiye alınmış olacak ki, Sadaret bu önerilerin gerçekleşmesi için birtakım adımlar atılması gerektiğini Dahiliye Nezareti’ne bildirmişti.³⁴⁴ Nezaretin de öncelikle Trabzon ve Sivas vilayetleriyle Canık Mutasarrıflığı’ndan kölelerin sayımının yapılmasını ve iskânları için uygun arazi durumunu bildirmesini istediği sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır.³⁴⁵ 1909 Ekim’indeki kararın muhacirler arasında sorunu çözmediğini görmüş olan hükümet, cemiyetin de etkisiyle yeni çözüm yollarına başvurmak zorunda kalmıştı.

³⁴² BOA, BEO, 3710/278209, 5 Şubat 1910; *Köle ve Cariyeliğin Ref’i Hakkında Meb’usân-ı Kirâma*, İstanbul 1910, s. 12-13. Elimizde Meclis-i Mebusan’a gönderilen yazı olmasa da kitapçıktaki bilgidan bu yazının 28 Ocak 1910’da gönderildiği anlaşılır.

³⁴³ Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, s. 151.

³⁴⁴ BOA, BEO, 3707/278018, 23 Şubat 1910.

³⁴⁵ BOA, BEO, 3807/285483, 18 Ağustos 1910, Ek 22. Dahiliye Nezareti’nin benzer bir sayım emrini özellikle de Kuneytır’a da yaşayan köleler özelinde Suriye Vilayeti’ne de gönderdiği anlaşılmaktadır (DH.MUİ, 7/24, 28 Mart 1910, Ek 32).

1909 Haziran’ında yapılan sayımın sonuçları ve kölelerin iskânları için arazilerin uygunluğuna dair bilgiler gelmeye başlamıştır. Canik Mutasarrıflığı’ndan Dahiliye Nezareti’ne gelen yazıdan Bafra, Çarşamba ve Terme kazalarından bu konuya dair üç defter geldiği anlaşılmaktadır. Buna göre, Bafra’da kölelerin iskânı için boş arazi bulunamamış ve Çarşamba’da ise yeterli boş araziler varsa da buranın havasının uygun olup olmadığı ve köleler için inşa edilecek ev masraflarının belirlenebilmesi bilimsel tetkiklere bağlı olduğu kararına varılmıştır. Terme kazasındaki durum ise daha umut verici gözükmemektedir. Buna göre, burada yaşayan kölelerin kendi ev ve arazilerini tedarik edebilecekleri ve gücü yetmemeleri durumunda ise birçok boş ve geniş arazinin hükümet tarafından kendilerine verilebileceği anlaşılmıştır.³⁴⁶

Canik’ten gelen bilgilerin benzerleri Ağustos ayında Aziziye kazasından da gelmeye başlamıştı. Kaymakamın Sivas Valiliği’ne gönderdiği bilgilere göre, Aziziye kazasında 388 hane olmak üzere 1.407 köle mevcuttu. Bunların toplu bir şekilde iskân edilmeleri için yeterli boş arazi olmadığı ve dolayısıyla bunların efendilerinden koparılacak ayrı ayrı iskân edilmeleri gerektiği vurgulanır. Ancak kaymakam böyle bir hareketin köle sahiplerinin tepkisini çekeceğini de hatırlatma gereği duymuştu. İskân edilecek olan köleler için her haneye öküz, araba, tarım aletleri ve tohumluk verilmesi ve bunun da tahminen -her hane için 2.350 kuruş verileceği hesap edilerek- 911.800 kuruş masraf çıkaracağını belirten kaymakam, nüfus miktarını belirten defteri Sivas Valiliği’ne göndermiş ve oradan da Dahiliye Nezareti’ne iletilmiştir.³⁴⁷

Burada Sivas ve Trabzon vilayetlerinden gelen defterler hakkında kısa bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.³⁴⁸ Bafra, Terme, Çarşamba, Aziziye ve Rize’de bulunan kölelerin özellikle de niceliksel açıdan ayrıntılı bir dökümünü yapan hükümet görevlileri, veri toplarken aynı sorulara cevap aramadıkları ve ortak bir şemaları olmadıkları için defterler arasında uyumsuzluk göze çarpar. Sözelimi Aziziye, Bafra ve Terme

³⁴⁶ BOA, BEO, 3807/285483, 16 Haziran 1910, Ek 18.

³⁴⁷ BOA, BEO, 3807/285483, 18 Ağustos 1910, Ek 22.

³⁴⁸ BOA, BEO, 3807/285483. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde hepsi birleştirilerek bir arada tutulan bu defterler yalnızca 1909 sonrasındaki durumu takip edebilme açısından değil, aynı zamanda Çerkes kırsal köleliğinin neliği hakkında ciddi veriler sunması bakımından da oldukça önemlidir.

kazalarında verilen bilgiler köle sahibi merkezli olsa da Çarşamba kazasında tam tersi olarak köle aileleri merkezli bir yazım söz konusudur. Başka bir ifadeyle Çarşamba'da kölelerin aileleri ile birlikte gösterilmesi ön planda iken, diğer kazalarda köle sahiplerinin ne kadar köleye sahip oldukları öncelik olarak alınmıştır. Bu nedenle defterlerin bir kısmında köle aileleri parçalanmış olarak verilirken, geri kalan kısmında toplu olarak sıralanmıştır. Bunun yanında köleler hakkında verilen detaylarda da farklılıklar görülür. Örneğin Aziziye Kazası'ndaki köleler için isim ve baba ismi, doğum tarihi, yaşadıkları yer, efendilerinin ismi yazılırken, Bafra Kazası'nda bunlarla beraber doğum yeri ile yaptıkları meslek de verilen bilgiler arasındadır. Bunlardan ayrı olarak Çarşamba kazasına dair kayıtlarda, kölelerin annelerinin isimleri de eklenmiştir.³⁴⁹

Bu bölümde ele alınan konuya katkı sağlaması bakımından Çarşamba'daki kayıtlardan söz edilmesi gerekir. Aziziye Kazası'ndan farklı olarak bu kazadaki kölelerin farklı bir uygulamaya tâbi tutuldukları görülür. Yukarıda bahsedildiği üzere, köleler arasında 1909 Ekim'indeki karar yanlış anlaşılmış ve doğrudan hükümet yetkilileri tarafından kendilerine azatnameler verileceğini düşünmüşlerdi. Ne var ki Çarşamba kazasında bu düşüncenin uygulamaya geçtiği görülür. Elimizde doğrudan merkezi hükümetten Canik Mutasarrıflığı veya Çarşamba kazasına gönderilen ve kölelere kaymakamlar tarafından azatnameler verileceğini belirten bir yazı bulunmadığı için bu işlemin merkezi hükümetin mi yoksa taşradaki hükümetlerin inisiyatifi ile mi gerçekleştiği sorusu cevapsız kalmaktadır. Yine de kölelerin başvuruda bulunmaları sonucunda kendilerinin kaymakamlıklar tarafından azat edildiği anlaşılmaktadır. Çarşamba'ya dair defterde azat edilen köleler ile azat edilmeyen köleler ayrı ayrı tablolarda gösterilmiştir. Azat edilen köleleri gösteren tabloda “Tahrir-i nüfusta köle namıyla kaydolundukları şöret” ile “Muahharan Meclis-i İdare kararıyla hür olarak pederleri nâmına tashih olunan şöreti” şeklinde iki ayırım yapılmıştır. “Mülhaza” kısmında ise kölelerin ne zaman azat edildikleri yazılmaktadır. Örneğin İsmail oğlu Mehmed'in kölesi Taram'ın “6 Şubat 1325 [19 Şubat 1910] tarihli 786 numaralı Meclis-i İdare kararıyla Nogay oğlu Taram nâmıyla” kaydedildiği bilgisi verilir.³⁵⁰ Çarşamba'daki

³⁴⁹ Bu farklılıklar ortak bir referans düşünülerek köleler hakkında genel sonuçlara varılmasına engel oluyorsa da yerel bazda belli soruların cevaplanmasında araştırmacılara olanaklar sağlayabilir.

³⁵⁰ BOA, BEO, 3807/285483, Ek 13.

idare meclisinin buna benzer azat etme kararlarını Şubat-Mayıs arasında ara ara aldıkları görölür. Kölelerin nüfus kayıtlarındaki isimleri değıştirilmiş; sahipleri ile bağlantıları koparılmıştır. Bunun yanında aynı köyde yaşamaya devam etseler de hane numaraları da değıştirilmiştir.³⁵¹ Toplamda 58 köle azat edilmiş ve 75 köle ise statülerini devam ettirmiştir.³⁵² Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri bu azat işlemlerinin köleler tarafından yapılan başvurular sonucunda gerçekleştiğidir. Bazı köylerdeki kölelerin tamamen azat edildiğı ve bazılarında ise bu azat işleminin hiç uygulanmamış olması, köylerin kaza merkezine olan mesafeleriyle veya kölelerin örgütlenmesi ile alakalı olmalıdır. Diğer nokta ise azat edilen veya edilmeyen bu köleler hakkında verilen sayıların gerçeğı tam olarak yansıtmamasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla köleler hakkında verilen bu bilgiler beş sene önce gerçekleşen nüfus sayımı temel alınarak hazırlanmıştır. Başka bir ifadeyle köleler yeniden sayılmamış; kaymakamlığa başvuran ve azat edilen kölelerin yanında eski nüfus kayıtlarındaki kölelerin isimleri bu listeye dahil edilmiştir.³⁵³

Canik Mutasarrıflığı kölelerin iskânları için harcanacak masraflara dair Eylül ayında Dahiliye Nezareti'ne daha ayrıntılı bir telgraf göndermişti. O zamana kadar müracaat eden köle ailelerinin 15 ile sınırlı kaldığını ancak gerçekte olan sayının 40-50 olması gerektiğini belirten mutasarrıf, Çarşamba ve Terme kazalarında her ne kadar boş arazi mevcut olsa da geçmişteki tecrübelerden buralarda muhacirlerin iskân edilmesinin ölümlere sebep olacağını belirtir. Bununla beraber iskân masrafları için bilgi verme gereğı duyan mutasarrıf, her hane için 20'şer lira, yani 2.000 kuruş ödenmesi ve ayrıca havası sağlam ve 1.600 dönüm büyüklüğünde arazi satın alınması hesaplarından yola çıkarak toplamda 5.600 liralık, yani 560.000 kuruşluk masraf çıkarır.³⁵⁴

³⁵¹ Hane numaralarındaki değışiklik kölelerin başka bir mekana taşındıkları anlamına gelmemektedir. Buradaki temel amaç, nüfus kayıtlarında “(...)’in gulâmı” şeklinde kaydedilen köleleri efendilerinden ayrıldığını göstermektir. Nitekim azat edilen kölelere verilen hane numaraları, köyün son hanesinden bir sonraki numara olmuştur. Başka bir ifadeyle bu değışiklik pratikte yapılan bir mekan değışikliğini yansıtmaktan ziyade, yeni kimliklerine yapılan vurgu ile alakalıdır (BOA, BEO, 3807/285483, Ek 13).

³⁵² BOA, BEO, 3807/285483, Ek 12-16 ve 26-28.

³⁵³ BOA, BEO, 3807/285483, Ek 26. Eski nüfus kayıtlarına göre kölelerin listesini hazırlama Aziziye Kazası için de geçerlidir (Ek 31-42).

³⁵⁴ BOA, BEO, 3807/285483, 11 Eylül 1910, Ek 20.

Canik Mutasarrıflığı ve Sivas Vilayeti'nden yapılacak masraflar hakkında gelen telgraflar Sadaretçe değerlendirilmiş; kölelerin havası uygun ve ılımlı yerlerde iskân edilmesi uygun görülmüş olsa da biçilen masraflar çok yüksek bulunduğundan o senenin bütçesinde muhacirlere ayrılan ödeneğin harcanmış olduğu ifade edilerek bu masrafların -Mebusan ve Âyan meclislerinin de onayı ile birlikte- bir sonraki senenin bütçesinden karşılanması gerektiği belirtilmiştir.³⁵⁵ 1911 Nisan'ında Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen yazıda, kölelerin iskân masraflarının bir sonraki senenin bütçesine dahil edilmesinin Meclis-i Vükelâ tarafından uygun görüldüğü gözükmektedir. Ancak 1911 bütçesinde muhacirlere ayrılan ödenek ile toplamda yaklaşık olarak 1.470.000 kuruşa denk gelen bu iskân masraflarını karşılamak mümkün gözükmemektedir. Nezaret bu nedenle bu masrafların başka ödeneklerin de dahil edilerek ödenmesi gerektiğini belirtir.³⁵⁶ Nezaretin bu önerisini Maliye Nezareti'ne soran Sadaret, bunun uygun olmayacağı ve bir ödenekten karşılanması gereken masrafların başka bir ödenekten ödenmesinin genel muhasebe usullerine aykırı olacağı cevabını almış ve ödeneğin masrafları karşılamada yetersiz kalması durumunda muhacirler için harcanan ödeneğin yeniden düzenlenmesini önermiştir.³⁵⁷

1912 yılında kölelerin iskân masrafları konusundaki yazışmalara daha nadir rastlansa da 1913 Mart'ında bu konu yeniden gündeme gelmiştir. Ancak bu sefer iskân masraflarının yanı sıra kölelerin ödeyeceği mükâtebe masrafları da tartışma konusu olmaya başlamıştır. Dahiliye Nezareti'ne ait bir yazıda, kölelerin mükâtebe bedellerinin hükümet tarafından ödeneceği açıkça ilan edilirse, bunun karışıklık yaratacağı ve mükâtebe bedellerini ödeyebilecek olan kölelerin bunu istismar edebileceğine dikkat çekilmekte ve öncelikle kölelerin boş arazilerde iskân edilmesi ve daha sonra Çerkes beyleri tarafından kölelikleri iddia edilenlerin mükâtebeye bağlanması önerilmektedir. Buna göre, hükümet tarafından belirlenecek olan bedeller, Ziraat Bankası yolu ile kölelere sahiplerine verilmeli ve daha sonra 10-15 senelik bir süre zarfında azat edilen bu kölelerin borçlarını ödemeleri gerekmektedir.³⁵⁸

³⁵⁵ BOA, BEO, 3807/285483, 25 Eylül 1910.

³⁵⁶ BOA, BEO, 3899/292398, 25 Nisan 1911.

³⁵⁷ BOA, BEO, 3899/292398, 27 Mayıs 1911.

³⁵⁸ BOA, DH.HMŞ, 10/62, 3 Mart 1913.

Meclis-i Vükelâ'nın Harbiye ve Dahiliye nezaretleri tarafından gönderilen yazılar esas alınarak 31 Mart 1913 tarihinde aldığı kararda, 2 bin civarı olduğu tahmin edilen köle nüfusunun küçük yaştakiler ile yaşlı olanlar istisna tutulacak olursa, 1.500 civarında kölenin mükâtebeye bağlanmasına karar verilip her bir köle için ortalama 3.000 kuruş değer biçilmiş ve ödenecek olan paranın 4 buçuk milyon kuruş olacağı hesap edilmiştir. Her senenin bütçesinden 1 buçuk milyon kuruş ödenmek üzere üç senede mükâtebe masrafları karşılanmış olacaktır. Bunun yanında mükâtebeye bağlanacak olan kölelerin uygun yerlerde iskân edilmeleri ve mükâtebe masrafları için ödenen paraların kendilerinden 5 senede geri alınması uygun görülmüştür. Ancak geri ödenecek paranın kaç taksitte alınması gerektiği, kölelerin iskân edilme durumuna göre değişiklik gösterebilir.³⁵⁹

Birkaç hafta sonra Adliye Nazırı Sadaret'e köleleştirme şartlarının oldukça sınırlı olduğunu hatırlatarak köle oldukları iddia olunanların gerçekten köle oldukları mahkemelerce kesinleşmeden mükâtebe bedellerinin ödenmesi kararının birtakım istismarlara sebep olacağına dikkat çekmekte ve öncelikle mahkemelerin karar vermesini beklemeyi uygun görmektedir.³⁶⁰ Bunu yerinde bulan Dahiliye Nezareti Muhacirin İdaresi, Sivas Vilayeti'ne ve Canik Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, mahkemelerce köleliği sâbit olabilecek ne kadar köle olduğunun ve bunun ne kadar masraf çıkaracağını tespit edilebilmesi için öncelikle köle sahiplerinin bu yolda başvuruda bulunmaları gerektiğini ifade eder.³⁶¹ Yaklaşık iki ay sonra Sivas'tan gelen telgrafta ise öncelikle hangi yaş aralıklarının genç veya yaşlı sayılacağını açıklanması gerektiği belirtilmekte ve bini aşkın bir nüfusun mahkemece verilecek ilamlara bağlanması zaman alacağından bunun için olağanüstü bir mahkeme kurulması önerilerek ilamların para ödenmeden verilmesi istenmektedir.³⁶²

Muhacirin İdaresi Temmuz ayında hükümet tarafından geçici olarak mükâtebe bedellerinin ödenmesi kararından vazgeçilmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır. Balkan Savaşları sonrasında gelen yeni muhacirler de düşünüldüğünde, köle sahiplerine verilecek

³⁵⁹ BOA, MV, 175/106, 31 Mart 1913.

³⁶⁰ BOA, BEO, 4305/322836, 17 Nisan 1913.

³⁶¹ BOA, DH.İ.UM.EK, 84/14, 3 Mayıs 1913.

³⁶² BOA, DH.İ.UM.EK, 84/14, 22 Haziran 1913.

mükâtebe bedellerinin hazineyi daha da zora sokacağını ifade eden idare, bunun yerine hükümetin yalnızca kölelerin iskân masraflarını karşılaması ve mükâtebe bedellerinin ise yine köleler tarafından taksitle efendilerine ödenmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁶³

1914 Mayıs'ında Sivas Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen kapsamlı bir yazıda, muhacirler arasındaki kölelik sorununa yönelik 5 maddelik çözüm önerisi sunulur. Öncelikle köle oldukları kesinleşecek olan muhacirlerin mükâtebe masraflarının hazinece ödeneceğine dair genel bir kararın alınması ve mahkemelerin karar mercii olacağı bu süreç için bir süre belirlenmesine gerek vardı. Bunun yanında kölelikleri veya hürlikleri mahkemede kesinleşecek olan muhacirlerin bir yaş sınırlamasına tâbi olmaları; örneğin, 60'ı geçmiş olanlarla II. Meşrutiyet'in ilanından sonra doğanların bu sürece dahil edilmemeleri gerekmekteydi. Böylece kölelerin miktarında oldukça ciddi bir düşüş yaşanacaktı. İkinci olarak mahkemelerden ilam alınması masraflı olacağından ve sürecin tek bir mahkeme, yani Aziziye mahkemesi tarafından yürütülmesi oldukça zaman kaybettireceğinden “Mülkiye, İlmiye ve Askeriye”den üç kişinin İstanbul'dan gönderilmesi, süreci hızlandırıp meselenin çözümünü kolaylaştıracaktı. Üçüncü olarak köle sahiplerinin ilam ve harç gibi mahkeme masraflarından geçici olarak muaf tutulmaları ve ödemek zorunda oldukları bu masrafların mükâtebe bedellerinden alınması daha uygun olacaktı. Kölelerin askerliğe alınması teşebbüslerinden bahseden Sivas Valisi, 4. maddede mesele çözümlenmeden bu girişimlerin köle sahiplerini şüphelendireceği ve dolayısıyla bu kur'a işlemlerinin bir süreliğine ertelenmesini önermekteydi. Son olarak bütün bu sürecin 6 ay içerisinde sonlanması gerektiğini ifade eden vali, bu süre zarfında tüm kölelik iddialarının mahkemelerde görülmesi gerektiği ve bu yolda mahkemeye başvurulmaması durumunda kölelerin otomatik olarak hür kabul edileceğine yönelik bir kanun çıkarılması gerektiğini ifade etmekteydi. Bu meselede her iki tarafın da “haksız” olmadığını ve iddialarını “bir hakka bir esasa” dayandırdıklarını söyleyen vali, kölelerin “adeta hayvan gibi” sefil bir şekilde yaşamaları kabul edilemeyeceğini ve köle sahiplerinin de iddiaları her ne kadar dine ve kanuna uygunsa da “bugünün idaresi için bir günah-ı vicdanî” olduğunu belirterek muhacirler arasındaki bu kölelik meselesine bir son verilmesini ısrarla vurgulamaktaydı. Hükümetin, zamanında

³⁶³ BOA, DH.İ.UM.EK, 84/14, 9 Temmuz 1913.

Rusya'nın yaptığı gibi, bir fedakarlık yapması gerektiğini belirten vali, bu konuda iki seçenek sunmaktaydı: Birincisi 60 yaşından büyük olanlar ile yeni doğmuş olanların istisna tutularak kölelerin mükâtebe bağlanmaları ve bunların bedellerinin tek seferde veya taksitle hazine tarafından ödenmesiydi. Diğer seçenek ise bütün bu işlemlere hiç gerek duymadan köleliğin kanunen yasaklandığının ilan edilmesiydi. Birinci yol tercih edildiği takdirde 10-20 bin lira masraf harcanarak mesele sorunsuz çözüme kavuşturulacak; diğer yol tercih edilirse, hükümetin bu konudaki kararlılığı ile meselenin çözümü yine mümkün olacaktı.³⁶⁴

Arşiv belgelerinde muhacir kölelerin iskân ve mükâtebeye bağlanması meselelerine dair yazışmalar ancak 1914 Ağustos ayına kadar takip edebilmektedir.³⁶⁵ Aziziye kazasındaki davaları içeren müstakil bir kadı sicili elimizde olmadığı için pratikte ne olduğu konusunda bilgilerimiz oldukça sınırlı kalmaktadır. Buna ek olarak elimizde, Tekfurdağı Sancağı'nda olduğu gibi Aziziye kazasındaki kölelerin mükâtebe işlemlerini gösteren bir defter de mevcut değildir. Başka bir ifadeyle Aziziye'deki kölelerin mükâtebesi hakkında kesin sonuçlara varılmasını sağlayacak verilere şimdilik ulaşılamamaktadır. 1914'ten sonra bu konuya dair yazışmaların kesilmesi iskân ve mükâtebe meselelerinin çözülmüş olabileceği düşüncesini uyandırır da bu, Birinci Dünya Savaşı'nın bürokrasinin odak noktasını değiştirmiş olması ile ilgili bir durum da olabilir. Nitekim savaşın sonlarına doğru, Dahiliye Nazırı'nın dönemin sadrazamı Talat Paşa'ya muhacir köleler konusunda gönderdiği bir yazının dört yıl öncekilerle tamamen aynı olması kölelik meselesinin çözülmemiş bir mesele olduğunu gösterir.³⁶⁶

5.3 Sonuç

³⁶⁴ BOA, BEO, 4305/322836, 23 Mayıs 1914.

³⁶⁵ Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla belirlenecek olan mükâtebe masraflarının hükümetçe mi yoksa köleler tarafından mı ödeneceği hâlâ kesin bir kararla sonuçlanmamış gibidir. Yine de merkezi hükümetin iskân ve geçim masraflarını üstlenme ve mükâtebe masraflarını ise kölelere bırakma eğiliminde olduğu söylenebilir (BOA, BEO, 4305/322836, 16 Ağustos 1914).

³⁶⁶ BOA, DH.İ.UM.EK, 84/14, 1 Ekim 1918.

Çerkes köle ticaretinin sona erdirilmesi, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrasında sultanın haremının dağıtılıp cariyelerin özgürleştirilmesi gibi tepeden alınmış bir karar olmadığı, aksine taşrada oluşan fiilî durumun yarattığı asayişin bozulma ihtimali hesaba katılarak hükümetin bu yolda bir karar aldığı görülmektedir. Köle ticaretinin kaldırılmasının ardında Çerkes aydınlarının veya bu konuda sık sık adı geçen Çerkes Teavün Cemiyeti'nin bir etkisi söz konusu değildir. Cemiyetin konuya müdahalesi alınan bu karar sonrası gerçekleşmiş ve azat edilecek olan kölelerin ne olacağını kamuoyu gündemine taşımaya çalışmıştır. 1909 Ekim'inde padişahın iradesi ile sonuçlanan süreç ise ilan edilen Kanun-ı Esasî'nin köleler ve bazı resmi makamlar tarafından farklı şekilde yorumlamasının yarattığı fiilî durumun bir neticesidir. Merkezi hükümet, Çerkes köleler ile sahipleri arasında ortaya çıkma ihtimali bulunan çatışmaları önlemek amacıyla taşradaki resmi makamların da uyarıları sonucunda, köle ticaretini kaldırma ve mevcut köleliği de belli koşullarla sınırlandırma yoluna gitmiştir. Başka bir ifade ile asayiş söz konusu olduğunda merkezi hükümet, oluşabilecek çatışmalara meydan vermemek adına, konu ile ilgili bir karar alma zorunluluğu duymuş; sonuçta Çerkes köle ticareti, zenci köle ticaretinin yasaklanmasından yaklaşık bir asır sonra gayrimeşru ilan edilmiştir.

1909 Ekim'i kararı pratikte kölelerin azat edilmelerini sağlamamış ve bu durum hükümeti yeni girişimlerde bulunmaya zorlamıştır. Çerkes İttihâd ve Teâvün Cemiyeti'nin de etkisiyle öncelikle kölelerin sayımının yapılmasını isteyen ve ortaya çıkacak olan iskân ve mükâtebe masraflarını hesaplayan hükümet, daha sonra bu masrafların ne şekilde karşılanacağı tartışmasına girmiştir. Yaklaşık 4 sene boyunca bu konulara dair yazışmalar devam etmiş; ancak araya savaşın da girmesinin etkisiyle tamamen kesilmiştir. Belge eksikliği nedeniyle sahada gerçekten ne olduğu kesin olarak tespit edilemese de köleliğin veya kölelik kalıntılarının Çerkes muhacirler arasında uzun yıllar boyunca devam ettiğini sözlü tarih çalışmaları sayesinde öğrenebilmekteyiz.³⁶⁷

³⁶⁷ Eiji Miyazawa, *Memory Politics: Circassians of Uzunyayla, Turkey*, Doktora Tezi, Londra Üniversitesi, Londra 2004; Aksoy, *Beyaz Köleler*, s. 213-303.

GENEL SONUÇ

1860'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na kitleler halinde göç eden Çerkes toplumunda oldukça katı bir hiyerarşik düzen hâkimdi. Kafkasya'dan yalnızca iş gücü ve silahlarıyla değil, aynı zamanda âdet ve gelenekleriyle gelen muhacir kitleleri, yanlarında önemli sayıda köle de getirmişlerdi. Yeni gelen muhacir kitlelerine yönelik belli yardım ve muafiyetler sağlayan Osmanlı hükümeti, bir yandan gelen kitleler arasında bulunan kölelerin hür muhacirler gibi yardım ve muafiyetlerden faydalanmalarını mümkün kılarken, diğer yandan onların kölelik statülerini tanımaktaydı. Sözgelimi, hükümet muhacirlere yönelik toprak dağıtımında efendi-köle ayırımına gitmeyerek tapu senetlerinin kölelerin elinde olmasını istemişti. Buna karşılık muhacirlerin askerlikten muafiyetleri sonlandığında, köleler diğer hür muhacirlerin yapmak zorunda olduğu askerlik görevinden muaf olmaya uzun süre devam etmişti. Bir taraftan hür muhacirler gibi devlete vergi veren, diğer taraftan ise askere gitme konusunda efendilerinin iznine bağlı olan muhacir köleler yeni ülkelerinde bu ikilem arasında gidip gelmişti.

Osmanlı hükümetinin köleler üzerinde yarattığı bu ikilem orta vadede köle ayaklanmalarına zemin hazırlayacaktı. Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç eden köleler siyasi koşullardaki değişikliğin bilincine vardılar. Kendilerine toprak veren yeni bir otoritenin varlığını, yani Osmanlı hükümetini efendilerine karşı sığınak olarak görmeye başlamışlardı. Yeni topraklarda elde ettikleri kazanımları Osmanlı hükümetinin “ihsanlarına” bağlıyor ve aynı zamanda ürettikleri mahsulleri de kendilerine ait olarak görmeye başlıyorlardı. Hükümetin hür muhacirler gibi kendilerinden vergi almaya başlaması sonrasında köleler her iki tarafa da vergi vermekten şikâyet etmeye başlamışlar ve gönderdikleri dilekçelerde Osmanlı hükümetini tek otorite olarak kabul ettiklerini ifade etmişlerdi. Yeni siyasi koşulların kendileri için yaratacağı avantajlardan faydalanmak isteyen köleleri, aynı zamanda ekonomik kaygılar da etkilemişti. Geleneksel olarak efendilerine ürettikleri mahsullerin yarısını vermek yükümlülüğünde olan köleler, buna direniş göstermeye başlamıştı. Ürettikleri mahsulleri efendileri ile paylaşmayan kölelerin bu tavrı, Çerkes beyleri tarafından “itaatsizlik” olarak görülmüş ve onların da kölelerini sindirme

abası içerisine girmesi, taşrada yıllar boyunca sürecek olan köle-efendi çatışmalarını başlatmıştı.

Lokal bir nitelik taşıyan ilk kitlesel köle ayaklanmaları Tekfurdağı sancağında ortaya çıkmıştı. Eşit toprak dağıtımı, hr muhacirler gibi vergilendirmeye tâbi tutulma, mahsul paylaşımı ve hükümeti yeni otorite olarak kabul etme gibi etmenler diğerk bölgelerde yaşayan muhacirler için de geçerli olsa da bazı bölgeler İstanbul’a yakınlık ve örgütlenme açısından daha avantajlıydı. Köle sahiplerinin bu ayaklanmalara karşı verdiğı tepkiler bölgede asayişsizlik sorunu yaratmış ve bunun zerine Osmanlı hükümeti 1867 Mart’ında her iki tarafı da uzlaştıracak bir usul olan mükâtebeyi uygulatmak istemişti. Toledano’nun belirttiğı üzere hükümetin mükâtebe usulüne yönelmesi bir “geri adım” değıl, iki tarafı da uzlaştırmayı amaçlayan pragmatik bir politikaydı. Ancak meseleye oldukça pragmatik bakan hükümet, bunu yalnızca sorun çıkan yerlerle sınırlandırmak istedi. Hükümetin esas kaygısı asayişin bozulup gelecek olan vergilerin akamete uğrama ihtimaliydi.

Mükâtebenin nasıl yapılacağını belirleyen hükümet, başlangıçta köle sahiplerine verilecek boş arazilerin mükâtebe bedeli olarak sayılması ve kölelik meselesinin de bu şekilde üzülmesini öngörse de sahadan gelen haberler hükümetin mükâtebe yöntemini değıştirmesine sebep olacaktı. Kırsal kleliğedi dair yazılan literatürde kölelerin erkes beylerinin mükâtebe bedeli olarak toprak aldığı yönünde yaygın bir kanaat mevcut ise de köle-efendi atışması yaşanan birçok yerde boş arazi bulunamamış olmasından dolayı hükümet, bedellerin köleler tarafından ödenmesi yoluna gitmişti. Bu açıdan bakıldığında literatürde bir milat olarak görülen 1867 Mart’ındaki mükâtebe yöntemi pratikteki duruma göre bağılayıcılığını yitirmiş ve yalnızca, sorun çıkan yerlerde mükâtebe yapılması kararı bir referans olarak alınmaya devam etmişti. 1868’de Tekfurdağı’nda yapılan mükâtebe uygulaması, bir sene önceki kararın ngrdklerinden çok daha farklı gerçekleşmiş ve kölelere iki büyük yükümlülük verilmişti: Belirlenen mükâtebe bedellerini ödemek ve bedellerinin tamamını ödeyinceye kadar mahsullerinin yarısını efendilerine vermeye devam etmek. Bundan dolayı köle ile efendi arasındaki bağı varlığını devam ettiriyor ve bu da kölelerin bedellerini ödeme sürecini uzatıp zorlaştırıyordu.

Osmanlı hükümetinin muhacirler arasındaki kölelik sorununu iyi okuyamaması ve asayişin bir an önce sağlanması adına mükâtebeyi uygulatmak için acele etmesi, kölelerin özgürleşme sürecinin aksamasına sebep olmuştu. Kölelerin bir yandan belirlenen mükâtebe bedellerini ödeyip aynı zamanda ürettiklerinin yarısını efendilerine vermeye devam etmek zorunda olmaları, büyük ölçüde köle sahiplerinin lehine gelişen bir durumdu. Bu usulü kabul etmesi, hükümetin kuralları belirleme konusunda ne kadar pasif kaldığını gösteriyordu. Başka bir ifadeyle hükümet kendi otoritesini ortaya koyarak uygulanan usulde bir belirleyici olamamıştı. Kölelerin kendilerini satın almasına imkan veren dinî hükümlere ve köle sahiplerine mahsulün yarısının verilmesini öngören muhacir geleneklerine bağlı kalan Osmanlı hükümeti, kendi kuralını dayatamamış ve sonuç olarak Tekfurdağı'nda uygulanan mükâtebe bölgede yeni sorunlar yaratmıştı.

Resmî yazışmalardaki ifadelerden Osmanlı hükümeti muhacirler arasındaki köleliğin uzun vadede kaldırılmasını arzular gözüke de aldıkları tedbirler o günün en az sorunlu şekilde atlatılmasına, yani bir bakıma idare-i maslahata yönelikti. Köle-efendi çatışması olan yerlerde mükâtebe uygulanmasını vakit kaybetmeden tavsiye eden hükümet, aynı zamanda kölelerin de kışkırtılmaması konusunda dikkatli olunmasını istiyordu. Başka bir ifadeyle bir yandan yapılan şikâyetleri ciddiye alıyor, diğer yandan bir şikâyet olmaması için birtakım tedbirler öneriyordu. Toledano'nun Osmanlı hükümetinin pragmatik tutumunun ardında asayişin koruma isteği olduğu yönündeki analizleri gerçekte olanla büyük ölçüde uyuşsa da üretimin devamlılığı ve vergi gelirlerinin aksamaması gibi nedenler de hükümetin bu politikasının ardındaki faktörlerden biriydi. Hükümet, tarımsal üretime başlamış olan kölelerin başka bir yere nakledilmesi gibi bir durum ortaya çıktığında kölelerin ya mükâtebeye bağlanması ya da bölgede bulunan başka birisine satılması şeklinde iki seçenek ortaya koymuş; başka bir ifadeyle köleleri özgürleştirmeyi değil, hangi statüye sahip olurlarsa olsun, tarımsal üretime devam edip vergi vermelerini esas amaç olarak benimsemişti.

Köle itaatsizliklerinin yaygınlaşması, yani lokalden genele doğru yayılması büyük ölçüde örgütlenme ve etkileşime bağlı olarak gelişti. Köle aileleri olgusu kölelerin organize olmalarında en büyük etkeni. Etkileşim ise coğrafi konum ve koşullara bağlı olarak

gerçekleşmişti. Tekfurdağı, İzmid ve Balıkesir gibi yerlerde yaşayan kölelerin birbirlerini örgütlemesi, İstanbul üzerinden olmuş; orada kendileri gibi olan diğer kölelerle karşılaşmışlardı. Bu örgütlenmenin izleri yazdıkları dilekçelerde de görülmekteydi. Bazen ortak bir arzuhal yazan, bazense farklı farklı arzuhallerde ortak bir dil ve içerik kullanan köleler, böylelikle seslerini daha net bir şekilde duyurabiliyor ve muhacirler arasındaki temsil gücünü yüksek gösterebiliyorlardı.

1868 yılında Tekfurdağı'nda yapılan mükâtebe uygulaması aceleye getirilmiş ve sonuç olarak kırsal kölelik sorununu çözecek en ideal yöntem olmadığı anlaşılmıştı. Bazı devlet adamlarına konunun çözümü için yazdırdığı layihaları değerlendiren Osmanlı hükümeti, bu kez süreci belirleme konusunda daha aktifti. Silivri'de uygulanan mükâtebe usulünün en ideal yöntem olduğu sonucuna varan hükümet, bunu kölelik sorunu olan diğer bölgelerde de uygulatma kararlılığını gösterdi. Silivri'de uygulanan usul, önceki mükâtebenin kölelere yüklediği ağır yükümlülükleri hafifletiyordu. Kölelerin başka bir yere iskân edilmesini öngörerek köle ile efendi arasındaki bağın kopmasına sebep oluyordu. Aynı zamanda mükâtebe bedelleri daha düşük tutularak ve hizmet etme, yani köle sahiplerine mahsulün yarısını verme yükümlülüğü kaldırılarak gerçekçi ve uygulanabilir bir usul ortaya konuluyordu. Kendi aralarında büyük ittifaklar kuran ve yalnızca köleleri sindirmeyi değil, hükümete de mesaj vermeyi amaçlayan Çerkes beylerinin bu usule direnişi üzerine hükümet oldukça orantısız bir tepki vermiş ve kararlılığını sahada da göstermişti. Silivri usulü kararıyla önce kendi kurallarını dayatmaya çalışan hükümet, daha sonra bunun uygulanabilmesi için otoritesini ortaya koymuştu. 1874 Türbedere Hadisesi'ndeki temel kavga, literatürde yazıldığı üzere kölelerin mükâtebe usulünü kabul etmemeleri ve beylerin bu usulün gerçekleşmesi için asayişsizlik yaratmaları değil, iki mükâtebe türü, yani 1868'de Tekfurdağı sancağında yapılan mükâtebe uygulaması ile 1874'te Silivri'de uygulanan mükâtebe arasında hükümeti bir tercihe zorlamaktı. Ancak bu kez zorlanan taraf köle sahipleri oldu. Yine de masada kozlarını güçlü tutmak amacıyla bir araya gelmeye devam eden köle sahipleri karşısında hükümet uzlaşmacı tavrından tamamen kopmamış; esnek politikasını sürdürmeye devam etmişti. Sonuç olarak Rumeli ve Anadolu'nun birçok yerinde

kırsal kölelik problemi, 1867'deki hükümet kararları ile değil, sonraki yıllarda denenilen ve iki tarafı da uzlaştırmayı amaçlayan farklı mükâtebe yöntemleri sayesinde son bulmuştu.

Osmanlı hükümetinin uzun süredir bir sorun çıktığında mükâtebe usulünü önerip teşvik etmesi, II. Abdülhamid'in ilk yıllarında da sürmüştü de daha sonra bu usul önerilmemeye ve onun yerine sorunların şer'î mahkemelerde çözülmesi tavsiye edilmeye başlamıştı. Bunda, asayişsizlik tehdidinin aynı şekilde hissedilmemesi etkili olmuş olabilir. Yine bu dönemde kölelerin askere alınması tartışma konusu olmuş; Çerkes beyleri bunu köleliği kaldırma girişimi olarak algılamıştı. Kölelerin askere alınmasında bir sorun görmeyen bakanlarına karşı, köle sahiplerinin yanında yer alan II. Abdülhamid hem kendi hükmünü dayatmış hem de sonraki yıllarda köle sahipleri için bir referans olmuştur.

II. Abdülhamid döneminde Saray-ı Hümayun'un cariyeye olan ihtiyacı eskisi gibi devam ediyordu. Ancak bu dönemin esas ikilemi, gittikçe azalan köle kökenli nüfusa alternatif olarak hür kökenli kızların köleleştirilmesi yoluna gidilmesi ve aynı zamanda yaratılmak istenen imajın bozulmaması çabasıydı. Bu nedenle padişah hür veya köle kökenli cariyelerin İstanbul'a getirtilme işlemlerinin oldukça gizli yürütülmesini istiyor ve aynı zamanda kendine yakın devlet adamlarının kölelik gibi Batı'nın saldırısına açık bir konu ile anılmalarının önüne geçmeye çalışıyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında esen hürriyet rüzgârları muhacir köleleri de etkilemiş ve ortaya çıkan ayaklanmalara köle sahipleri direniş göstererek taşrada yeniden köle-efendi çatışması başgöstermişti. Hürriyet rüzgârları yalnızca köleleri değil, bölgedeki bazı yöneticileri de etkilemiş; birçok hükümet yöneticisi Kanun-ı Esasî'nin 9. maddesini köleliğin kaldırılması olarak yorumlayarak kölelere destek olmuşlardı. Sahada ortaya çıkacağı düşünülen asayişsizlik, Osmanlı hükümetini Çerkes köle ticaretini yasaklama yönünde bir karara sevk etmişti. Başka bir ifadeyle Çerkes köle ticaretinin yasaklanması kararı, Çerkes aydınlarının kamuoyu yaratma çabaları ve hükümetin tepeden inme bir politikası sonucu değil, Osmanlı hükümetinin uzun zamandan beri hassasiyet gösterdiği asayişsizlik kaygısının bir sonucuydu. Çerkes köle ticaretini yasaklamanın yanı sıra muhacir köleler sorununun şer'î mahkemeler yolu ile çözüleceği gibi naif bir düşünceye sahip olan yöneticiler, 1909 Ekim'indeki kararların sahada bir etkisi olmadığını ve aksine daha çok kafa

karışıklığına sebep olduğunu görerek daha somut ve etkili önlemler alma yolu gitmişti. 1910-1914 sürecinde mükâtebe bedelleri ve iskân masrafları üzerine yoğun yazışmalar sürmüştü ve elimizdeki verilere göre net bir karara varılamamıştı. Her ne kadar Çarşamba kazasındaki bazı kölelerin hükümet yetkililerince azat edildiği görülse de Aziziye’de böyle bir uygulamaya tanık olunmamaktadır. Yapılabilecek en makul spekülasyon, bu kölelerin yıllara yayılacak bir şekilde ve hatta Cumhuriyet döneminde bedellerini efendilerine ödemiş oldukları ve bunu büyük ölçüde hükümetin desteği olmadan gerçekleştirdikleridir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI³⁶⁸

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Babıali Evrak Odası (BEO)

b. Dahiliye Nezareti (DH)

- Dahiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ)
- Dahiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK)
- Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)
- Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI)

c. Hariciye Nezareti (HR)

- Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)

d. Hazine-i Hassa (HH)

- Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ)

e. İrade (İ)

- İrade Dahiliye (İ.DH)
- İrade Divan-ı Ahkam-ı Adliye (İ.DA)
- İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)
- İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD)
- İrade Maliye (İ.ML)

³⁶⁸ Kullanılan dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

f. Meclis-i Vala (MVL)

g. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

h. Sadaret (A.)

- Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN)
- Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)
- Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

i. Şura-yı Devlet (ŞD)

j. Yıldız (Y)

- Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)
- Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)
- Yıldız Mabeyn Müşiriyeti (Y.PRK.MM)
- Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)
- Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)
- Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ)
- Yıldız Umumi (Y.PRK.UM)
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC)

SÜRELİ YAYINLAR

Guaze

KÜTÜPHANE KOLEKSİYONLARI

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu

KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

Akı, Selman. *Çerkezlerden Çerkezköy'e*. İstanbul: Logos Yayınevi, 2007.

Aksoy, Elbruz. *Beyaz Köleler & Son Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

Akyıldız, Ali. “Belge Neyi Söylemez: Çürüksu’dan Yıldız’a Bir Cariye Ticareti Öyküsü” *Osmanlı İstanbulu VII: VII. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2019 İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2021, 895-939.

Akyıldız, Ali. “Herkesin Bildiği Sır: Osmanlı Toplumunda ve Padişah Hareminde Gayrimeşru Köle ve Cariyeler” *Journal of Turkish Studies* 51 (2019): 177-217.

Akyıldız, Ali. “Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan” *Saray Harem ve Mahrem*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.

Akyıldız, Ali. “Osmanlı Saray Cariyelerinin Evlilikleri Üzerine (19. Yüzyıl)” *Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan*, ed. Ümit Ekin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

Araz, Yahya. “‘Ben ‘hür’üm... Hayır, sen kölesin...’! 19. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde İstanbul’da Çerkesler, Kölelik, Hürriyet Arayışları ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi” *Osmanlı Araştırmaları* 62 (2023): 145-183.

Arslan, Elmas Zeynep. *Circassian Organizations in the Ottoman Empire*. Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2008.

Atar, Fahrettin. “Mükâtebe” *DİA*, c. 31, 2020, s. 530-532.

Baj, Jabagi. *Çerkesya’da Sosyal Yaşayış-Âdetler*, Ankara: Kafkasya Kültürel Dergi Yayınları, 1969.

Brunschvig, R. “‘Abd’”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. 1, s. 24-40.

Burns, James Robert. “‘Slaves’ and ‘Slave Owners’ or ‘Enslaved People’ and ‘Enslavers’?” *Transactions of the Royal Historical Society* (2023): 1-18.

Canbakal, Hülya ve Filiztekin, Alpay. “Slavery and Decline of Slave-Ownership in Ottoman Bursa 1460-1880” *International Labor and Working-Class History* 97 (2020): 57-80.

- Chochiev, Georgi. "Some Aspects of Social Adaptation of the North Caucasian Immigrants in the Ottoman Empire in the Second Half of the XIXth Century (on the Immigrants' Applications to Authorities)" *XV. Türk Tarihi Kongresi II* (2006): 445-464.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. Londra: I. B. Tauris, 1999.
- Dündar, Fuat. *Hicret, Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Erdem, Ufuk. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*. Ankara: TTK, 2018.
- Erdem, Y. Hakan. "Çerkesler ve Kölelik" *Guşups*, 1 Ekim 2014, Söyleşi: Kaban Kural, *Sözden Kalanlar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Erdem, Y. Hakan. *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise 1800-1909*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Gide, Fatih. *1911-1914 Yılları Arasında İstanbul'da Yayınlanan Ğuaze (Rehber) Gazetesi Işığında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Çerkeslerin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Göktepe, Kaya. "Türkiye Trakya'sında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)" *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2014): 100-123.
- Gölen, Zafer. "Osmanlı Devleti'nde Çerkes Köleliğinin Yasaklanması," *Yeni Türkiye* 73 (2015): 158-168.
- Göyünç, Nejat. "Hâne," *DİA*, c. 15, 1997, s. 552-553.
- Habiçoğlu, Bedri. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskanları*. İstanbul: Nart Yayıncılık 1993.
- Karamürsel, Ceyda. *"In the Age of Freedom, in the Name of Justice": Slaves, Slaveholders, and the State in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic, 1857-1933*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pennsylvania Üniversitesi, 2015.
- Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun*, haz. Osman Selim Kocahasanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
- Miyazawa, Eiji. *Memory Politics: Circassians of Uzunyayla, Turkey*. Doktora Tezi, Londra Üniversitesi, 2004.

- Mordtmann, Andreas D. *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*. çev. Gertraude Habermann-Songu, İstanbul: Dergah Yayınları, 2023.
- Mordtmann, Andreas D. *Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen I*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1878.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2012.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2012.
- Özbay, Rahmi Deniz. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeginin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2009):148-163.
- Sahillioğlu, Halil. “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler” *Atatürk Konferansları* 8 (1983): 217-229.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*. Ankara: TTK, 2022.
- Smith, Dale Edwyna. “Breeding of Slaves” *Slavery in the United States A Social, Political and Historical Encycpoedia*, c. 1, ed. Junius P. Rodriguez, California 2007.
- St. Clair, S. G. B. ve A. Brophy, Charles. *Twelve Years’ Study of the Eastern Question in Bulgaria*. Londra: Chapman & Hall, 1877.
- Sublette, Ned ve Sublette Constance. *The American Slave Coast: A History of the Slave-Breeding Industry*. Chicago: Lawrance Hill Books, 2016.
- Sunata, Ulaş. *Hafızam Çerkesçe Çerkesler Çerkesliği Anlatıyor*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Şen, Ömer. “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-1870)” *Dünyü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 10 (1997): 125-133.
- Şen, Ömer. “Osmanlı Devleti’nde Kafkas Asıllı Kölelerin Ekonomik Değeri (1817-1872)” *Toplumsal Tarih* 36 (1996): 36-41.
- Şen, Ömer. “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü” *Dünyü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 6 (1994): 171-192.
- Tavkul, Ufuk. “Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, *Bilig* 17 (2001): 33-54.

The Memoirs of Ismail Kemal Bey. ed. Sommerville Story, Londra: Constable & Co. Ltd., 1920.

Troyansky, Vladimir H. *Empire of Refugees North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State.* California: Stanford University Press, 2024.

Toledano, Ehud R. *Suskun ve Yokmuşçasına – İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları.* çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010.

Toledano, Ehud R. *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890.* Princeton: Princeton University Press, 1982.

Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi c. XV, haz. M. Münir Aktepe, Ankara: TTK, 1993.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Osmanlı Anayasasına Dair.* haz. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Safa Asaf		YORULMAZ
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		Arapça
ve Düzeyi	İleri		Başlangıç
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2011	2015	Yunus Emre Anadolu Lisesi
Lisans	2015	2020	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans	2021		İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü
Doktora			
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1. Araştırma Görevlisi	2024		Yeditepe Üniversitesi
2.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih İmza Adı Soyadı		02/07/2024 Safa Asaf YORULMAZ	

